

НЕПЕРЕМОЖНИЙ ДУХ НАЦІЇ — МОВА

Мова була, є і буде неповторним кодом нації, визначальним чинником її утворення, утвердження й розвитку, збереження пам'яті, традицій та цілісності національної держави. Через мову сприймають націю, оцінюють її, ідентифікують, а кожний член національної спільноти пізнає власну співмірність із нею, самоідентифікується. Водночас нація реалізує себе в мову та у мові, збагачуючи її, розвиваючи та поширюючи її функціонування. Заявлені дві величини взаємопов'язані й значущістю кожної з них пізнавані одна через одну. Геніальний пророк і фундатор української нації **Тарас Шевченко** озвучив сакраментальне:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди!

Поет тричі повторює лексему “слово”, що відбиває звуковий і писемний вияви мови, її слів. Емоційність людини співвіднесена зі словом, адже *серце б'ється* та *ожива* через сприйняття рідних звуків: *як їх почує*. У слові закладено високу енергетику Духу нації, що через активний діалог із Душею нації наповнює її: *Знать од Бога І голос той, і ті слова Ідуть між люди*. Дух є осердям високого, узагальненого й цілісного, завдяки Духові збережено основу основ нації — мову. Душа ж емоційно й експресивно реагує на звучання, наповнюючи щоразу його новою силою, смислами, відтінками. У наведених рядках національний пророк наголошує на значущості звукової та писемної реалізації слова в їх функціонуванні. Силowe навантаження української мови в її повноцінній реалізації в усіх сферах національних викликів — державних (що охоплюють внутрішньо- і зовнішньодержавні), цивілізаційних — культурних, технологічних, інформаційних, економічних та ін. Тому будь-яке звуження чи витіснення мови позначуватиметься відразу в іншій площині. Високий Дух міститься в мовній системі, а Душа мови — повсякденне звучання у різних формах.

Від самого початку постанови незалежності України “несе” напрацьовану століттями в імперських кабінетах важку спадщину мовної політики, де слово народу позбавлене було повноцінного функціонування. Тому сьогодні, як ніколи, потрібна стратегія перемоги та розвитку, виплекана національно-українським Духом, українською Душею та Мовою.

Невже ми не спроможні на перемогу та вирішення мовного питання, що є визначальним для існування Держави, її статусу у світовому співтоваристві?!

За всю багатовікову історію на теренах сучасної України сформувався широкий спектр мовного суголосся. Природно було очікувати, що головною гармонікою в цьому спектрі мала постати українська мова. Однак через імперські зазіхання Москви на все українське цього не сталося. Мовне питання впродовж віків було ареною жорстокої боротьби українського народу за право використовувати свою мову, за самозбереження і самореалізацію.

Власне, чому мова? Бо мова — це код нації, визначальний чинник самоідентичності громадянської спільноти, соборності, від усвідомлення якого залежить шанс нації на існування та розбудову держави.

Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України істотно змінили ситуацію на мовному фронті. Стаття 10 чинної Конституції України однозначно визначила статус української мови як державної та зобов'язала державу забезпечити запровадження її в офіційних установах як мову справочинства та повноцінне застосування в закладах освіти та науки як мови навчання, фахового становлення і професійного спілкування.

Водночас доводиться констатувати, що це конституційне положення про державну мову втілювалося в життя упродовж останніх 20-и років дуже повільно, без належної підтримки з боку владних структур та за відсутності реальних механізмів його реалізації. Це зумовило той факт, що соціуму насаджували демонстровану зневагу до української мови, проголошували заклики до запровадження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування та ін. І навіть після Революції Гідності в нас і досі є чинним ганебний для незалежної держави Закон України “Про засади державної мовної політики”, відомий як закон “Ківалова—Колісниченка”, активно функціонують антиукраїнськи налаштовані ЗМІ, що нав'язують свою позицію як визначальну, під гаслом захисту мов національних меншин сповідують політику відсторонення державної мови від її функціонального навантаження на єднання усіх.

Реакцією на таку ситуацію є опрацювання принципово нових засад мовної політики з опертям на глибинний доцентрово соборний імператив державної мови, розроблення мовних законопроектів, які наразі обговорюються у Верховній Раді та серед широкого загалу громадян України.

Очевидною є необхідність покласти край у прийнятті статусу державної мови та внесення змін до нормативно-правових актів України з мовного питання, оскільки без вирішення цього питання розробити та реалізувати Стратегію перемоги та розвитку України у XXI ст. неможливо. Звичайно, подані до Верховної Ради мовні законопроекти вимагають неупередженої експертної оцінки, потребують ґрун-

товного аналізу напрямів їх реалізації та дійовості пропонуванних механізмів. Потрібно об'єктивно зважити усі позитиви й негативи кожного мовного законопроекту. Інтелектуальна еліта має своїм обов'язком долучитися до їх обговорення для підготовки оптимального для сучасних умов законопроекту, основною метою якого є високопрестижне та обов'язкове вживання української мови в усіх сферах держави, забезпечення розбудови її інтелектуального й технологічного навантаження, повноцінне розширення її функціонування в інформаційному та кібернетичному просторах без примусу для широкого загалу.

Сьогодні поки що важко дається перемога на всіх воєнних та соціо-гуманітарних фронтах, бо громадянське суспільство перебуває в надзвичайно складному стані, а влада не спроможна знайти адекватні важелі його консолідації. І лише за умови досягнення і владою, і суспільством закономірностей еволюційного розвитку держави та за наявності їх спільної волі до перемоги й до змін можна сподіватися на розбудову незалежної Соборної Української Держави відповідно до вимог нового світопорядку.

Мова є елементом культури, і водночас вона формує культуру, бо поза мовою сприйняття культури народу, усвідомлення цього народу є зовсім іншим — відстороненим, почасти абстрагованим. Мова наповнює народ силою, дає йому крила на цивілізаційному поступі. Та й нація закінчується там, де втрачено силове поле мови й де звуки її позбавлені пам'яті. Мова живить народ лише її притаманною силою та енергетикою. В усіх цих міркуваннях реальність проглядається очевидна. Адже нищення мови народу — це відсторонення її від державобудівничих та націєтворчих процесів. Саме тому в усіх недоутвореннях в ОРДЛО планово відсторонено українську мову від об'єднавчого навантаження, від її силового поля єднання із загальнодержавним простором. Навіть більше... Надзвичайний поспіх у силовому переміщенні всього українсько-державного на маргінеси в недоутвореннях в ОРДЛО підтверджує якраз високий потенціал української мови, української культури, а відкидання і заперечення її різними циркулярами — це чергова спроба довести, що українська мова не може поставати державотвірною. І нічого, що такі недоутворення є вторинними не лише в сприйнятті всього світу, а й вторинними за мовно-культурним наповненням, бо його ж просто немає, зате ті, хто нарекли себе керівниками, вважають — мети досягнуто: протиставлено цивілізації. Якраз цього не відбулося, адже бездуховність, відсутність власного мовного тла і вигнання усіх за мовною та культурною ознакою робить приреченим таке недоутворення уже в мить намагання його сформулювати.

І все-таки є бажання наголосити на тому, що об'єднує усіх нас у рідній Україні — *Мова, Держава і Культура* (див.: Загнітко А. Мовний біженець — мовний переселенець. *Слово Просвіти*, Ч. 29. 20—26 липня 2017 р. С. 2—3 ([http://slovoprosvity.org/2017/07/21/movnyj-bizhe-nets-%E2%86%94-movnyj-pereselenets/\(26.08.2017\)](http://slovoprosvity.org/2017/07/21/movnyj-bizhe-nets-%E2%86%94-movnyj-pereselenets/(26.08.2017)))).

На сторінках “Світогляду” опубліковано вже чимало надзвичайно важливих матеріалів з актуальних питань мовного будівництва й мовної ідеології, мовної мапи Української держави й національно-термінологічного багатства та ін. Чергове число журналу містить новітні студії з проблем сучасної компаративістики з теоретичним обґрунтуванням засад останньої й статусу в розв'язанні важливих для лінгвістики питань походження мови загалом, її розвитку, формування мовних сімей та ін. До цього додаються дослідження з переосмислення (чи новітнього осмислення з оперттям на методи, прийоми й методики природничих і технічних наук) прабатьківщини *Homo Sapiens* (у цьому разі використано інші терміни й поняття). На сторінках числа знайшли своє місце й надзвичайно глибокі дослідження з питань текстової лінгвістики (так звані “закриті тексти”), мовної пам'яті, взаємодії мов, ролі мови в становленні творчої особистості та багато іншого.

Відкриває число “Світогляду” ґрунтовна стаття з мовно-культурних проблем, у якій проаналізовано досить складні нормативні тенденції й ненормативні явища в сучасному лінгвосоціумі, охарактеризовано статусне навантаження засадничих принципів культури мови, а ширше — її стилістичного й стильового навантаження, а також заторкнуто низку питань правописної практики, її реалізацій в усному та письмовому мовленні. Ініціатором ідеї й організатором колективного дослідження є **С.Я. Єрмоленко** — член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики, культури української мови і соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, яка все своє життя присвятила вивченню української мови: студіювала граматичну семантику, стилістику, лінгвістику тексту, культуру мови та ін. Високоавторитетними є її монографії “Фольклор і літературна мова”, “Нариси з української словесності” та ін., відомі також її вишівські навчальні посібники, словники, шкільні підручники. На особливу увагу заслуговує організаційно-наукова робота, створення власної наукової лінгвостилістичної школи, а також діяльність С. Єрмоленко як голови Робочої групи Всеукраїнської правописної комісії.

Тож, щиро вітаючи Світлану Яківну зі знаковою датою — ювілеєм, — редколегія часопису “Світогляд” пропонує читачеві її нові мовознавчі спостереження, а також статті інших авторів, присвячені мові, літературі та іншим напрямам науки, освіти і культури сьогодення. ■

Від імені редакційної колегії

Анатолій Загнітко

доктор філол. наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

завідувач кафедри загального та прикладного

мовознавства і слов'янської філології

Донецького національного університету

імені Василя Стуса у м. Вінниця

Світлана Єрмоленко
доктор філол. наук, професор,
член-кореспондент
НАН України, зав. відділу
Інституту української мови
НАН України, м. Київ

Світлана Бирик
доктор філол. наук, професор,
ст. наук. співроб.
Інституту української мови
НАН України, м. Київ

Ангеліна Ганжа
канд. філол. наук,
ст. наук. співроб.
Інституту української мови
НАН України, м. Київ

МОВА, СТИЛЬ, КУЛЬТУРА — В ОБ'ЄКТИВІ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ

*Автори статті — співробітники відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, який очолює член-кореспондент НАН України **Світлана Яківна Єрмоленко** в Інституті української мови НАН України, — ведуть розмову про лінгвостилістику й культуру мови як напрямки мовознавчих досліджень, які, по-перше, засвідчують академічний рівень осмислення феномену літературного стандарту української мови, по-друге, найтісніше пов'язані з практичними культурно-освітніми стратегіями українського суспільства. Особлива увага приділена міждисциплінарному характеру лінгвостилістичних знань та тим соціальним викликам, які стоять перед сучасною академічною наукою на шляху пошуку ефективного впливу на гуманітарну культуру українського суспільства.*

Світлана Єрмоленко: Початок ХХІ ст. — час неоднозначний, складний для академічної науки. Триває постійний і не завжди конструктивний діалог про корисність і ефективність наукових досліджень, про майбутнє української академічної науки. Чи не найбільше питань виникає до гуманітаристики, реальні результати якої не завжди очевидні: справді, важко побачити комерційний ефект від видання історичної пам'ятки, збірки народних пісень ХІХ ст. чи poradnika з культури мови.

Де має бути межа між фундаментальними і прикладними дослідженнями в суспільно-гуманітарній галузі? Адже те, що сьогодні видається вузькотеоретичним, далеким від повсякденних потреб, завтра може стати основою для народження нової наукової парадигми, для відкриттів інтердисциплінарного характеру і, крім того, може здобути непрогнозоване практичне застосування. А втім, для цього потрібний, по-перше, постійний зовнішній полілог академічної науки з суспільством, щоб забезпечити адекватне сприймання діяльності науковців, і, по-друге, внутрішній полілог між усіма академічними установами, який би сприяв взаємному посиленню потенціалу і результативності наукових студій.

Що ж саме досліджують науковці Інституту української мови і наскільки це потрібно? У широкого загалу на це будуть свої, переважно стереотипні, відповіді. Як не дивно, але й деякі науковці вважають, що завдання Інституту української мови — це лише укладання словників, poradnikів із редагування текстів, розв'язання правописних проблем. Зрештою, Інститут української мови часто сприймають як установу, яка має вирішити (але чомусь не вирішує!) всі питання мовної політики в Україні. Такий висновок має проекцію і на сприймання діяльності інших установ Національної академії наук України.

Тим часом універсальність української мови як мови науки визначає й універсальний характер лінгвістичних студій. Ми не ставимо за мету обговорити усі проблеми вивчення української мови в академічній науці, а зосередимось на питаннях лінгвостилістики та культури мови.

Світлана Бирик: Отже, які можуть бути наукові відкриття в нашій лінгвостилістичній або культуромовній галузі? У чому полягають такі відкриття, чи, висловлюючись сучасним модним словом, інновації? Чи актуальне сьогодні поняття мовного стилю, як його розуміли лінгвісти в ХХ ст.?

Звернімося до цікавого висловлювання **М. Слабошпицького** про стилістів із його твору “Що записано в книгу життя”: *“Стилісти повертають нам віру в слово — скалічене й спотворене варварським із ним поводженням, брутально розтоптане й зачовгане ногами, опромінене байдужістю до нього. У стилістів слово — релігія. Тобто слово в них — це все. Для них світ починається зі слова і ніколи не закінчується, саме тому що в ньому є слово”*.

Власне, наша наукова галузь найтісніше пов’язана зі словом як основою творення гуманітарного клімату, гуманітарного простору в державі, тобто з реалізацією культурної політики в Україні.

В історії українського мовознавства 50—60-х роках ХХ ст. йшлося про розмежування практичної і загальної (теоретичної) стилістики. Перша — орієнтована на практичне удосконалення мови, вибір мовцем найдоцільніших форм спілкування в різних суспільних сферах, на засвоєння мовних норм, друга — на обґрунтування поняття мовного стилю, стилістичної системи національної мови, загалом — на визначення сутності лінгвостилістичних категорій. Традиційно стилістику пов’язують з естетикою слова.

Сучасне академічна гуманітарна наука віддзеркалює зміни в інтерпретації поняття стилю, що охоплює історію української культури, оцінку мовцем ситуації спілкування, в якій важливо враховувати сприймання співрозмовників, аудиторії. Дослідник-стиліст постає перед проблемою окреслення ситуацій мовної комунікації, надто коли йдеться про розширення сфер функціонування державної мови.

Світлана Єрмоленко: Тип мовомислення в офіційно-діловій або науковій сфері відрізняється від типу мовомислення мовця, який створює художній чи публіцистичний текст. Розуміння мови не лише як системи знаків, певного коду, а саме як мовно-розумової діяльності, як мовної свідомості, скеровує думку дослідників на пошуки власне мовних і позамовних чинників формування стилю.

Отже, стиль — це різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в конкретних сферах культури. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди літературної мови.

Створювана багатьма поколіннями людей, збережена в пам’яті, саме літературна мова, літературний стандарт як соціально престижний різновид національної мови забезпечує єдність нації, єдність українців усього світу.

Ангеліна Ганжа: Але ж у сучасному суспільстві спостерігаємо неоднозначне ставлення мовців до літературного стандарту. Літературну нормовану мову дехто називає штучною, нежиттєвою, нереальною. Ось, скажімо, й письменники у пошуках “оновленої” естетики слова й ефективних засобів привернення уваги читача пробують писати або рідним діалектом, або сленгом... Журналісти окремих видань намагаються максимально наблизитися до т. зв. “реальної” мовної практики українського соціуму, з їхнього погляду вельми далекої від літературного стандарту. Інші ж усіма силами намагаються подолати “засмічення” літературної мови, “врятувати її від шкідливих впливів”, “відновити історичну справедливість”.

Світлана Бирик: Поняття “чистота мови” чи “засмічення мови” належать до оцінних, так само як і поширене в сучасних полемічних висловлюваннях поняття “суржика”. Мабуть, в умовах демократизації нашого життя, розкутості спілкування закономірно змінюються й оцінки літературного стандарту. Адже помітно збільшилася кількість варіантів мовного вираження, дискутуються питання правопису, кодифікованої норми слововживання, вибору точного термінологічного змісту слова в масмедіа, до того ж висловлюються різні думки щодо оцінки конкретних висловів, тобто бачимо (чуємо) вияв індивідуальних мовних смаків.

Світлана Єрмоленко: Для живої, а не мертвої, законсервованої мови це процес природний. Але важливо, щоб у суспільстві завжди панувала думка: *“Мова має не роз’єднувати, а об’єднувати людей”*. І таку функцію виконує літературна мова. Соціальна престижність цього різновиду національної мови забезпечена використанням його в найрізноманітніших функціях суспільного життя. Літературної мови навчають у загальноосвітній школі, удосконалюють її знання в коледжах і вишах. Утверджувати літературний стандарт допомагає культура мови. Норми літературної мови, тобто й культуромовні рекомендації, також змінюються, адже змінюється свідомість, оцінка мовців. Згадаймо у цьому зв’язку термінологічне поняття *“динамічна стабільність норми”*, важливе для наших досліджень літературної мови.

Світлана Бирик: Коли виникає дискусія про літературний стандарт, ставлять запитання: “Хто встановлює літературну норму?” Раніше авторитет академічного словника, академічних граматик був незаперечний. Так само як була за взірць мова дикторів радіо, телебачення. Тепер інші реалії: немає багатотисячних накладів словників, довідкова література з культури мови часто містить рекомендації, що

ґрунтуються на суб'єктивних оцінках і висновках; радіомовлення й телебачення “виховують” слухачів (глядачів) своєю “незразковою” мовною практикою. Не може бути достатнім аргументом авторитет мови письменника. Те саме відбувається і в театрі, де мова акторів не становить еталонної літературної мови, тобто пересічному мовцеві важко розібратися, яка ж у нас літературна норма.

Ангеліна Ганжа: Напевне, сучасна українська літературна мова переживає період активного впливу усно-розмовної практики на писемно-літературну традицію. Демократизація суспільного життя, розширення сфер публічного використання української мови, з одного боку, виявляє прогалини у мовній освіті громадян, а з другого — співіснування слабких і сильних норм літературної мови. Глобалізаційні процеси, міжмовне контактування спричиняють зміни на всіх рівнях мовної структури. З огляду на це в навчально-освітніх програмах варто враховувати такий феномен літературної норми й передбачати її рухливість, змінність.

Світлана Єрмоленко: Академічна гуманітаристика забезпечує пізнавальний та освітньо-виховний потенціал культури мови. Ми працюємо майже півстоліття над тим, щоб учителі, викладачі вищої школи, дослідники Малої академії наук, журналісти мали перед собою своєрідний орієнтир у сфері життя і розвитку української літературної мови.

Певною мірою таким орієнтиром був і є науково-популярний щопіврічник *“Культура слова”*, який готує відділ стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України. Цього року виданню *“Культура слова”* виповнюється 50 років. Згадаймо, як започатковувався цей збірник. Спочатку він вийшов під назвою *“Питання мовної культури”*, потім хотіли назвати його *“Рідне слово”*, але виразні асоціації такої назви, мабуть, не сподобалися ідеологічним радянським керівникам, тому й відомий цей збірник упродовж десятиліть як *“Культура слова”*. Частково його зміст змінювався залежно від зміни офіційної ідеології, але загальна настанова — плекання літературної мови, донесення до найширшого кола читачів інформації про естетично довершені художні тексти, про літературну норму — зберігалася впродовж десятиліть. Історія збірника пов'язана з історією відділу культури мови, створеного в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР як відповідь на соціокультурні запити. Представники старшого покоління пам'ятають регулярні телепередачі *“Живе слово”*, *“Культура української мови”*, радіопередачі *“Слово про слово”*. Тобто засоби масової інформації були орієнтовані на поширення зразкової літературної мови.

Інша річ, що офіційна пропаганда української мови була дозована, існувала цензура цих передач. Не можна було озвучувати гострі питання національно-мовної політики, а втім листи на адресу згаданих передач часто були глибоко аналітичними, бо виявляли

справжній стан функціонування української мови в Україні.

Світлана Бибик: Культуру мови завжди розуміли як дотримання літературної норми української мови. Поширені в газетах, журналах мовні поради стосувалися норм літературного слововживання, орфоепічних, орфографічних, граматичних, стилістичних правил, які утверджували і графічний, і звуковий образ літературної мови. Тим часом мовна практика завжди ширша й різноманітніша, ніж визначені в підручниках, посібниках літературні стандарти. Тоді, в 60-х роках минулого століття, важко було навіть уявити дискусії про вибір мовної норми, про різні критерії формування літературної норми. Сьогодні ж таких дискусій не бракує.

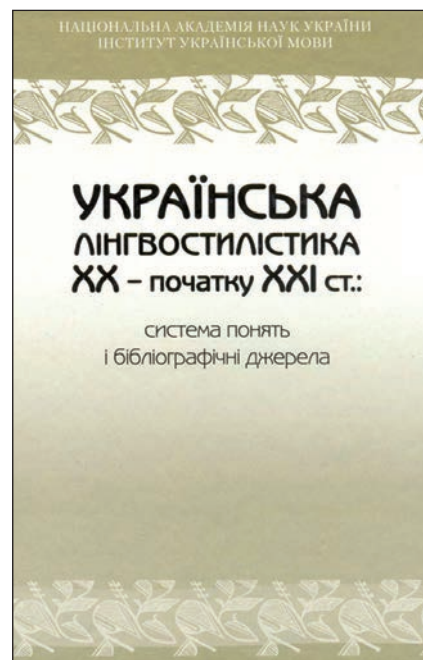
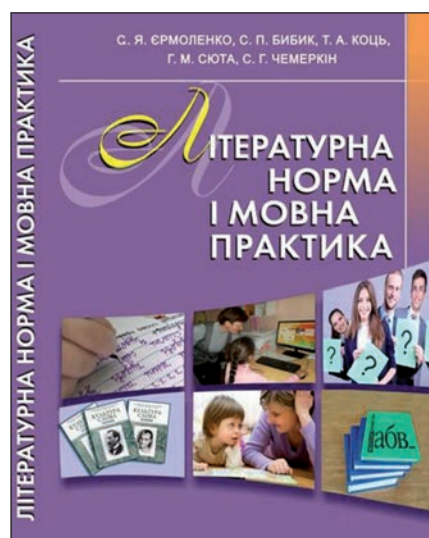
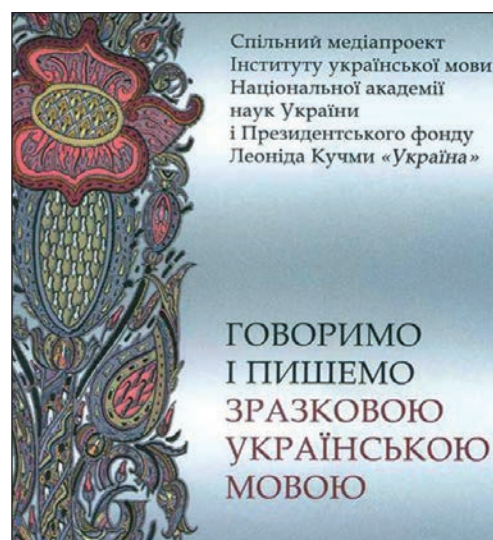
В українському суспільстві, після того як був прийнятий закон про державний статус української мови, відбувалися помітні зміни в масовій свідомості. Наведу такий конкретний приклад. На початку 1990-х років була спільна програма Київської міської держадміністрації, Інституту української мови НАН України та Українського науково-виробничого центру *“Рідна мова”* (директор — доктор філол. наук, професор **Л.О. Пустовіт**).

До виконання широкої програми — створення *“Бібліотеки державного службовця. Державна мова і діловодство”* (1995 р.) — першими прилучилися співробітники відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України. Було видано низку російсько-українських словників різного обсягу й термінологічного спрямування, новий словник іншомовних слів, універсальний довідник-практикум з ділових паперів. Новітня за формою і за змістом довідкова література у сфері офіційно-ділового спілкування допомагала державним службовцям в українськомовній усній і писемній практиці.

Ангеліна Ганжа: Не можна оминати постійну консультативну діяльність відділу. Відповідаючи на практичні потреби, авторський колектив підготував 1998-го та 2000-го років видання *“Культура мови на щодень”*, згодом, 2005-го, — *“Довідник з культури мови”*. Наклади культуромовних порадників — 5 тис. та 9 тис. примірників відповідно!

Сучасна репрезентація цих порад — електронна інформаційно-довідкова система *“Культура мови на щодень”* та CD *“Говоримо і пишемо зразковою українською мовою”* (ініціатор проекту — директор Інституту української мови НАНУ **П.Ю. Гриценко**, за підтримки Президентського фонду **Леоніда Кучми** “Україна”). Час змінює способи обміну інформацією між соціумом і мовознавцями — через електронну комунікацію. Матеріали такого спілкування (відповіді на конкретні запитання) зібрала і представила у пораднику **О.В. Ожигова**.

Світлана Єрмоленко: Це сторінки історії нашого відділу. Які ж нові соціальні запити постають перед академічною наукою й практикою сьогодні?

Усвідомлюємо, що українська мова має бути інструментом формування нової світоглядної парадигми, в якій людина поставлена в центр цивілізаційного поступу держави. Нинішні освітні програми створюють усі умови для безперервного особистісного зростання, для реалізації права на освіту на всіх рівнях (повсякденно-побутовому, початковому, базово-загальному, професійно-технічному, базовому вищому) і видах (освіта в навчальних закладах, самоосвіта, медійна освіта).

Академічна школа лінгвостилістики понад півстоліття забезпечує теоретичні й практичні курси вищої школи індивідуальними, колективними напрацюваннями в галузі теорії та історії української літературної мови як історії розвитку стилів.

Тому в освітніх програмах передбачено — навчити вільного володіння українською мовою в усіх сферах суспільної діяльності, навчити емоційно-оцінних моделей усного та писемного спілкування. Образно кажучи, навчити мовців вчасно, вдало, узгоджено змінювати “стильовий одяг”, бути динамічними у своїй творчій мовній діяльності.

Світлана Бибик: Ви, Світлано Яківно, багато років працюєте над створенням нового покоління підручників для загальноосвітніх середніх шкіл. Підручник з української мови має особливий статус у сучасній навчально-освітній практиці й загалом у національній культурі. Цей статус визначений потребою виховувати в загальноосвітньому навчальному закладі учнів із стійкою мовно-національною свідомістю, які активно володіють українською мовою і своєю щоденною мовною практикою забезпечують функціонування української мови, підносять її соціальний престиж в Українській державі.

Як у практиці шкільної освіти вдається впроваджувати академічні напрацювання, зокрема в розділі “стилістика”?

Світлана Єрмоленко: У мене тут своя теорія і практика: відстоюю прозорий, легкий стиль викладу для учнів. У створюваних підручниках дотримано таких концептуальних положень:

по-перше, доступне, пристосоване до загального сприймання учнями відповідного віку формулювання правил, відмова від штучно ускладнених пояснень, які не пов’язані з практичними потребами засвоєння мови;

по-друге, оперування цікавим щодо змісту, різноманітним щодо стилів висловлення текстовим матеріалом, який привертає увагу до інформаційної глибини, інтелектуальних та естетично-емоційних можливостей української мови;

по-третє, використання різноманітних цікавих рубрик як основи творення сучасного підруничкового тексту, в якому стислість, лаконічність поєднані із науково-популярним викладом навчального матеріалу.

Я проти “занауковлення” інформації, проти ускладнених правил, переобтяжених теорією. Я за практичне оволодіння українською мовою в цікавих діалогах, у створенні коротких текстів. А відчуття різних стилів дається мовцям із практики спілкування і знайомства з різними текстами.

Перед авторами сучасних підручників стоїть складне завдання: гармонійно поєднати тексти різних часових зрізів літературної мови, навчаючи учнів упізнавати за мовою добу, коли було написано твір, відчувати соціальне забарвлення слова.

Ангеліна Ганжа: Напевне, сьогодні складно знайти для підручника цікаві інформативні й естетично довершені тексти, які б відповідали віковим особливостям учнів. Поглиблює проблему й те, що сучасні школярі відповіді на всі запитання шукають в Інтернеті, а не в книгах. Там вони натрапляють і на різноманітні у правописі, і на особливі “норми” слововживання. Сучасні засоби масової комунікації могли б стати джерелом наповнення текстів підручників цікавою соціокультурною інформацією, але в них відчуваємо виразну орієнтацію на розмовно-побутову практику, почасти — на фамільярний, вульгарний реєстр спілкування.

Світлана Єрмоленко: У сучасних умовах, коли словник багатьох школярів обмежується молодіжним жаргоном, десятком стереотипних фраз, саме пояснювальна робота з досконалими художніми текстами, робота над збагаченням синонімічних висловлювань через добирання з художніх джерел відповідників до поширених у мовній практиці молоді жаргонних висловлювань може бути ефективною.

Вона сприятиме вихованню чуття слова, його стилістичної гнучкості, часової змінюваності, ширше — розумінню невіддільності мови від життя людини й суспільства.

Світлана Бибик: Текст завжди в полі зору лінгвостилістики, тому одним із маркерів її розвитку є динаміка інтерпретативних практик. Рівневий підхід у лінгвостилістиці був прийнятний на перших етапах становлення української стилістики, яка перебувала у стані пошуку свого предмета дослідження і виходу з-під крила літературознавства. Вибудовуючи свою методологію вивчення мови художньої літератури, наукових, публіцистичних, ділових, сакральних, усно-розмовних текстів, лінгвостилістика не відкинула естетичний критерій норми літературної мови. Змінюється читач, його умови суспільного життя, і змінюється розуміння створених і віддалених у часі насамперед художніх текстів.

Так, початок 1990-х років був пов’язаний з лінгвостилістичною інтерпретацією текстів реабілітованих письменників — *Олега Ольжича, Євгена Маланюка, Уласа Самчука, Івана Багряного, Яра Славутича,*

поетів Нью-Йоркської групи та інших, а також творців наукового стилю — *Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Огієнка...*

Мовно-естетичну методологію інтерпретації художніх текстів, яка сприяє формуванню українознавчого світогляду читачів і розширює знання про нові джерела української мовно-літературної практики, активно використовують викладачі вищих навчальних закладів.

Світлана Єрмоленко: З усіх лінгвістичних галузей саме стилістика має найбільш внутрішньо мотивований і зовнішньо стимульований інтердисциплінарний характер. Інтердисциплінарність лінгвістичної чи не найвиразніше постає у зв'язках із літературознавством.

Вивчаючи мову художньої літератури як один із визначальних функціональних стилів, а також індивідуальні мовистилі письменників, ми пропонуємо концептуально-знаковий вимір історії літературної мови. Саме такий підхід застосовано до аналізу індивідуальної мовної картини світу в її зв'язку зі світоглядом автора, внеском письменника в розвиток літературної мови, роллю художніх текстів як мовно-естетичних знаків національної культури.

Конкретні методи лінгвістичних досліджень дедалі виразніше окреслюють зв'язок лінгвістичної із загальною проблемою “*мова і культура суспільства*”. Напрямок лінгвокультурології в широкому лінгвістичному розумінні пов'язаний із синтезом ідей когнітивної лінгвістики, комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики.

У відділі стилістики та культури мови від самого початку його створення розробляють теорію широкого розуміння культури мови: не лише як увага до рівневих, структурних норм української мови, не лише пропагування літературного слововживання, використання правильних закінчень, суфіксів, а й поширення глибинного мовного досвіду українського народу через естетично довершені художні, публіцистичні тексти, через тісніший зв'язок із соціальною психологією, синергетикою, герменевтикою.

Ангеліна Ганжа: А втім, звернімо увагу, що в умовах глобалізації, особливостей сучасного інформаційного простору доводиться чути про неготовність гуманітарної галузі до інтеграції методологічних підходів, до переходу на новий рівень теоретичного і практичного опрацювання сучасних фактів інтелектуально-культурного буття суспільства, пов'язаних із національними й цивілізаційними викликами сучасності, і загалом про кризу в гуманітаристиці.

Чи є нині суспільний запит на нові наукові дослідження в лінгвістичній?

Світлана Єрмоленко: На нашу думку, у цьому контексті варто розрізняти суспільний запит на

науковий результат як елемент цивілізаційного поступу і готовність конкретної особистості-реципієнта сприймати та застосовувати цей результат у повсякденній практиці.

Сформованість у мовної особистості попиту на гуманітарне знання — це й результат гуманітарної освіти, й ознака елітарності мовної свідомості індивідуума.

Під гуманітарним знанням розуміємо не лише обізнаність з українським і світовим мовно-літературним процесом (до цього прилучають насамперед гуманітаріїв), але й широту поінформованості в напрямках філософії, історії, релігієзнавства, культурології, політології, суспільствознавства тощо.

Щоправда, зниження соціальної престижності вищої освіти, зокрема гуманітарної, суперечливі кроки з реформування гуманітаристики у професійно-технічних вишах знижують і рівень фундаментальності гуманітарного знання. Утім мотивація до самоосвіти індивідуума, усвідомлення “*корисності для себе*” тієї чи тієї соціально-гуманітарної інформації створює передумови для ліквідації гуманітарних “*прогалів*”.

На тлі цих процесів зміщується ієрархія цінностей гуманітарної освіти: наприклад, вивчення іноземних мов має вищий пріоритет перед вивченням української мови; оволодіння соціальною психологією має вищий пріоритет порівняно з вивченням філософської культури тощо. Ці рейтинги залежать від запитів соціуму та держави на різні типи професійної діяльності.

Мережа ЗМІ дає споживачеві інформації вибір орієнтирів — на елітарну чи масову культуру. І завданням гуманітарної політики держави є прищеплення таких ціннісних орієнтирів, щоб особистість прагнула розширювати позитивне українсько-й цивілізаційноцентричне пізнавальне поле.

Представники ж академічної науки мають освоювати науково-освітні сегменти медіасередовища з метою формування гуманітарного клімату в Україні, позитивного іміджу України в світі, збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей українського народу, серед яких — багатофункціональна українська літературна мова.

Світлана Бибик: З нашого погляду, закиди щодо неготовності гуманітарного мислення до інтеграції методологічних підходів не завжди виправдані. Сучасна лінгвістична відкрита, порівняно з іншими напрямками мовознавства, до інтердисциплінарності.

Цей принцип у розвитку сучасної гуманітаристики вважають одним із пріоритетних і таким, що відкриває перспективи для внутрішнього саморозвитку певного гуманітарного напрямку: формування новітньої та адаптація привнесеної з інших дослідницьких практик метамови та категорійної бази досліджень; розширення напрямків наукових студій.

Принцип інтердисципліарності в сучасній гуманітарній парадигмі може бути виражений у двох векторах:

по-перше, як внутрішньо фахова взаємодія напрямків,

по-друге, як міжгалузева компліментарна взаємодія природничо-технічних і гуманітарних наук.

Прикладом першого вектора розвитку української лінгвостилістики за інтердисциплінарним спрямуванням є взаємодія з соціолінгвістикою. Як приклад поєднання лінгвостилістики з соціолінгвістикою можна назвати виконану підтему “Українська мова” в рамках міжнародного проекту “Найновіша історія слов’янських мов” (керівник проекту в Україні — доктор філол. наук, професор **С.Я. Єрмоленко**).

Ангеліна Ганжа: До речі, формування таких напрямків, як юридична (правова, документальна) лінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвоконфліктологія, — це також результат інтегративного входження методології лінгвістики, стилістики функціональних різновидів мови, комунікативної стилістики в пізнавальне поле юриспруденції, психології, культурології, зокрема міжкультурної комунікації. Саме з останнім із напрямків інтеграції лінгвостилістики пов’язане моделювання категорії *стилю як діяльності за певним типом психолінгвальної організації*.

Українська лінгвостилістика — складник експертного гуманітарного середовища, яке очікує від фахівців об’єктивного потрактування змісту документів, залучених у цивільних судових розслідуваннях, навчально-освітньої літератури (підручники, посібники, навчальні програми), мовного законодавства.

Світлана Бибик: Також широкі перспективи має цифрова гуманітаристика. Зокрема, завдання співробітників відділу стилістики та культури мови полягає в поетапному застосуванні інформаційних технологій для підготування спеціалізованої енциклопедії “Українська лінгвостилістика”, у розширенні історіографічних досліджень з різних підтем і дослідницьких проблем.

Наприклад, уже 2007 року побачила світ довідкова праця “Українська лінгвостилістика XX — початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела”, в якій узагальнено основні поняття лінгвостилістики, подано бібліографічні джерела за відповідними розділами (характеристика художнього стилю з жанровими різновидами, а також — публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, розмовного, сакрального функціональних різновидів літературної мови); індекси термінів і персоналій (письменників, чий твір став об’єктом дослідження лінгвостилістів). Така робота має продовжуватися далі, але вже із застосуванням інших методів.

Світлана Єрмоленко: Сучасна мовно-літературна практика є простором, у якому реалізовано соціокомунікативні потреби національної спільноти.

У всіх функціональних стилях, загалом у сучасній мовній комунікації, спостерігаємо нові процеси й явища.

Ангеліна Ганжа: Динамічні зміни наукового стилю української літературної мови зумовлені розвитком світового інформаційного наукового простору, розширенням сфер функціонування української мови як державної в різних соціокультурних галузях і відповідним кількісним та якісним урізноманітненням продуктованих у цих галузях наукових текстів. Перед редколегіями наукових та науково-популярних видань НАН України нині стоїть завдання індексування публікацій у світових наукометричних базах. Щоб досягти високої якості наукових текстів, треба дбати про їх інформативність і зрозумілість.

А зміни в публіцистичному стилі відображають тенденції динаміки літературної норми, ціннісні орієнтири сучасного світу, інтелектуалізацію мовців, тобто є ефективним інструментом впливу на мовну свідомість соціуму.

Світлана Бибик: Поява нових форматів масової комунікації супроводжується помітним розхитуванням загальнолітературної і жанрово-стильової норм. Цей процес характерний як для публічного, професійного, так і для індивідуального міжособистісного спілкування.

У зв’язку з активізацією усно-розмовних джерел, що віддзеркалюють культуру повсякдення в публіцистичних текстах, важливо дослідити вербальні елементи стереотипізованого уявлення про буття людини в сучасній (лінгво)культурі — побутовій і професійно-офіційній, утилітарно-приватній і суспільній, буденній і святковій, “своїй” та “чужій”.

Світлана Єрмоленко: Український читач неоднозначно сприймає зміни в сучасній мовно-художній практиці. Справді, смаки в мовців різні. Одним подобається елітарне інтелектуалізоване мовомислення письменника, другі в художніх текстах знаходять близькі й зрозумілі для них мовно-естетичні знаки національної культури, ще одних відвертає, разить натуралізація художньої оповіді тощо.

Загалом у центрі парадигми новітнього гуманітарного знання постає людина: людина-мовець; людина-носій певної культури (побутової, професійної, комунікативної), морально-етичних цінностей, історичної пам’яті; людина в мікро- чи макросоціумі.

Ці та інші (почасти складні й не завжди осмислені) проблеми сучасної мовної культури, активні процеси жанрово-стильового урізноманітнення усного й писемного спілкування — в об’єктиві сучасної гуманітарної науки. ■

“ЗАКРИТІ” ПОЕТИЧНІ ТЕКСТИ ТА МЕТОДИ ЇХ РОЗУМІННЯ

*Суть діяльності в здійсненні. Здійснити значить: розгорнути щось до повноти його істоти, вивести до цієї повноти, *producere* — зробити. Тому здійсненню, властиво, тільки те, що є. Але що насамперед “є”, так це буття... Думка не створює й не розробляє це відношення. Вона просто відносить до буття те, що дано їй самим буттям. Відносіння це полягає в тому, що думка дає буттю слово. Мова є житло буття. У житлі мови живе людина. Мислителі й поети — мешканці цього житла. Їхня сфера — забезпечення відкритості буття, наскільки вони дають їй слово в мові, тим самим зберігаючи її в мові.*

Мартін Хайдеггер

Дарина Вороновська

аспірантка
Національного університету
“Києво-Могилянська
академія”,
магістр філології
Львівського національного
університету
імені Івана Франка

Автор — переможець
конкурсу науково-популярних
статей і фотографій
Державного фонду
фундаментальних досліджень

Кожна людина, як відомо, для спілкування з іншими користується власною мовою. Ми ніколи до кінця не зможемо зрозуміти, що хоче сказати нам той чи той співрозмовник. Але слухаючи, ми намагаємося вкласти сказане у власні рамки розуміння, потлумачити його згідно зі своїм світоглядом.

Щось подібне відбувається з поетичними текстами, а точніше — з нашими відповідями на них. Розкриваючи книгу, ми змушуємо її говорити. Проте зрозуміти ту чи ту поезію не завжди просто. Тексти, які ми називаємо “закритими”, або “герметичними”, потребують певних зусиль та знань для їх тлумачення. Дослідженням явища герметичних текстів займається наука герменевтика. Термін “герменевтика” походить від імені бога Гермеса, який був для людей тлумачем волі богів. За легендою, Гермес пообіцяв Зевсу ніколи не обманювати смертних. Проте й не обіцяв говорити всієї правди. Тому можемо назвати бога Гермеса першим інтерпретатором, а герменевтику — наукою, що своїм завданням має тлумачення, пояснення чужої мови, знаходження сенсу.

Ось як пише **Сергій Квіт** про роль інтерпретації в своїй праці “Основи герменевтики”: “герменевтика, тобто теорія (точніше — сам процес), інтерпретації, покликана вирішувати загальні проблеми комунікації — з’ясовувати та пояснювати точки зору з того чи іншого приводу, знаходячи спільний ґрунт для розмови, обміну думками, розуміння проблеми в межах певного колективу (нації, професійної групи тощо)” ([1], с. 6).

“Закриті” тексти можуть відштовхнути від себе читачів наївних, і навпаки — зацікавлять читачів критичних, даючи “насолоду”, але не “задоволення”. Спробуємо зрозуміти, яких читачів відносять до категорії “наївні”, а яких — до категорії “критичні”, а також провести межу між “задоволенням” і “насолодою”, спираючись на праці відомих літературознавців та ілюструючи це прикладами.

Поняття “задоволення” та “насолода” розмежував німецький структураліст **Ролан Барт**. “Задоволення” від тексту вчений окреслює як ситуацією, в якій читач, передбачаючи завершення твору, в кінці знаходить підтвердження цьому передбаченню. Але “насолоду” читач отримує тоді, коли він виявляється неправим щодо завершення того чи того

твору, адже книга збила його з пантелику, показала, що може бути інша розв'язка певної ситуації, представила щось нове перед очима читача і зуміла його зацікавити. “Текст-наслода — це текст, що викликає почуття втраченості, дискомфорту (що іноді доходить до тужливості); він розхитує історичні, культурні, психологічні засади читача, його звичні смаки, цінності, спогади та викликає кризу у його відносинах з мовою” ([2], с. 471). Читач розуміє, що цей твір уже не можна назвати одним із, але іншим, твором, який передбачає дещо відмінний кут зору на певну проблему чи ситуацію. Наївному читачеві часто достатньо отримати задоволення від тексту, але критичний читач потребує значно глибшого проникнення в текст, прагне відшукати власні сенси, помилятися, бути збитим із пантелику.

Як зразок текстів, що спантеличують і потребують зусиль для віднайдення у них певних смислів, візьmemo кілька віршів зі збірки поета “київської школи” **Василя Голобородька**. Збірка герметичних текстів народилася з-під авторського пера у 1980 році й отримала назву не менш закодовану, аніж тексти, які в ній містяться, — “Синя радість”. Що ж саме ховається за цією назвою, зрозуміємо, прочитавши кожну поезію зокрема.

Розглянемо два тексти: “Метелик тиші” та “Уже зазеленіло деревце твого прощання...”. Проте перед тим, як підійти безпосередньо до тексту, варто зазначити кілька основних правил та методів інтерпретації такого роду текстів, а також зрозуміти певні поняття.

Отже, найперше маємо усвідомити, що перед нами герметичний текст, а це означає, що для його розуміння не достатньо поверхневого прочитання. Щоби поезія промовила, читач має проникнути в її межі, тобто стати інтерпретатором. Для того щоб інтерпретація була якомога об'єктивнішою, а не впадала в цілковитий суб'єктивізм, читач мусить постійно перебувати у мові, “замешкати” в ній. Саме мова створює “закритий” текст, відкидаючи синтаксичні та пунктуаційні норми, вибудовує світ у власних межах. Не варто шукати якихось відповідей поза текстом, а лише — в ньому.

Першим нашим кроком в інтерпретації поезії маємо її прочитання, поверхнєве ознайомлення з нею. Отже:

“Метелик тиші”

**рання криниця поранена байдужим деревом
на скляних площинах якого зникає помах руки
звернений до сонячного вінка із шептань
купальської ночі що справіку кароока
і тиша тремтить метеликом на устах**

Другий крок. Ми розглядаємо кожне слово у його зв'язках з іншими словами.

Дослідник **Ч. Тейлор** говорить про “внутрішньо-просторову, або рамкову епіфанію”, що саме й полягає у зв'язках, які виникають між словами. Слова в їхніх відносинах народжують цілком нові образи, символи, сенси, які не були притаманні кожному слову окремо:

рання криниця — молода душа; **дерево ранить**, бо байдуже; **криниця** — ознака чогось глибокого, справжнього; **поранена** — ознака чогось нездійсненого, **дерево, яке ранить**, — байдужа доля; **купальська ніч**; вінок купальської ночі; вінок, сплетений із шептань купальської ночі; шептання ночі; кароока купальська ніч; скляні площини; **помах руки** — ознаки ворожіння на Івана Купала; **кароока** — ознака ворожки; справіку — традиційність, обрядовість; **скляні площини** — озера, на які пускають вінки; в озерах відбивається і зникає помах руки, яка пускає вінок на воду; **сонячний вінок** — наповнений теплом сподівань; **тиша тремтить** від чогось невимовленого, невимовного; **уста тремтять метеликом (тріпотять)** — бажання сказати щось важливе, але все, що є, лише тиша.

Третім кроком є вже власне інтерпретація, яка полягає у поверненні тексту цілісності, знаходженні в ньому смислів та істини.

У поезії “Метелик тиші” прочитується історія пам'яті, минулого, що ранить своєю байдужістю, глибокі переживання, які лише зароджуються (“рання криниця поранена”). Образ дерева відсилає нас до колективної пам'яті, до поколінь, як “дерево роду”, і до традицій роду, бо згадується в купальську ніч. Традиція, яка минає, зникає разом із помахом руки, що пускає в купальську ніч на воду вінок. Звичай, обряди, традиції народу є тим, що було споконвіку, що зародилося на ранніх етапах розвитку певного народу. Народом вкладено в традиції різноманітні смисли й немає в них жодної деталі випадкової, жодного помилково сказаного слова, тому розуміємо в цих обрядах глибину, всеохопність, важливість і певний порядок речей, що оберігається, і лише байдужістю до нього може бути зраний або й знищений. У герметичній поезії також кожне слово і зв'язки слів між собою промовляють і є важливими для цілісного розуміння тексту.

Знищення українства як такого у ХХ ст. супроводжувалося спочатку страхом, а далі, як результат, поступовим забуванням і врешті зниканням (“зникає помах руки звернений до сонячного вінка”). Тоді настає ніч. Образ сонячного вінка може відсилати нас до сонця, яке заходить, ховаючись у воді (свято Івана Купала завжди проходило на березі річки чи озера) і забираючи з собою все, що відбувалося вдень, а може говорити нам про атрибут свята, у плетіння якого вкладено тепло сподівань (“сонячного вінка”), надії на майбутню щасливу долю, що промовляються пошепки (“сонячного вінка із шептань”). Купальська ніч у поезії має карі очі, що відсилає нас до уявлень про карооких відьом, чарівниць, які знали майбутнє. Бажання дізнатися, чи буде щасливою доля з коханим, керувало дівчатами, котрі пускали в ніч на Івана Купала вінки.

Йдучи за поезією, бачимо, що пам'ять (дерево) стає байдужою, що перетворює її т.зв. площини на склі. Це врешті-решт може говорити нам про відносну впевненість, що ця пам'ять збережена, але перебуває ніби за склом, перетворившись на тишу метелика, тобто крихітну, тремтливую й таку, яка може в будь-який момент злетіти, звільнивши уста для не-тиші.

Інтерпретуємо наступну поезію:

уже зазеленіло деревце твого прощання
птахи із сліз уже вимітають день
що дихає самотністю
і огортають синіми нитками кожен з пальців
що цвіли над урвищем
ніби й не прокидались
тепер дійти до нового порогу
де наостанку темрява підіймає таємницю
над заскленими небом очима
поводирем узавши частку дерева.

Поступаємо так само:

зазеленіло — дозріло, пора прощатися (*уже*); **птахи**, що зі сліз складаються, або сльози, у яких вмістився день, що його птахи вимітають (*уже*); **день** прогнозує нам самотність, він дихає нею, вона повсюди, самотність замість повітря;

аби нас кудись вели, простягаємо **руку**; **пальці цвітуть** на урвищем, вони, мабуть, не готові прощатись, бо ще не зазеленіли, ніби й не прокидались; **птахи огортають нитками кожен з пальців** (навіщо?), **нитки** чи то кольору неба, чи то кольору часу;

дійти до нового порогу (*тепер*), (*треба*) **дійти** — завдання, мета, що закладена у прощанні; **темрява підіймає таємницю** — настає ніч; **очі** дивляться у небо, вони засклені, їм потрібен поводитир; **частка дерева** (дерева-прощання) взята поводитирем.

Поезію, яка починається словами: “уже зазеленіло деревце твого прощання”, можна умовно поділити на дві частини. Першу частину назвемо “**уже**”, тобто те, що відбулося або відбувається (зазеленіло, вимітають, огортають, не прокидались), а другу — “**тепер**”, тобто те, що має відбутися (дійти, узавши).

Поезія позначена поняттями часу (“уже”, що вміщує в себе минуле й теперішнє, і “тепер”, що має в собі мету, завдання “дійти до нового порогу”), а також простору, адже поетичні рядки вимальовують картину, на якій стан “уже” знаходиться над урвищем, а “тепер” зображено новим порогом, “де наостанку темрява підіймає таємницю”. Простір розширюється небом, що об’єднує “уже” й “тепер”. До неба, як до кінцевої мети, що лише починається з нового порога, веде дерево, з яким ми знайомимось вже в першому рядку поезії (“уже зазеленіло деревце твого прощання”). Про небо також повідомляють птахи, що виконують у поезії дві дії: вимітають день та огортають синіми нитками кожен із пальців. Синій колір, який є кольором часу (це ще раз підтверджує велику роль часу в цій поезії), вказує на зміни, що відбуваються у т.зв. сюжеті поезії, а також на перехід до нового порога, бо саме сині нитки спричиняють до основних змін у часово-просторовій картині поезії.

Спробуємо розібратися, про що говорить поезія. Отже, як ми уже зазначали вище, головною метою постає дійти до нового порога, щоб, мабуть, там знайти щось більше, щось, що виникає/з’являється після прощання. Уся поезія постає перед нами так званою “дорогою”, назвемо її “*дорогою від прощання до нового порогу*”. Тепер маємо її пройти.

Прощання в поезії постає деревцем, що є першим образом, далі з’являються птахи, які є власниками синіх ниток. Останнє підштовхує нас до думки про синє/блакитне небо, яке для птахів є домом. Можемо уявити небо полотном, що зіткане з ниток, якими птахи огортають кожен з пальців. Пальці цвіли над урвищем, що говорить нам про крайню межу, ніби й не прокидались, бо зазеленіти — означає закінчення сну, проте у пальців начебто свій специфічний час.

Між рядками поезії мешкає ліричний герой, і всі події, що відбуваються у межах тексту, вимальовують специфічну картину його життя, а точніше одного із його етапів. Простір, у якому розгортається дія, наповнений самотністю замість повітря. Очі якоїсь людини (ми не знаємо, хто вона — може, це стомлений старець або молода людина, що ще не встигла натішитись життям), звернені до неба, засклені ним. Життя як постійне перебування над урвищем. Останні хвилини перебування в світі приречені на самотність, що відчувається навіть у повітрі. Очі, звернені до неба, нічого, окрім нього, не бачать. Врешті наостанку все огортається темрявою, яка несе в собі таємницю. Хто знає, як дійти, де він і який, той новий поріг?...Частку з дерева прощання беремо за поводитира. Пальці вже огорнені синіми нитками, отже — небо близько. День птахи вже вимітають, і його більше не буде у сльозах; більше не буде днів узагалі. Новий простір принесе зовсім інший час. А може, то не день у сльозах, а птахи із сліз. І жодна сльоза не була марною, бо зродила птахів, що врешті, заручившись підтримкою прощання-дерева, підносять нас до неба.

Кажуть, зрозуміти іншу людину можна, лише замешкавши разом з нею, проникнувши у її життя, ба, навіть більше — ставши нею. Щось подібне має відбуватися з нами, коли наближаємося до інтерпретації герметичного тексту. Іншого дому, окрім **Мови**, у нас не може бути. Ми мусимо в ній оселитися і стати кожним словом, яким вона витворює поезію, зрозуміти його не так, як це відбувається за межами текстового поля, але так, як того вимагають поетичні рядки. Слово герметичної поезії чи слова в своїй взаємодії мають сприйматися нами як **Подія**, що її необхідно пронести через себе.

Читання герметичної поезії — процес, що не лише спонукає нас до глибшого проникнення у простір текстів, але й прокладає специфічні шляхи, на яких читач ніби заново будує власний світ, відкидаючи стереотипи та поверхневі сенси, шукаючи істину. Філософ **Рене Декарт** переконаний, що “не може існувати істини ані настільки віддалених, щоб вони були недосяжними, ані настільки прихованих, щоб не можна було їх розкрити” [3]. Саме тому кожна інтерпретація поетичного тексту заслуговує на її визнання. ■

Література

1. **Квіт С.** Основи герменевтики. Навч. посібник для вузів. Київ: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2003.
2. **Барт Р.** Удовольствие от текста //Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1994.
3. **Декарт Р.** Метафізичні роздуми. К.: Юніверс, 2000.

КОМПАРАТИВІСТИКА: МАНІВЦІ Й НОВА ПАРАДИГМА

Володимир Козирський
канд. фіз.-мат. наук,
Міжнародне енциклопедичне
бюро з фізики, ст. наук. співроб.
відділу синергетики
Інституту теоретичної фізики
імені М.М. Боголюбова
НАН України, м. Київ

Олександр Маловічко
канд. фіз.-мат. наук,
фізична лабораторія
Ліцею НТУУ “Київський
політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського”, м. Київ

Вельми складне й, певно, до кінця цілком не пояснене явище виникнення членовиразної людської мови все ще бентежить думку й уяву сучасних дослідників. Очевидно, навряд чи їм поталянить відновити перше усвідомлене вживання людської лексики за наявними сьогодні хоча й доволі багатими науковими інформаціями різних дисциплін від порівняльної лінгвістики до останніх досягнень археології й генетики. Проте просування в минулі епохи не тільки історичні, а й доісторичні (в загальноприйнятій сенсі відсутності писемних свідчень) цілком можливе. Й найліпший путівник у передісторичному минулому людства є мова — його найдавніше і вічно молоде творіння, живий організм, що безперервно його супроводжує.

Досвід наших результативних спроб таких синтетичних звернень до передісторії етнічних груп і їхніх мов має вже понад півтора десятиріччя. Книги [1, 2] містять деякі фрагменти цих студій. Роботи [3, 4] відображають ознайомлення з багатьма новішими інформаціями й відповідними нашими міркуваннями.

Незважаючи на доволі молодий історичний вік лінгвістики як науки про людську мову (заледве понад два сторіччя), вона має значні й безперечні набутки. Згадаймо *Вільгельма Гумбольдта, Альфредо Тромбетті, Гольгера Педерсена, Владислава Ілліч-Світича, Джозефа Грінберга, Сергія Старостина, Олександра Мельничука, Агатангела Кримського* — авторів визначних праць у царині лінгвістики.

Понад двохсотлітні дослідження в компаративістиці ґрунтуються на простій і прозорій думці про спільність походження людського роду й мов, йому притаманних. Така порівняльно-історична мовознавча діяльність попри всю тривіальність і навіть тавтологічність має за цілком розумний академічний ґрунт потребу зрозуміти ступені спорідненості мов і мовних родин.

Проте правдива інформаційна потуга мовознавчих знань як джерел до з'ясування й вибудови послідовної картини передісторії людської культури як слід не оцінена і досі. Вочевидь, то є багато ширша й навіть неосяжна проблема в межах власне компаративістики. Проте досвід розвитку людської дослідчої думки свідчить, що найважливіші й найцікавіші наукові досягнення таланило здобувати на перехрестях наукових напрямів і дисциплін, себто наукова синтетика набагато продуктивніша за вузькофахові розумування.

Ми гадаємо, що компаративні дослідження базової лексики й лексики перших передісторичних культурних шарів купно з долученням інформацій з допоміжних історичних дисциплін, таких, як археологія, палеонтологія й палеогенетика, можуть скласти ті підвалини передісторичної будови людської культури, на яких зросте повніше розуміння культурного розвитку людського роду на нашій планеті. Певно, через цілком об'єктивні причини недосконалості датування артефактів

і подій навряд чи поталанить дослідникам укласти повноцінну часову послідовність з абсолютним датуванням культурного розвитку людства. Проте простежити певну черговість виникнення й поширення тих чи тих культурних передісторичних здобутків від одних племен чи народів до інших, ґрунтуючись на лексичних матеріалах мовних родин із залученням фактів зі згаданих допоміжних історичних дисциплін, цілком реально.

Наш практичний досвід [1–4] це підтверджує й може правити за певний ґрунт нової парадигми для сучасної компаративістики, значною мірою розширюючи коло досліджуваних проблем і переносючи головний фронт досліджень з абстрактно-академічної площини уявних реконструкцій так званих *протоформ*, які, за визнанням самих компаративістів, не можуть бути старші за 10–16 тис. років, до вивчення цілком реальних конкретних передісторичних процесів, у яких брали участь відомі палеоархеологам людські спільноти.

Не секрет, що правильна постановка проблеми є більша частина її розв'язки. Тому нова парадигма сучасної компаративістики має забезпечити її результативний поступ у здобутті нових знань про передісторію людської культури.

Неприродність закоріненого стану речей у лінгвістиці полягає в тім, що її справжні пізнавальні можливості вельми часто наражалися (та й, правди не сховати, наражаються й досі) на затятий супротив офіційних мафіозі: чи то свого часу Паризького лінгвістичного товариства з його вікопомною забороною 1866 року перейматися питаннями походження мови, чи пізніших “наукових шкіл”, що цілком певно оцінюють результати досліджень крізь призму узгодженості з власними уявленнями.

Пояснювати шкоду цього для вільного й об'єктивного розвитку науки немає сенсу. Проте уроки з фактів історії, незважаючи на загальне правдиве твердження, що історія нікого нічому не вчить, врахувати все ж варто. Згаданий вище приклад брутального антинаукового диктату 1866 року характерний методологією. Бо насильство над вільною науковою думкою стало заразним і мавпувальним для багатьох подальших білянаукових корпорацій на кшталт “індо-германістів” та й же з ними. Воно на довгі роки стало загатою для потоку вільних досліджень мов світу й спорідненості між ними.

Цей епізод відзначив американський лінгвіст *Мерритт Рулен* 1991 року в російському журналі “Питання мовознавства” [5]. Та заборона засвідчила, що функціонери Паризького лінгвістичного товариства не втямили, з чим мають справу. Хіба можна заборонити науку? І ще запитання: чи наука є те, чого просто позбутися забороною? Це **1-й** глухий кут.

Складалося на те, що всі перспективи розвитку лінгвістики мали бути зійти на пси. Та справжні дослідники не вельми дослухалися офіціозу й лінгвістика посувалася далі.

Брак фактичних знань власне лінгвістів у досліджуваних мовах й уживанні деяких математичних

засобів породив другу потугу гальмування розвитку лінгвістики, а саме цілковите нерозуміння тісно пов'язаних засадничих явищ: часу виникнення людини й часу виникнення її мови.

Йдеться про переконання сучасних “провідних” лінгвістів, що людству хіба що 20–30, ну аж 40 тис. років і що відповідно до експоненційного закону зміни лексичного фонду наявність у сучасних мовах слів, старших 10–16 тис. років, цілковито неможлива. Коментарі до цих хибних тверджень виходять поза межі тематики цієї статті. Зазначимо лишень, що археологи світу визнають вік людства не меншим як 2–2,5 млн. років. А множник при часові в згаданій експоненті “висмоктано”, м'яко кажучи, не знати звідки. Це **2-й** глухий кут лінгвістики.

Серйозна індо-германістика видала багато ґрунтовних результатів, включно з власним перетворенням на індоєвропеїстику, прогресивність чого на довгий час затуманила мозок багатьом, передовсім лінгвістам. Практично ХХ сторіччя було сторіччям індоєвропеїстики, й лінгвісти геть чисто всі займалися винятково індоєвропейськими мовами. Неясно лишень, чому сила-силенна армія індоєвропеїстів навіть тепер нездатна визначити, коли й де індоєвропейські мови могли вперше з'явитися. Багато гіпотез про прабатьківщини індоєвропейців і їхніх мов містить книга *С.А. Бурлак* і *С.А. Старостина* [6]. Це **3-й** глухий кут лінгвістики.

Ми можемо припустити, що гомініди різних видів жили поряд на теренах Африки й навіть мали різні мови, які ступнево зникли, крім однієї, що вціліла до наших днів. Очевидно, що мови на тім шаблі розвитку були примітивні. Тут не можна обійти умову, яку ми запровадили давніше (див., напр., [7]). **Головна умова виникнення й первісного розвитку мови є від простого до складного.** Систематичне нехтування цим законом є **4-й** і головний глухий кут лінгвістики.

У цім контексті вельми важливо також зрозуміти, чому С.А. Старостин розрізняв два підходи у вивченні історії мови. Ось уривок з його інтерв'ю “Два підходи до вивчення історії мови” [8]: “Є засадничо два підходи. Один — то *глотогенеза*: думати, як могла виникнути мова, які можуть бути її джерела, як *стосується людська комунікація комунікації тварин і т. ін.* Це цілком *легітимна* тема, та, на жаль, тут мало на що можна сподіватися, крім *відповідей загальних і, може, навіть спекулятивних.* Другий — це *рух згори донизу (від нашого часу вглиб історії), те, що робимо ми, тобто ступневе порівняння всіх мовних родин і “покрокове” просування вглиб. Ми, може, ніколи й не дійдемо до джерел, та зате максимально просунемося вглиб і навіть спробуємо відновити перші стадії розвитку людської мови. Це порівняльно-історичний метод, порівняння мов, реконструкція*”. Далі Старостин згадує суперечності в підходах і методиках радянських і американських лінгвістів і що *Джозеф Грінберг* займався питаннями мов Землі. Після того пояснює, що є *грінбергова методика* [9], ґрунтована на так званім методі масового порівняння. Наприкінці Старостин зазначає: “*Він (Грінберг) дивиться на сучасні мови*

у великих кількостях і виявляє якісь спільні моделі, подібності в системах займенників, не встановлюючи відповідностей, не роблячи реконструкцій, а просто намагаючись зробити класифікацію. **На наш погляд, це така евристика, визначення на око** [8] (виділено нами — авт.). Якби С.А. Старостин прочитав усю книгу Дж. Грінберга, то, мабуть, відмовився б від цієї фрази. Це **5-й** глухий кут лінгвістики.

Додамо: на нашу думку, немає підстав для двох підходів, а лише для одного, що має ґрунтуватися об'єктивно на лексиці *Homo ergaster-erectus-a*, яка вціліла до нашого часу. Це лексика ранніх еректусів, що стала зрештою лексикою мов *Niger-Congo*. Нащадки носіїв цих мов живуть і тепер, зокрема носії мов американських індіанців (*Amerind*).

Після інтерв'ю 2003 року С.А. Старостин все ж написав нову книгу (з С.А. Бурлак написав навіть дві книги майже однакового змісту), а саме працю, присвячену індоевропейським мовам, практично цілковито нехтуючи мови Африки [6]. У цій книзі мовам Африки й іншим мовам приділено лише дві чи три сторінки. Після цього автори книги в розділі “Мікрокомпаративістика” (стор. 108) твердять: “...В літературі часто фігурує цифра 8—10 тисяч років як абсолютна межа можливості встановлення мовної спорідненості..., хоча зазвичай не йдеться, звідки цифра та береться. Насправді вона впливає зі **стандартної глотохронологічної формули М. Сводеша, за якою за 10 000 років у двох споріднених мовах має зберегтися лиш 5—6 % спільної лексики**, — ситуація, в якій пряме порівняння мов уже не може дати позитивних результатів і неможливо відрізнити споконвіку споріднені морфеми від випадкових збігів (за 16 000 років, за формулою Сводеша, мови взагалі мають згубити всі подібності)”. І далі: “Це просте міркування є в основі всієї критики наявних теорій далекої мовної спорідненості”.

Тобто, компаративістика, як її розуміють самі компаративісти, що переймаються історією індоевропейських мов, цілком втрачає будь-який сенс. І тому далі “вглиб” історії ці фахівці вже нездатні сказати “будь-що нормальне й корисне”. Крім цих глухокутніх тверджень у книзі наголошено, що історію мов (йдеться про всі мови) обмежено двадцятьма чи тридцятьма тисячами років.

Та є доволі давня думка, що на Землі колись була одна мова. Як наукову гіпотезу її проголосив ще **Альфредо Тромбетті** [10]. Попередні цитати стосуються тільки індоевропейських мов. А якщо раптом доведеться досліджувати не лише індоевропейські мови? В такому разі слід, певно, пропонувати якісь способи виходу з цієї скрути.

Цілком широко описав цю патовість **А. Барулін** [11], визнавши, що “... є три логічні можливості: мова виникла до появи кроманьйонця, водночас з появою кроманьйонців, і пізніше, ніж з'явилися кроманьйонці. Прибічників першої гіпотези вельми багато й між біологів, і між антропологів, і між лінгвістів, і між філософів. Хоча, слід сказати, **аргументація** на користь того чи того розв'язку, як і раніше, **не має наукового підґрунтя**”. Й далі: “... автори лінгвістичних творів

теж спираються на думку, що мова зародилася до появи кроманьйонців чи приблизно водночас з процесом їхнього становлення як виду. **Поважної аргументації немає**”.

Отже, по двох століттях цілеспрямованих пошуків індоевропейцями згубили всяку перспективу. Це **6-й** глухий кут лінгвістики.

Щоб вийти з цієї вкрай складної обставини, варто, напевно, подати якусь нову ідею, здатну виявити істотно нові перспективи. Спіратися на старі ідеї означає марно гаяти час. Одну цілком продуктивну ідею, що спала нам на думку, ми тут викладемо.

Вивчаючи лексичні матеріали для порівняння близькості різних мов, ми були вражені: провідні лінгвісти **Джон Бенгтсон** і **Мерритт Рулен** не помітили факту, який цілком змінює уявлення про історію мов і їхніх носіїв [12]. Навіть Дж. Грінберг не проаналізував свою власну працю в цьому напрямі [9].

Про що йдеться? У першому розділі праці “Мови Африки” Дж. Грінберг, розглядаючи мови макророду *Niger-Congo* [9], не звернув уваги на таке.

Навряд чи хто заперечуватиме, що слова з двох звуків прості, а з трьох і більше — складні. Ми вже згадували універсальну засаду розвитку, що превалює в природі й тому кінцева для будь-якого дослідження: від простого до складного. Вочевидь, слова мов макророду *Niger-Congo* можна вважати простими. Лексика мов *Niger-Congo* містить слова двозвукові. Наведемо тут декілька слів, їхні форми й значення: 1) вода (з мови *Looma*) — *zi, zie, zia*; 2) око — *ne, ni, nia*; 3) різати — *te, de, ta*; 4) знати — *ta, (tan)ia*; 5) дитя — *ba, be, bi*; 6) говорити — *ti, te, ta*; 7) камінь — *ta, tal, tale*; 8) вогонь — *ot, woti, moto*; 9) великий — *da, dada, didi*; 10) ханати — *ka, kab, kap*; 11) падати — *ti, te, to*; 12) риба — *kal* ... та інші.

Незначна кількість наведених слів свідчить про їхню природність. І, навпаки, ясно, що велика кількість первісних слів, тобто слів, з яких творилася мова, неприродна. Чи можна говорити, що така мала кількість початкових слів будь-якої мови природна? Цілком правильно, бо в такий спосіб, наголошуємо ще раз, втілюється універсальний **принцип початкового розвитку** чогось нового. До того ж не тільки кількісно, але й якісно.

Отже, ми виокремили лексику, яку раніше ніколи не виділяли й тому не використовували. Тому вона, взагалі кажучи, й лишилася невідома. Виявити й виокремити її нам поталанило завдяки праці **Джозефа Грінберга**. Окрім того, наголосімо спеціально, вище йшлося про первісну лексику як таку без уточнення її граматичних форм. Це значить, що лексика первісної мови зовсім однакова, незалежно від того, якій мові вона належить. Цей засадничий факт було цілковито зігноровано всіма лінгвістами, включно з власне автором. Це **7-й** і, мабуть, найважливіший глухий кут лінгвістики.

Неможливо обійти увагою фундаментальну працю **Джона Бенгтсона** й **Мерритта Рулена** 1994 року “Глобальні Етимології” [12]. Це дослідження містить вельми цікаві думки. Проте вони чомусь не просунули лінгвістику вперед.

Власне працю Дж. Бенгтсона й М. Рулена ми проаналізуємо нижче, бо це потребує певного підґрунтя.

Що ми маємо на думці? Без результатів інших історичних дисциплін подальше просування лінгвістики видається неможливим. Тому спиратимемося на загальноприступні факти палеоархеології, палеогенетики й, певно, порівняльно-історичної лінгвістики. Вважаємо, що “первісна” мова могла з’явитися тільки там, де з’явилася власне перша людина, яку називають тепер *Homo ergaster-erectus*.

Відомо, що *Homo ergaster-erectus* з’явився в Екваторіальній Східній Африці на теренах Великої Рифтової Долини приблизно 2—2,5 мільйони років тому. Й одразу ж почав мандрувати. Спочатку теренами Африки, а після вийшов за межі рідного континенту. Так він вельми рано опинився на теренах південної частини Євразії, зокрема на південному Кавказі (див. результати археологічних розкопів у Південній Грузії в селищі Дманісі [13, 14]). Багато палеоархеологів вважають, що то перша міграційна хвиля виходу ранніх еректусів за межі Африки.

Друга міграційна хвиля виникла приблизно за півтора мільйони років після першої. І почалася та хвиля не з теренів Близького Сходу, як гадають **А.П. Дерев’янка** та інші дослідники, а з теренів, донині замешканих народами, що говорять кушитськими й чадськими мовами. У нашій класифікації, узгодженій з працею **В. Ілліча-Світлича**, це макрородина ностратична. Майже тієї ж думки й Дж. Грінберг [9]. А.П. Дерев’янка писав [15]: “Близько 450—350 тис. років тому з Близького Сходу в Євразію почав рухатися другий міграційний потік. На багатьох теренах нова популяція людини зустрілася з представниками першої міграційної хвилі й тому там відбувалося змішання двох індустрій — ріневої (галькової) й пізньоашельської”.

Схоже, й лінгвісти вважають таку модель переходу цілком задовільною. Модель, пропонується нами, суперечить тим уявленням. Наша модель інакша: **еректус з’явився на теренах Великої Рифтової Долини приблизно 2—2,5 млн. років тому**. Ці ранні групи еректусів (ще не племена, а групи) розселилися по Африці. Надто їх приваблювали простори Центральної й Західної Африки. Що стосується мови еректусів, то їхні групи, мабуть, багато пізніше говорили вже відмінними мовами. Та першою мовою *Homo erectus*, як ми вже зазначали вище, була мова, що стала мовою макрородини *Niger-Congo*.

Шлях виходу з Африки, судячи з мап Генографічного проекту корпорації IBM [16], був скерований на північний схід від території первісної появи людини. Тобто вони перебиралися через Баб-ель-Мандеб і селилися на південнім березі Аравійського півострова. Проте спочатку, за мапою Генографічного проекту, починаючи від 2 мільйонів років тому, *Homo ergaster-erectus* розділюється на дві гілки: *Homo ergaster* і *Homo erectus*. Вид *Paranthropus* зник уже до початку другого з цих мільйонів років тому без “нащадків”. Як видно на цій схемі, граф *Homo ergaster* починається після того, як первісна галузка розділилася на дві. То було приблизно 1,8 мільйонів років тому.

Наявні роботи з проблеми нічого не містять про терени, на яких замешкав тоді *Homo erectus*. Про його долю ніхто й ніколи не говорив. Ми навіть не знаємо й ніколи не мали можливості ознайомитися з кінцевим етапом життя цього виду. Певно, ця обставина грає в нашій побудові значну роль — вона свідчить про вельми пізнє “зникнення” людини виду *Homo erectus*. На нашу думку, ця людина як носій культури не зникла.

Як далеко на сході ця людина заселила південь Азії й скільки часу у неї забрало те просування, сказати поки доволі складно. Було заселено Пакистан, Індію, південь Китаю. На думку археологів, людина заселила ті обшири не пізніше одного млн. років тому. А.П. Дерев’янка пише: “Північна міграційна хвиля давніх популяцій людини через Близький Схід проникла на терени Ірану й далі на Кавказ і, можливо, в Малу Азію. Переконливим свідченням того розселення є розташування Дманісі (Східна Грузія) — одне з визначних в Євразії [13, 14]”. І далі: “Незаперечно одне: людині було необхідно близько мільйона літ, щоб ступнево заселити обширні простори від Африки до Тихого й Індійського океанів. Та вся історія й розвиток культури людини відбувалися в однім видовім середовищі *Homo erectus*” [15].

Беручи до уваги ці твердження, однією з головних помилок археологів і лінгвістів можна вважати те, що вони гадають, буцімто перша людина з’явилася на теренах Близького Сходу. Це **8-й** глухий кут лінгвістики.

Археологи мали б пояснити, як пов’язані між собою перший і другий міграційні потоки. Варто згадати, що ностратичні мови містять кушитські й чадські, найранніші з ностратичних, батьківщина яких майже в центрі Африки. На цім ґрунті ми пропонуємо модель походження цих мов. **У нашій моделі найранніша макрородина Африки була мовна родина Niger-Congo**. Мапа-схема Генографічного Проекту www.nationalgenographic.com [16] підтверджує нашу модель. Генографічний проект опублікували 2011 року.

На цій мапі (рис. 1) бачимо два джерела появи людини: по тому, як *Homo ergaster-erectus* з’явився в Екваторіальній Східній Африці, він майже мільйон років (може й більше) розселився Африкою, зокрема на захід континенту й, певно, за його межі.

На нашу думку, еректуси не могли проникнути в незаймані ліси басейну Конго. Радше вони надали перевагу життю в савані. Тому, передовсім, вони селилися в Східно-Африканській Рифтовій Долині, звідки підійшли до моря й перебралися через Баб-ель-Мандебську протоку. Після того й пізніше вони, найімовірніше, заселили Центральну й Західну Африку. Цей напрямок шляху прокреслено на мапі-схемі [16].

Досі не йшлося про форми “первісної” лексики. Їх виявив Джозеф Грінберг. У “Мовах Африки” [9] він припустив, що в Африці жили (й живуть досі) носії 6-и мовних макрородин, із яких тільки одна була найдавніша, якщо погодитися з гіпотезою Тромбетті, що на Землі існувала одна мова.

Суть у тім, що перші слова вигадало, умовно кажучи, “перше подружжя”, нащадки якого живі й тепер. Гадаємо, “перше подружжя” справді могло існувати. Інакше треба вигадувати якусь іншу модель появи й поширення людини на Землі.

Від початку Грінберг поклав, що та мова мала бути одна з афразійських. Він мав це за головний аргумент. Пізніше та мова почала ширитися спочатку Африкою, а згодом — по цілій Землі. У цім разі ми зустрічаємо іншу проблему, з якою Дж. Грінберг свого часу не зміг упоратися: де була батьківщина афразійських мов. Певно, відповідь може бути двояка — перша: терени Африки, друга: Близький Схід. Науку й нас влаштовує перша, бо інакше слід було б оголосити неправдою все відоме досі про походження людини.

На мапі-схемі (рис. 1) подано два джерела (докладніше, чотири) появи генів того гомініда. Одне — територія, позначена назвами *Luhya* (*Webuye*, Kenya) і *Maasai* (*Loitokitok*, Kenya). Друге джерело — в Західній Африці на території носіїв мов *Yoruba* (*Ibadan*, Nigeria) і *Chadian* (*N'Djamena*, Chad).

З першого погляду на цю мапу-схему можна подумати, що обидва джерела виникли водночас і рухалися в бік Баб-ель-Мандеба. Крім того, ще одна помилка: лексика нащадків *Homo erectus* наче була різна. На нашу думку, історія була інша: **мови заходу Африки були продовженням “первісної” лексики мови *Niger-Congo***. Переконатися допомагає Таблиця.

Протягом майже півтора млн. років *Homo erectus* поширювався на захід. Його лексика збагачувалася новою (додаток до первісної лексики *Homo erectus*). В таблиці бачимо поповнення лексики мов Західної Африки як додаток до “первісної” лексики мови *Niger-Congo*. Те ж відбулося з лексикою ностратиків, яку доповнювала лексика кушитських і чадських мов. Головна ж відмінність між цими потоками мігрантів в тім, що перший почався 2 млн. років тому, а другий лише 450—350 тис. років тому.

Можна припустити, що лексика носіїв тих потоків різна. Та виявилось, що лексика носіїв другого потоку є продовженням лексики носіїв першого. Це і є наш головний висновок, який ми демонструємо в Таблиці.

Те ж саме ми можемо продемонструвати, розглянувши рис. 2 еволюційного дерева гомінід (Смітсонівського інституту) [17]. Приблизно 2 млн. років тому з'явився вид *Homo ergaster-erectus* як нащадок двох попередніх видів *Homo rudolfensis* і *Homo habilis*. Пізніше *Homo ergaster-erectus* розділився на дві гілки, одна з яких — *Homo erectus* — стала самостійною й уціліла до наших днів. Друга — *Homo heidelbergensis* — з часом названа *Homo neanderthalensis*, зрештою розвинулася до *Homo sapiens*.

Отже, перехід від лексики мов *Niger-Congo* до лексики ностратичних мов, між яких кушитські й чадські в складі семіто-хамітських (афразійських), ми

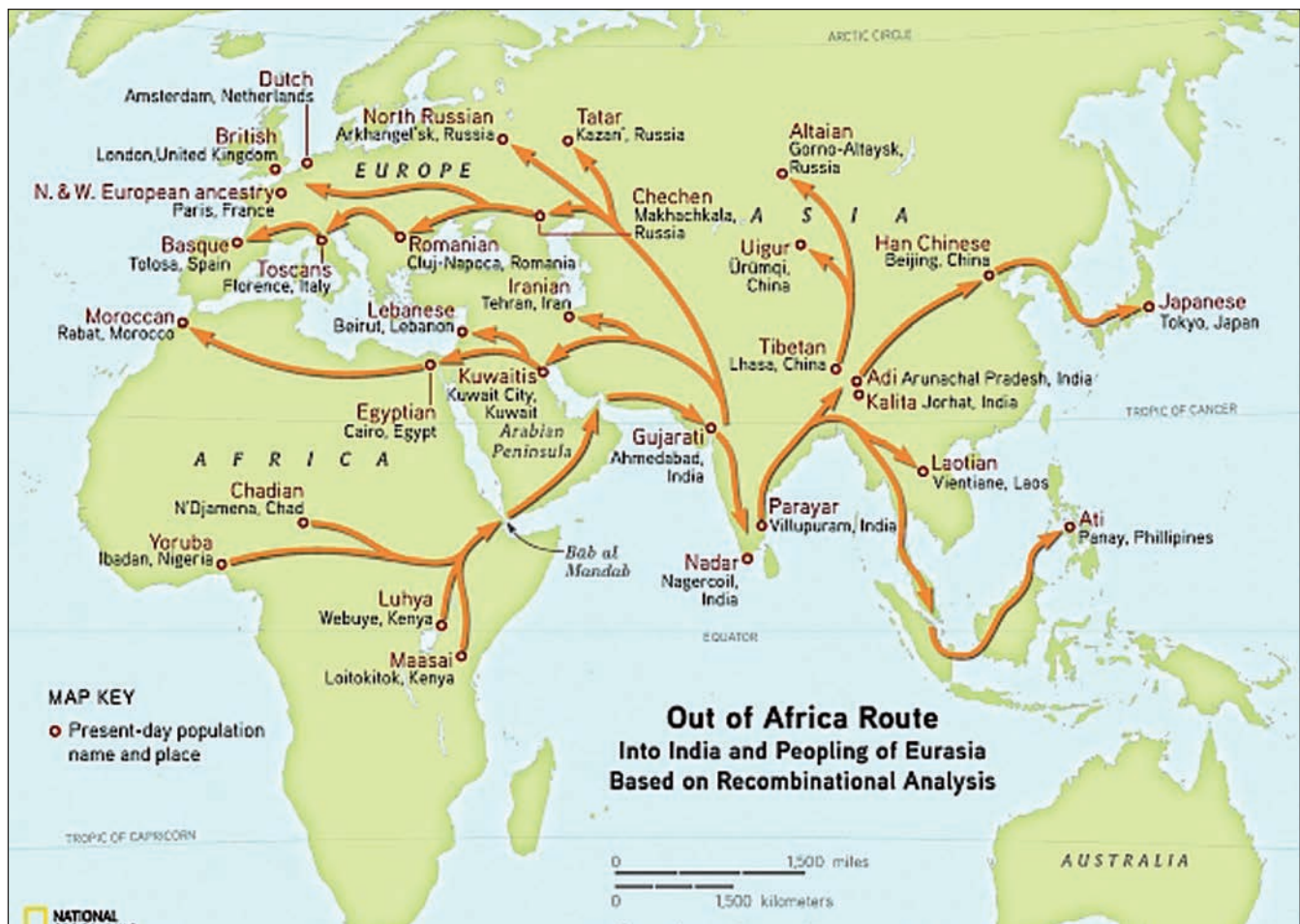

Рис. 1. Мапа-схема Генографічного Проекту (www.nationalgenographic.com)

пояснюємо тим, що вони виникли після мови *Homo erectus*, що, за нашими міркуваннями, поклати початок мовам африканської макрородини *Niger-Congo*.

До цього ж ми маємо свіжішу інформацію, що підтверджує це. Погляньмо на Таблицю, де подано лексику первісної мови *Niger-Congo* з лексикою семіто-хамітської родини ностратичної макрородини (словник Ілліча-Світича [18]). Ми вважаємо, що таблиця містить слова первісного словника, які мають спільні корені.

Позначення таблиці:

Мови N-C — Нігер-Конго; Nostr. — ностратичні, що містять Alt. — алтайські мови; С.-Х. — семіто-хамітські; Картв. — картвельські. Alt. мови містять Тюрк. — тюркські; ТМ — тунгусо-маньчжурські; Монг. — монгольські, Кор. — корейська, Яп. — японська; St. — лексика алтайських мов із книги [19]. Використано інші мови Африки й Євразії. Amerind — лексика америндських мов обох Америк із [20]. ССО означає “картвельський лексикон” *Сулхан-Саба Орбеліані*, друкований грузинською у XVIII ст. [21].

Якби ми змогли знайти ще декілька слів первісної лексики в сучасних двомовних словниках мов Африки, то могли би мати досить повну таблицю первісної лексики. Проте до наших днів для більшості мов Землі такі словники ще не складено. Тому наша таблиця має лакуни, заповнені окремими словниками й книгами. Для окремих слів ми вимушено користалися випадковими джерелами.

Об'єднавши всі ті графіки й таблиці, дістаємо *універсальну Таблицю з початком у Африці, а кінцем — у Америці*. Ми склали ланцюжок слів від найдавніших мов Африки, себто макрородини *Niger-Congo*, через семіто-хамітські мови Центральної Африки (передусім кушитські й чадські — мови ностратичні) й ті, що тепер поза Африкою (досі впоралися тільки з лексикою картвельських і алтайських), до америндських. Рух Євразією відбувався на схід, поки *Homo erectus* зі своєю мовою заселили всю Америку приблизно 50 тис. років тому.

На підставі нашої таблиці можна з великою вірогідністю твердити, що носії картвельських мов доволі рано потрапили до Південного Кавказу. Йдеться про згаданих давніх гомінід під городищем Дманісі [13]. Це є наступний крок нашого дослідження.

Звернімося до праці “Глобальна Етимологія” [12], що вийшла аж 30-ма роками по книзі Грінберга [9]. Вона містить 27 прикладів найдавнішої лексики. Автори не залучили не лише лексику африканських макрородин *Niger-Congo* і *Khoisan*, а й лексику ностратичної макрородини.

А якщо ми запровадили модель, у якій всі мови Землі мають початок у лексиці мов *Niger-Congo*, то це ж саме має стосуватися й Африки.

Подаючи цю лексику, зауважмо збіги в словах:

№ 5 — **kama** — *hold (in the hand)*;

№ 16 — **mena** — *to think (about)*; № 18 — **pal** — *two*.

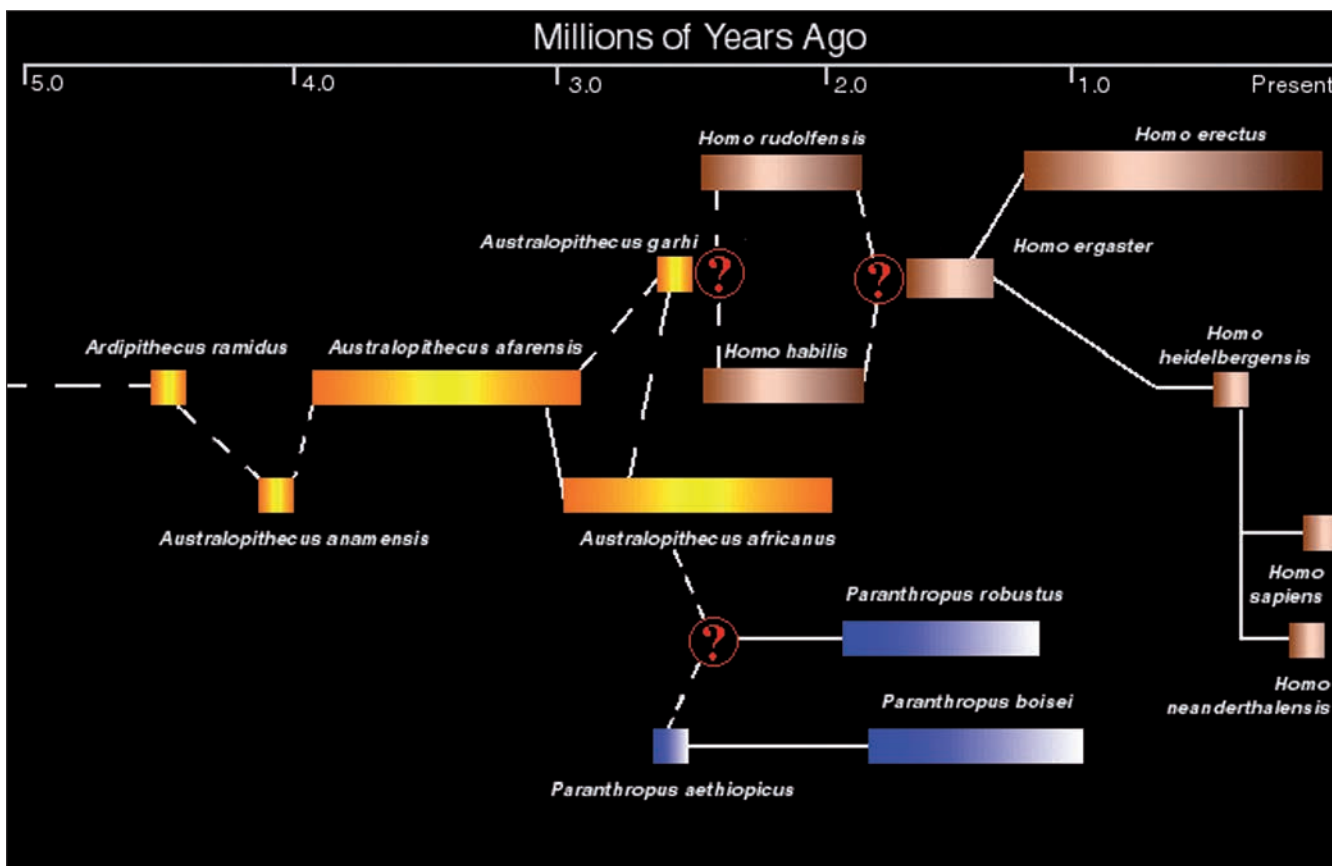

Рис. 2. Еволюційне дерево гомінід
(підготовлено Смітсонівським інститутом) [17]

Таблиця. Лексика первісної мови *Niger-Congo* з лексикою семіто-хамітської родини ностратичної макрородини

№	Слово	Мовна макрородина		
		<i>Niger-Congo</i>	<i>Nostratic</i>	<i>Amerind</i>
1	вода	Looma zi, zie, zia	Alt.St*suvV(tat. siw) Kart. sweli, sueli — ‘мокрый’	856 *si, 863 c’i
2	вогонь	Swahili moto, ot, woti	I-S343 *qot’i — ‘палити’, ‘вогонь’ S.-H. ɣt’—/ɣt’ ‘палити’, ‘спалахнути’ Зах.Куш. *Ht Wolamo ẽt; Gimirga ot — ‘варити’, ‘пекти’; Kaffa att(i) ‘палити’; Mocha ɔ̀t’t’a — ‘спалахнути’ Alt. St. 81*ot’V: Turk. *õt, anc. Turk *õt	272 *(?)oti
3	око	Susala ni, Mossi ni(fu) Susu nia, Dan nya, Nafana nie(ne)	Alt. St. 21*niā: TM niā-sa	251 *nak Nivkh: eye — niakh
4	різати	Bwamu ta, Kpelle, Nyangbo, Bassa, Guand, Mbuam te, Zande de, Niger Saharan Dinka, Nandi tem		168 *t’an, 170 *t’ek’
5	знати	Proto Bantu *manya — ‘знати’, Ibo ma, Mbum ma — ‘думати’, ‘мислити’, ‘розуміти’	I-S 281*manu — ‘думати’ S.—H.mn ‘думати’, ‘розуміти’, ‘бажати’ Сх.Куш. Somali mān — ‘мислити’ Зах.Чад. ‘знати’, ‘розуміти’: Bolewa mon, Angas, Ankwe, Montol, Sura man, Masa min — ‘бажати’	423 *ma(k) ~ ma(n)
6	дитя	Hoke ba, Proto Bantu biad, Gbaya be, Mossi bi, Bariba bii	I-S 32*b/ɾ/ S. — H.bir; Куш. Sakhō bar’ā, ɓal’a, Afar — ɓal’a — ‘дитя’, Darasa belti ‘син’, belto ‘дочка’; St314*baldV Turk. bala, TM *baldi — ‘родити/ся’ Kart. bere	128 *pan, 131 *pam
7	риба	Looma (arch.) — kala	II-Sv 155 *kal/ɿ: S. — H.: СхКуш. *klm; Somali kállūn, kellūn. Чад. *klph — ‘fish’; ЗахЧад. Hausa kifī, Bura kōlfa Alt. St362 *k’olV: TM *xol-sa — ‘риба’ Kart kalmāxi-форель	289 *k’al ~ kal
8	багато	Looma moin, moin	St. Alt.45*mānV: Кор *mān(h) Яп. *mania	475 *moni
9	говорити	ProtoBantu ti, Awuna, Adele, Ewa te — ‘розказати’, Bini, Efik te, Bini ta	Alt.St202*tē — ‘с/казати’, Turk.*dē anc. Turk., Chuvash. te; Kart. titini — (SSO — ‘балаканина’)	618 *ti
10	два	Messo bala, Nalu bele, Nimbari bola		821 *(ne)pale
11	камінь	Kasele, Adele (de)ta, Bua, Gbaia ta, Kam tal, Kamuku tale	Alt.St68 *tiola (Turk.*dal) Kart.t’ali — ‘кремій’	721 *tak
12	хапати	Swahili kamata	I-S 190 *k’aba/kap’a C-X qb — хапати, брати, кусати : Куш. *qb: saho kab ‘брати, хапати’, сомали qab ‘брати, держати, мати’, галла qab — ‘хапати, держати’. Чад. болева n-gab-u ‘я ловлю (рибу)’ Alt. St 318 *k’ap’V — ‘хапати’, ‘держати’ (тюрк. *kap, TM *xap-ki) I-S Kartv. k’b — ‘кусати’, xarangi (CCO) — ‘пастка’.	137 *q’ap(a) стиснений, замикає
13	великий	Looma bala, bolo	I-S350*wol(a) C-X Куш. Bedja w:u/i/ē:n; Somali wejn; Чад. Angas warn, Sura wūrān, Bura walaka, Margi ɔwāl, Musgu wēl; old Slav. Vělymъ — ‘дуже’, ‘надто’	62 *pala
14	великий (довгий)	Wārwar Mambila da — довгий, ProtoBantu *dai, Niang dada ‘довгий, високий’, Mbum, Banda di, Ewe didi	I-S66*did/ɿ — ‘big’ C-X d(j)d ‘big’, ‘thick’; Чад. Gidder dide — ‘великий’; Kart. did — ‘великий’	427 *ta(k) — ‘великий’
15	живіт	Kissi puli, Mossi pu(ga) Dagomba puri, Proto-Bantu *pu, Barambo bulu, Mumuye buru	St.3 *päjlV — ‘belly’ Turk. bēl. Mong. feligen, Кор. ɓai, Яп. pàrá	57 *pal(i)
16	падати	Nzakara, Zande ti, Gbanziri ti, Bwaka, Mba, Banda te		255 *tik
17	черепаха		ProtoBantu*kudu, Susu kure, Bozo(Soninke) kuŋ Kart. ku	820 *kuli (turtle)
Ще два приклади не такі очевидні. Проте ми долучаємо їх				
18	короп/риба	Swahili karapu Amhar. karp	Kart. k’orbu, Ital. carpa, Eng. carp Ukr. k’arp, Czech. karp	Tagal. karpa, Nivkh. karp
19	гуска інша тійка назва bat-i	Swahili batabukuni — гусак, bati — качка	Kart. bati — гусак	Miwok качка — watmal

Окремо зазначимо ще один цікавий факт:

між 27-и слів Рулена й Бенгтсона є кілька вельми подібні на картвельські й алтайські. Наведімо їх:

— № 2 — **bu(n)ka** — “knee, to bend”. Зіставляємо це слово з картвельським *bukna* — “навприсядки” (чи “коліно”). Це ж слово навів Рулен у [5];

— № 3 — **bur** — “ashes, dust”. Зіставляємо це слово з написаним у [12] для картвельських мов: *Swan burɣw*, *birɣw* “dust”. Слово походить з макрородина *Niger-Congo*;

— № 4 — **čun(g)a** — “nose, to smell”. Зіставляємо з картвельським *sun* — “запах”. Див. це слово в [12]: Kartvelian: Georgian *sun* “odor, to smell”. Походить з мов *Khoisan*;

— № 5 — **kama** — “hold (in the hand)”. Зіставляємо з багатьма словами ностратичного словника, між яких [12]: №133 *? Em / \ — “ханату”, “брату”; №157 *kamu — “ханату”, “стискати”; №180 *kama — “кусати”, “комаха”; №190 *k’aba / k’ar’a — “ханату”. Порівняймо й з картвельським *xarangi* — “пастка”. Походить з мов *Niger-Congo*;

— № 14 — **mana** — “to stay (in a place)”. Зіставляємо з картвельським *mena* — “dwelling”, англійською *dwelling* означає “перебувати в певному місці чи стані”;

— №16 — **mena** — “to think (about)”. Є в багатьох мовах в значеннях “знати”, “думати”, “розуміти”, “бажати”, “вважати” й інших подібних;

— № 18 — **pal** — “two”. Мабуть, слово придумали *Homo erectus*’u. А може й ще раніше, себто *Homo*

ergaster-u. Риторично: чи можна прожити хоч би два дні без цього слова?;

— № 19 — **par** — “to fly”. Зіставляємо з картвельським *prta* — “крило” чи зі словом *prinveli* — “nmax”, або ж зі словом *prena* — “полім”;

— № 23 — **tik** — “finger, one”. Цього автори [12] не помітили в картвельській. Грузинською *titi* — “налець”. Маємо так звану редуплікацію, характерну для картвельських мов. З тим самим значенням *ti* є в мовах *Saho* — “один” (Afro-Asiatic language) і *Gidder* — *te-teka* “один”;

— № 24 — **tika** — “earth”. У картвельських: proto-kartvelian **tika*, **dika* — “soil, clay”, georgian *tixa* “clay, dirt” (<Old Georgian *tika*), mingrelian *dixa*, *dexa* “soil, earth”, chan(n) *dixa* — “soil”;

— № 26 — **tsuma** — “hair”. Приклад не дуже переконливий. Автори пишуть: *tsuma* — “волосся”, грузинською ж “волосся” — *tma*.

Наведені шойно спостереження щодо праці [12] ще не мають остаточного послідовного пояснення.

Крім того, заслуговують на увагу перспективи й такої нетривіальної думки: позаяк лексика ностратичних мов і між них лексика алтайських наявна в нашій таблиці, можливо, на часі поміркувати, чи не говорили мешканці Денисовської печери алтайськими мовами? Тим паче, що вони з’явилися не раніше (а, може, й пізніше), як 400 тис. років тому.

Тому маємо додаткові обшири для дослідницької праці. ■

Література

1. W.H. Kozyrski, A.V. Malovichko. Language Prehistory. The Steel Publishing, Ltd. Kiev, 143 p. (2012).
2. В.Г. Козирський, О.В. Маловічко. Лінгво-етнічна передісторія. Сталь. Київ, 144р. (2012).
3. W.H.Kozyrski, A.V.Malovichko. To Human Language Origins. Journal of Language, Linguistics and Literature, 1, No 3, pp.86—93 (2015).
4. W.H.Kozyrski, A.V.Malovichko. Understanding Etruscan: A New Step. Journal of Language, Linguistics and Literature, 1, No. 4, pp. 137—144, (2015).
5. M. Ruhlen. Language Origin: Retrospective and perspective. Problems of Linguistics. № 1. 1991. Moscow (in Russian).
6. S.A. Burlak, S.A. Starostin. Comparative Historical Linguistics. Moscow, 2005 (in Russian).
7. A. Malovichko, W. Kozyrski. Could prehistoric hunter language be retained?(Language nonogenesis III). Origin of language and culture: ancient history of mankind, 1, № 4, 18—24, Kiev, 2007. (In Russian)
8. S.A. Starostin. Interview to Journal “Knowledge is Power Itself”, № 8, 2003 (in Russian).
9. J.H. Greenberg. The Languages of Africa. Bloomington, Indiana. 1963.
10. Alfredo Trombetti. L’unita d’origine del linguaggio. Bologna, 1905.
11. A.N. Barulin. Glottogonic theory and comparative historical linguistics. (in Russian). www.dialog-21.ru/Archive/2004/Barulin.htm.

12. John D. Bengtson, Ruhlen, Merritt (1994); “Global Etymologies”, in RUHLEN, Merritt, “On the Origin of Languages: Studies in Linguistic Taxonomy”, Stanford: Stanford University Press, cc. 277—336
13. V. Dzaparidze, G. Bosinski et al. Der altpalaolithische Fundplatz Dminisi in Georgian (Kavkasus). Jahrbuch des Romisch-Germanischen-Zentralmuseums. — 1991. — Bd. 36. — S. 67 — 116.
14. L. Gabunia, A. Vekua, D. Lordkipanidze. New finds of fossil man bone remains in Dmanisi (Eastern Georgia). Archaeology, Ethnology, and Anthropology of Eurasia — 2001. — № 2 (6). — 128 — 139. (in Russian).
15. A.P. Derevianko. The early human migrations in Eurasia and the problem of forming Upper Paleolithic. Archaeology, Ethnology, and Anthropology of Eurasia, 2(22), 22—36, 2005. (In Russian)
16. IBM Corporation Genographic Project: www.nation-algenografic.com.
17. Hominid evolutionary tree (Smithsonian Institution).
18. V.M. Illich-Svitych. Experience in Nostratic Languages Comparison. V.1. Moscow, 1971; V.2. Moscow, 1976; V.3. Moscow, 1984. (In Russian)
19. S.A. Starostin. Altaic Problem and the Origin of the Japanese Language. Moscow, 1991. (In Russian)
20. J.H. Greenberg, M. Ruhlen. An Amerind Etymological Dictionary. - Stanford University Press. 2007.
21. S.-S. Orbeliani. Georgian Lexicon. Tbilisi, Georgia, 1928. (Russian translation from Georgian).

НОВІТНЄ ПОЯСНЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТА УСПІШНОСТІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВНОЇ СІМ'Ї

Костянтин Корсак
доктор філос. наук,
професор ПВНЗ “Київський
медичний університет
Української асоціації народної
медицини”, м. Київ

Лариса Ляшенко
канд. пед. наук, доцент
Інституту іноземних мов
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

У світі сучасних точних і гуманітарних наук не так багато проблем, подібних до пошуку відповіді на запитання про появу і поширення на більшу частину планети величезної сім'ї схожих між собою індоєвропейських мов. Навіть у наш час відсутнє загальноприйняте пояснення цього дивного феномена, а дискусії прихильників численних теорій вже розпочали характеризувати словосполученням “мовні війни” [2].

У цій статті автори пропонують новий і нетрадиційний метод вирішення зазначеної проблеми, що використовує дві інновації — свідомий вихід за межі порівняльної та історичної лінгвістики, а також застосування нового напрямку сучасних знань, для якого ми пропонуємо назву “нооісторія”. Чесно кажучи, це не зовсім “історія”, оскільки вона охоплює собою швидко зростаючу кількість точних ізотопних та інших вимірів віку археологічних знахідок у поєднанні з усе більш і більш повним генетичним дешифруванням їх органічної складової.

Нooісторія як вельми комплексна мультинаукова область (у ній поєднані археологія, фізика, генетика, комп'ютерний аналіз і багато інших традиційних і нових наук) раніше не існувала у вигляді працездатної цілісності через нерозвиненість або просто відсутність її частин. На сьогодні вона перебуває в своїй початковій стадії, але перші досягнуті результати викликають повагу й дають змогу їх використання для усунення “білих плям”, помилок або відвертої неправди, створеної для досягнення політичних цілей у сфері, яка охоплюється класичними історичними науками, для яких ми застосуємо позначення “історія-1”.

У процесі вибору можливих назв цього комплексу фактів і вимірювань ми одразу відмовилися від термінів “фактоісторія” та “історія-2”, хоча вони мають право на існування. Ми керувалися тим, що “нооісторія” відмінно узгоджується не тільки з загальновідомим поняттям “ноосфера”, а й з набагато важливішою для нинішньої практики життєдіяльності людства “хмарою ноотегів” (або “нооглосарієм”, детально поясненим у статті [5]). Варіант “історія-2” недостатньо диференційований від класичних історичних наук (“історії-1”), хоча і привабливий тим, що використовує досвід інших наук. У наші дні досить часто застосовують числа 2 або 3 для позначення інновацій, які з'являються в інформаційно-комп'ютерних технологіях (ІКТ) або інших сферах науки і техніки.

Розпочнемо наш виклад з короткого нагадування про те, якими є досягнення наукового співтовариства в пошуку відповіді на головні запитання історичної лінгвістики і навіть значного сектора *історії-1*:

— де, коли і як почав формуватися зародок індоєвропейської сім'ї (протоіндоєвропейська мова — ПІЕМ);

— чому він виявився разюче успішним, не зустрів скільки-небудь значного опору при поширенні з “колиски” і в підсумку “завоював” більшу частину суші, розгалузившись на майже 400 напівклонів (невелика частина з яких, на жаль, уже віджила своє)?

Думку про те, що мови двох чи багатьох сусідніх і навіть віддалених один від одного народів можуть мати досить помітну схожість далеко за межею інваріантного мінілексикону (я, мама і т. ін.), висловлювали мудреці далекого й не дуже віддаленого минулого. Спостережливі європейські купці, повторюючи подвиги Синдбада-мореплавця, частенько раділи, чуючи знайомі звуки на індійських та інших базарах.

Але пальму першості в науковому інтересі до подібності мов дуже віддалених територій Євразії віддають досить кваліфікованому британському юристу *У. Джонсу*, який виконував важливі функції члена верховного суду Бенгалії в її столиці Калькутті. Юристи для подібної роботи просто зобов'язані мати чималі мовні знання і, напевно, деякі здібності. На наш погляд, У. Джонс був далеко не найгіршим лінгвістом (добре знання 13 мов — не рекорд серед поліглотів, але дуже хороший показник для служителя Феміди), тому майже 230 років тому при ознайомленні з видатною індійською збіркою релігійних гімнів “Рігведою” він швидко виявив надзвичайно велику схожість санскриту не з однією, а з багатьма найбільш поширеними європейськими мовами. У те десятиліття, що залишилися в його розпорядженні, він устиг написати багато найрізноманітніших наукових праць, ставши для всієї Європи “учителем з культури і природи Індії”.

Ентузіазм та інтерес У. Джонса до порівняльного мовознавства був підхоплений у всіх тих європейських країнах, де існував досить розвинений сектор вищої освіти університетського рівня. Роздроблена Німеччина мала університетів, напевно, більше, ніж інші країни. У будь-якому випадку лідерами Європи в новій науці стали саме німецькі вчені, хоча і в сусідів справи йшли непогано. Рейтинг кращих в історії лінгвістів наведено в статті [8]. Він складений на основі цілком об'єктивних критеріїв і включає філолога і філософа *Вільгельма фон Гумбольдта*, засновника особливо успішної моделі дослідницького університету (Берлін 1810 р.).

За два повних століття накопичилася величезна кількість великих і малих публікацій по темі нашого дослідження. В принципі, об'єкт у всіх був один — сім'я багатьох споріднених мов чи її фрагменти, але висновки, природно, виходили різні. Різницю розумових процесів у різних вчених ми вважаємо не головною причиною різноманітності. Більш вагомими

могли виявитися вимоги до пошукачів наукових ступенів обов'язково відкрити щось нове і, що більш важливо, розвинути новий науковий напрям. У межах дії цього чинника з урахуванням присутності генетичного прагнення *Homo Sapiens Sapiens* до змагань і суперництва в усьому скрізь і всюди можна передбачити невичерпність мовної теми і подальшої появи нових і нових теорій походження.

Підсумок цих численних досліджень великий і суперечливий. Створено і збережено безліч різноманітних публікацій, на величезному матеріалі сотень родинних мов були захищені дисертації різного рівня, що не вичерпали тему, оскільки кількість можливих комбінацій з усієї сукупності індоєвропейських мов зовсім мало відрізняється від нескінченності. Одних тільки варіантів розташування “колиски” вихідної мови (ПІЕМ) є цілком достатньо для написання солідної монографії.

Інтернетні пошуковики при запиті “індоєвропейські мови” пропонують 100 тис. матеріалів, а для його англійського аналога — майже в 25 разів більше. Цілком солідно.

Але однозначної відповіді на хоча б одне з наведених вище двох головних питань як не було, так і немає. Досить помітна кількісна асиметрія у відповідях на них — перше дуже популярне серед лінгвістів та представників невеликої кількості інших наук, а ось друге виявилось набагато важчим. При пошуку за відповідною фразою ми отримували в десятки разів менше матеріалів, сконцентрованих на пошуку різних просторових параметрів, а не на аналізі можливих причин нездоланності просування протоіндоєвропейської мови. Хоча водночас англomовний Інтернет ошчасливив нас потрібною чималою відкритою публікацією [12], автори якої присвячують лише пару десятків рядків поясненням свого твердження: поширення протоіндоєвропейської мови є прикладом трансляції знань за допомогою військових дій, міграцій і торгівлі. У перелік знань увійшли соціальні структури, релігії, правові інститути, літературні традиції, знання з архітектури й медицини. Майже нічого не сказано про виплавку й використання металів, а також про конярство.

У своєму дослідженні ми виходили з вкрай важливого припущення, що стосується поняття “проблема” в аспекті “завдання, що вимагає рішення”. Воно полягає в тому, що всі можливі проблеми, які виникають в досить серйозній науці, слід розділити, щонайменше, на дві групи — *інтрапроблеми* й *екстрапроблеми*. Перші відносяться до внутрішніх і можуть бути вирішені в межах даної науки на основі її методів і накопиченої інформації.

Екстрапроблеми є зовнішніми в тому сенсі, що для їх вирішення недостатньо не тільки вже накопиченої, але навіть майбутньої інформації даної науки. Екстрапроблеми не можуть бути вирішені без виходу за межі даної науки і без застосування знань з декількох або багатьох наук. Як приклад укажемо на невирішеність “підліткової кризи” в педагогіці. Розуміння її сутності та перші реальні заходи з поперед-

ження й подолання цієї кризи стали можливими після зовсім недавніх і значних успіхів нейромолекулярної біології, когнітології, етології та інших наук про індивідуальний розвиток людини (частину інформації можна знайти в [7]).

У своїх пошуках пояснень появи сім'ї індоєвропейських мов та їх повсюдного поширення ми виходили з того, що заявлена проблема є екстрапроблемою для історичної лінгвістики. Але навіть це цілком логічне припущення не дало змоги авторам у минулому створити цілісну теорію й запропонувати відповіді на зазначені запитання — нооісторія й інші науки ще не нагромадили потрібної кількості інформації.

Розглянемо основні висновки з відомої авторам нооісторичної інформації. Без звернення до нооісторії цілком логічною і підтвердженою є множиність варіантів теорій походження і просторового розташування “колиски” протоіндоєвропейської мови — ПІЄМ. Частина з них окреслена різнокольоровими замкненими лініями на рис. 1.

Якщо зі всієї безлічі гіпотез походження індоєвропейських мов обрати найпопулярніші й найбільш цитовані, то їх виявиться всього-на-всього дві — “анатолійська” і “степова (курганна)”. Їх територіальне розташування вказано на рис. 2.

Вихідною інформацією для рис. 2 стали публікації двох новозеландських учених-біологів, які застосували незвичайні методи для отримання традиційних для історичної лінгвістики результатів — ареалів поширення мов.

У 2003 році професор *Рассел Грей* та його аспірант *Квентін Аткінсон* на основі комп'ютерних програм розрахунку епідемій визначили ареал можливої локалізації колиски ПІЄМ та опублікували результати в журналі “Nature” [10]. За їхніми твердженнями, червоний тон анатолійської зони (1) охоплює Едем, Туреччину і виходить на Грецію. Найвища ймовірність появи ПІЄМ в ареалі, позначеному числом 2. Сині лінії 3 і 4 окреслюють два варіанти степової (курганної) моделі народження ПІЄМ. Великий за розміром ареал 3 належить до “старих” праць лінгвістів, лінія 4 охоплює найновіші пропозиції вчених різних країн, які часто опираються на точні датування й дешифрування генів. Зелена зірочка з цифрою 5 є “центром тяжіння” не позначеної на карті великої за площею території Європи й Азії, де наразі поширені всі 103 вивчені новозеландцями індоєвропейські мови. За широтою вона пролягає від Ірландії до Індії, але здебільшого розташована в ареалі помірного клімату з листопадними лісами.

Звичайно, втручання біологів із Нової Зеландії в історичну та порівняльну лінгвістику викликало, м'яко кажучи, немалу лавину критики. Але винахідники нового математизованого підходу покращують програми й підрахунки, логічно стверджуючи, що дана тема не є забороненою для представників біології або інших наук. До того ж, між процесами розповзання епідемії з погляду виникнення й поширення мови зі своєї колиски є безсумнівна просторова подібність. Очевидну відмінність змін у часі вірусів

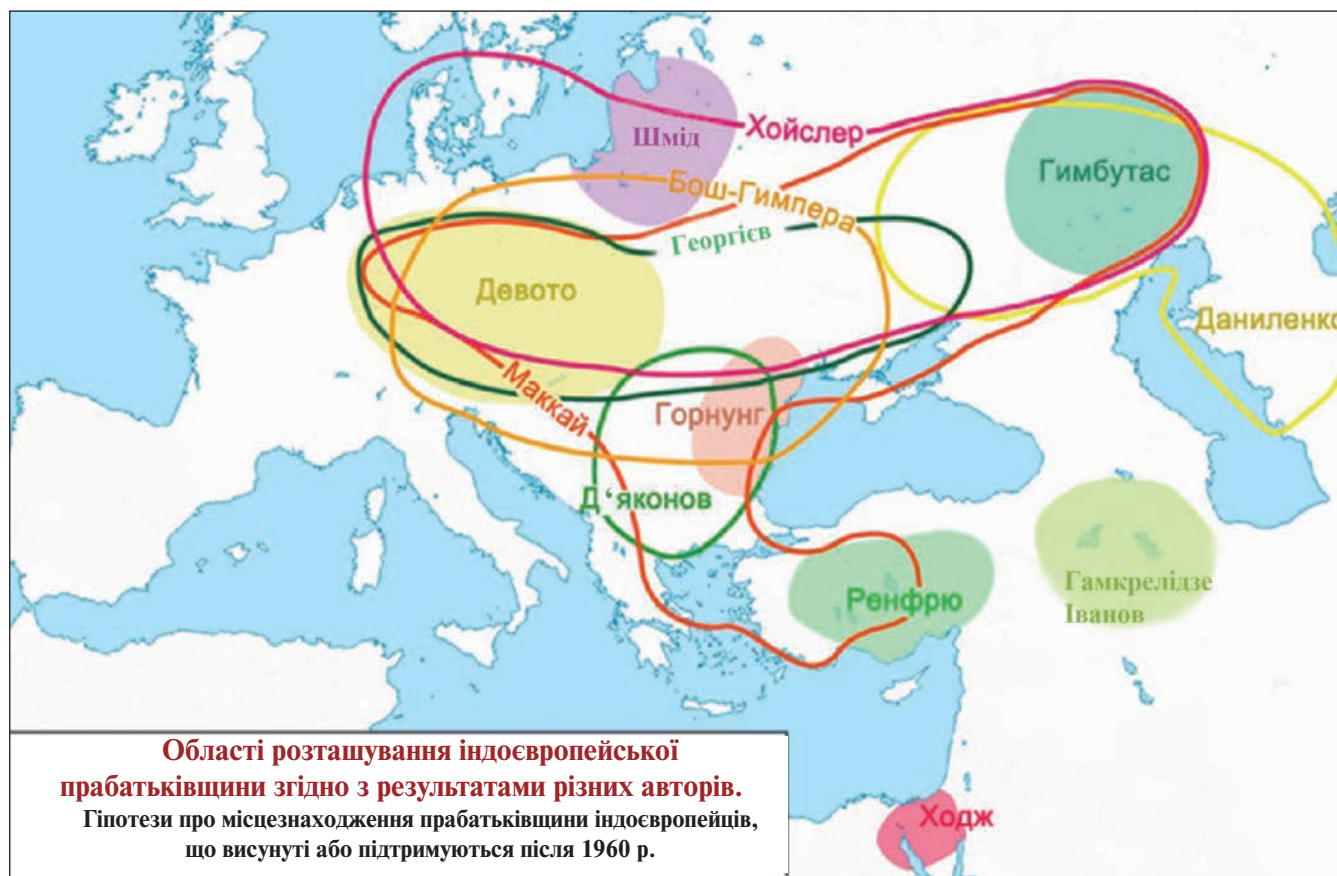

Рис. 1. Варіанти розташування колиски індоєвропейських мов
(ця карта міститься у безлічі статей у Вікіпедії та в інших джерелах, зокрема [3])

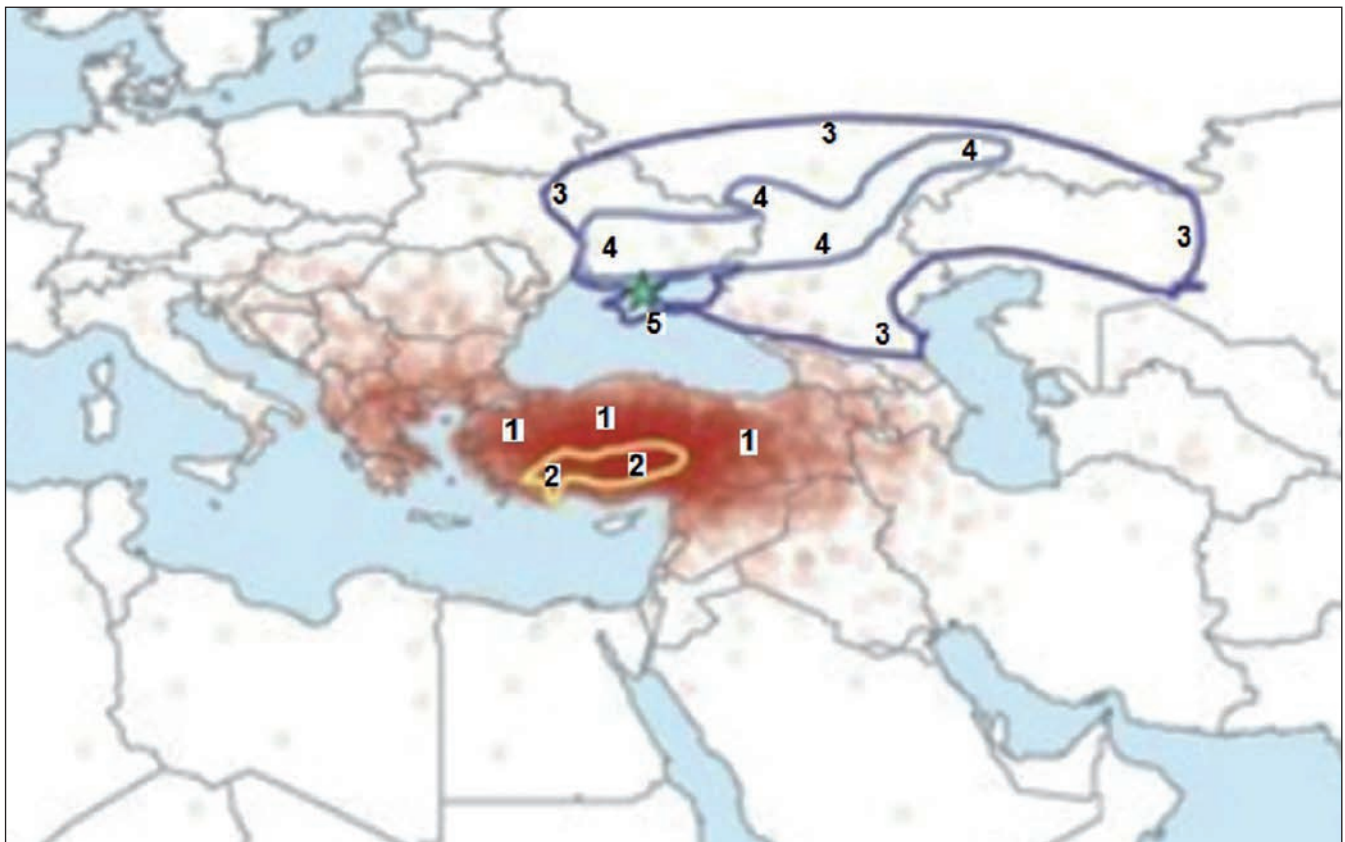

Рис. 2. Розташування анатолійського і двох версій степового (курганного) пояснення зон формування ПІЄМ.

Червоний тон анатолійської зони (1) охоплює Едем, Туреччину і виходить на Грецію.

Найвища ймовірність появи ПІЄМ в ареалі, позначеному числом 2.

Сині лінії 3 і 4 окреслюють два варіанти степової (курганної) моделі народження ПІЄМ.

Великий за розміром ареал 3 належить до “старих” праць лінгвістів, лінія 4 охоплює найновіші пропозиції вчених різних країн, які часто опираються на точні датування й дешифрування генів.

Зелена зірочка з цифрою 5 є “центром тяжіння” не позначеної на карті великої за площею території Європи й Азії, де наразі поширені всі 103 вивчені новозеландцями індоєвропейські мови (за роботою Р. Грея та К. Аткінсона [10])

чи бактерій через генні мутації та соціально-лінгвістичного дрейфу лексики вони намагаються нівелювати продовженням своїх досліджень, підвищуючи точність локалізації колиски ПІЄМ.

З порівняно новою аргументацією прихильників степової (курганної) версії походження всієї родини індоєвропейських мов можна ознайомитися у статті Є. Антонова [1], а також в Інтернеті в численних публікаціях багатьма мовами.

Якщо розглядати ситуацію в розрізі пояснення походження індоєвропейських мов загалом, то легко помітити обмеженість аргументації, недостатнє залучення інформації з безлічі сучасних наук. Обмежимося одним прикладом, що стосується берези. Багато авторів правильно вказують на те, що спільними для всієї мовної групи є назви дерев помірно-кліматичної зони. Немає згадки про пальми та інші важливі для харчових ресурсів великі рослини з тропіків чи субтропіків. Однак вчені так і не звернули увагу на центральну позицію берези, що відсуває шанований нами могутній дуб на треторядні ролі.

Для пояснення потрібно звернутися до технологій виплавляння металу. Як відомо, ера металу розпоча-

лася з використання досить рідкісних залізних метеоритів і самородних елементів — золота, срібла й міді. На сході Анатолії це сталося майже одночасно з одомашненням перших диких злаків — близько 10 тис. років тому [9]. Хоча в міді є багато сполук і, відповідно, руд, першим обробили малахіт у полум’ї інтенсивних вогнищ, і хоча технологічного прориву тоді й не вийшло, інформацію перевели в рубрику “top secret”, тому справжня металургія міді народилася через декілька тисяч років у північній Болгарії та Карпатах, де гори в багатьох місцях містили яскраво забарвлені сполуки міді. У цитованій статті кращий дослідник давньої металургії Є. Черних зазначає, що “місцеві металурги і ливарники відразу оволоділи прийомами лиття і кування великих виробів складних форм. Тобто потужне гірничо-металургійне виробництво розвивалося на Балканах дуже стрімко”. Його пояснення — відсутність у Болгарії анатолійських “приписів і заборон”, а ось наше — спирається на радикальну зміну технологій плавлення руди.

Ключ до полегшення плавлення руди — застосування деревного вугілля не із щільного дуба або граба, а з красивих і білих берізок, що відрізняються

швидким ростом і невибагливістю. Що далі від субтропіків, то більше берізок, легше плавити руду в звичайній кухонній печі за рахунок природної тяги і без застосування примусового дуття. Майже досконалості досягли в цьому наші пращури в Аркаїмі та інших поселеннях південно-уральської “країни міст”. Аркаїм був круглим, житлові приміщення на одну родину мали спільні бічні стіни й трохи клиновидну форму. Вужчий кінець виходив на вулицю, а ширший — це вже частина дуже товстої стіни міста. Найважливішою власністю кожної родини був великий і складний за формою “кухонно-металургійний агрегат”, що починався з колодязя, прикритого кришкою. Звичайно, це була і піч, і плита, але в дальньому кінці перед початком димоходу була особлива камера, де горіло пористе вугілля з берези й успішно виплавлялася мідь з азуриту й малахіту. Геніально проста й ефективна конструкція!

Продовжувати цікаву розмову про гірничодобувні, металургійні, архітектурні, будівельні, механічні, гідротехнічні, геодезичні, аграрні, транспортні та безліч інших досягнень мешканців Аркаїма та багатьох інших населених пунктів Великого Трипілля ми не можемо через обмежений обсяг статті.

Наше завдання — запропонувати науковому товариству комбіновану версію народження індоєвропейської мовної сім’ї, що ґрунтована на нових даних й вимірюваннях у межах нооісторії.

Ключові слова цієї версії:

Родючий півмісяць; 1-а (аграрна) цивілізаційна хвиля; повільний дрейф піших хліборобів з насінням, вівцями й козами через Анатолію аж до Атлантики; поява групи цих винахідників на чорноземах на південь від Одеси й Миколаєва; утворення мілких турецьких проток, вельми повільне зростання рівня Чорного моря до сучасного “0 метрів”; витіснення аграріїв далі на північ мало не до Подільської височини, їх знайомство з карпатськими мисливцями-аріями; формування трипільців як хліборобів і воїнів-мисливців; одомашнення дикого коня (тарпана); винахід колеса і швидке вдосконалення тачанок-возів; різноманітність життєзабезпечення за рахунок великої худоби; пошуки й відкриття безлічі родовищ міді аж до невичерпного (Каргали, кілометрів 100 на північний захід від Оренбурга); створення мідних шахт і великих ферм (Аркаїм та ін.) для харчування гірників; організація приголомшливо великої і ефективної економічної зони з можливою назвою “Велике Трипілля”; спонтанне формування великої сукупності небувалих термінів — лексичної хмари нових тегів; успішний та вигідний усім поділ праці на території в півтора-два мільйони квадратних кілометрів; зміцнення культурного й технологічного атрактора — Великого Трипілля.

А далі — нещастя і катастрофи. Трипільці з труднощами подолали припинення кліматичного оптимуму (це погано, що лінгвісти й генетики цілком ігнорують не тільки роль міді й берези, але навіть вплив глобальних кліматичних варіацій) за рахунок використання нових засобів життєзабезпечення, але

нічого не змогли вдіяти з фантастично потужним виверженням вулкана Санторін в Егейському морі, що дощенту знищило чудову крито-мікенську культуру. Зниження температури через вплив непроникних для сонячних променів стратосферних хмар аерозолів було таким великим, що тривалому благополуччю Великого Трипілля прийшов несподіваний кінець. Населення всієї східної частини без зволікання повантажило свою рухомість на вози, зробило прощальне спалення і вирушило від пронизливих зимових степових вітрів (не для оборони, а для захисту від зимових вітрів потрібна була товстелезна ґрунтова зовнішня стіна Аркаїма) ближче до Індійського океану. Їх туди вже давно запрошували купці з півдня, але тільки форс-мажорні обставини змусили трипільців покинути батьківщину й освоєні до досконалості копальні Каргали (в невеликій повісті *І. Єфремова* чудово описано частину досягнень і знань великотрипільців [4]). Не відразу, але без істотних втрат втікачі під ім’ям “арії” досягли тепліших теренів у Персії та Індії. Подальша історія аріїв досить добре відтворена вже в письмових джерелах, а сучасні генетичні дослідження тільки підтверджують і уточнюють ці дані.

Пропонуємо нову й несуперечливу теорію народження й поширення індоєвропейських мов. Ось її основні положення.

1. Частина правди є і в анатолійській, і в степовій версіях, але занадто незначна. Насправді послідовники обох версій мають рацію в тому, що загальні для всіх індоєвропейських мов слова були народжені і в Анатолії, і у Великому Трипіллі. Перша частина хмари тегів увійшла в словник для інтенсивного аграрного виробництва, друга — у високотехнологічний промисловий, транспортний і військовий словники.

2. Дуже заманливо заявити, що протоіндоєвропейська мова була єдиною мовою Великого Трипілля, а після його вимушеного розпаду вона поширилася так, як показано на рис. 3 рівними і викривленими стрілками.

Але цілком можливо, що оформленої протоіндоєвропейської мови не було взагалі, а її поширення радикально відрізнялося від показаного на рис. 3. Ми вважаємо найбільш імовірним те, що вказаний протоіндоєвропейський лексикон трипільців являв собою великий тогочасний аналог сучасного поняття “хмара тегів” — варіант ефективної допоміжно-службової мови. Його “незламна сила” (метафора зі статті [2]) полягала в практичній незамінності та надзвичайній привабливості і для друзів (сусідів і приїжджих торговців), і навіть для відвертих ворогів.

Наведемо історичний приклад реальності подібної алогічної аномалії.

Коли західні трипільці спробували перетнути Рейн, їх зупинили старі вороги з гаплогрупою *R1b*, які мали погану зброю й обходилися без “броньовиків” (коней), але відрізнялися дивовижною єдністю та організованістю. Ці слова — не безпідставна похвала, а констатація факту. Саме носії цієї гаплогрупи вручну і з кам’яними знаряддями спорудили не

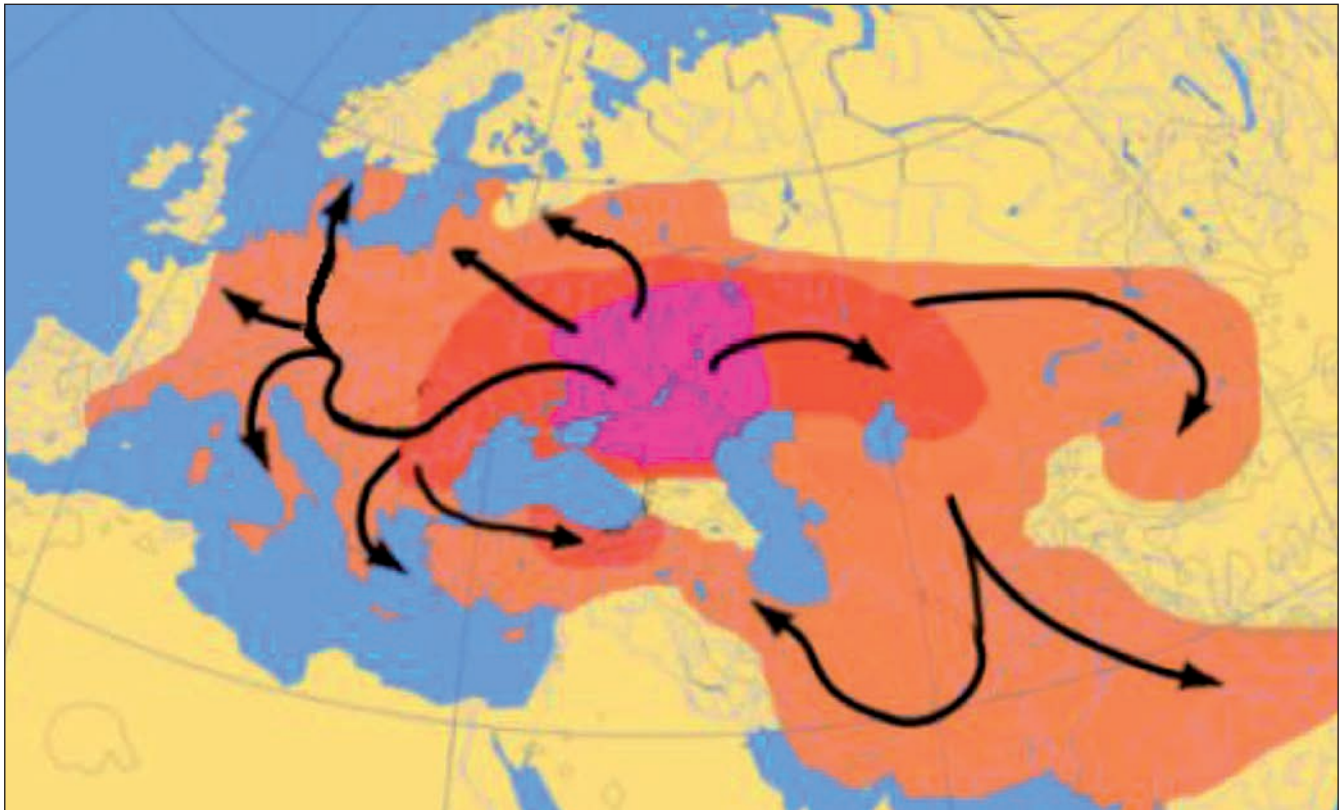

Рис.3. Схема міграцій індоєвропейців в 4000—1000 рр. до н. е. відповідно до степової (курганної) гіпотези.

Рожеве ядро — колыска індоєвропейців (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Индоевропейцы>)

тільки Стоунхендж, а й багато тисяч дольменів, менгірів і зовсім дивних споруд на захід від Рейну і Альп [11]. Але, як свідчать сучасні дані про розповсюдження мов, у цьому разі переможці із задоволенням вивчили хмару тегів (мову) переможених і донині користуються цим придбанням.

Нові поняття, знання й технології можуть бути дуже привабливими. Наведемо такий філологічний приклад. У першій половині XIX століття французьку мову знали не лише всі європейські дипломати, а й практично все грамотне доросле населення. Але в Німеччині поступово почали виявляти себе соціальні й технологічні наслідки діяльності Берлінського дослідницького університету, створеного згаданим нами Вільгельмом фон Гумбольдтом. Тому друга половина століття виявилася “німецькою” не тільки в філософії, а й у всіх точних науках і в технологіях. Зокрема, навіть аспірантура в Німеччині стала обов’язковою для всіх громадян США, які претендували на викладацьку або наукову посаду в університетах. Наукових німецькомовних видань ставало все більше й більше, зростала також їхня якісна перевага не лише над російськими, а й над англомовними. Для швидкого досягнення світового визнання молоді вчені мріяли опублікуватися в будь-якому з німецьких академічних видань.

У результаті на початку XX століття німецька мова стала глобальною науковою мовою й багато студентів майже всіх країн старанно вивчали її для практичного

застосування. Щось схоже могло статися і з протоіндоєвропейською “хмарию тегів” — всім нові слова були потрібні і всі хотіли їх вивчити для оволодіння найвищими на той час знаннями й технологіями. Так ми пояснюємо непереборне поширення протоіндоєвропейської мови (хмари тегів) із Великого Трипілля на території перебування багатьох народів.

На закінчення висловимо переконання в необхідності максимальної підтримки нооісторичних досліджень, оскільки незаперечно встановлені факти дають змогу усунути більшу частину міфів та упереджень, що живлять багато сучасних локальних і глобальних конфліктів. Свої міркування про походження сім’ї індоєвропейських мов і причини безсумнівного успіху носіїв цих мов у сучасному урбанізованому й комп’ютеризованому світі ми не вважаємо остаточними й такими, що не потребують доповнень та шліфування. Цим і будемо займатися надалі з урахуванням зауважень і критики зацікавлених читачів.

P.S. Нещодавно вчені на підставі нових засобів і методів для майже всіх індоєвропейських мов досліджували казки. На їхню думку найдавнішою з групи універсальних виявилася казка на тему металургійних технологій — “Коваль і чорт” [13], чого й слід було очікувати з усього викладеного вище.

Поява ПІЕМ була “1-м одуховленням” Євразії. Згаданий “Нооглосарій” (див. [5], [6]) уже започаткував “2-е одуховлення” світу — поступове використання ноотехнологій і побудову ноосфери. ■

Реконструкція Аркаїму

Література

1. Антонов Е. Прародину европейцев перенесли в южнорусские степи // Наука и жизнь. — 2015. — № 2 (URL: <http://www.nkj.ru/news/25928/>).
2. Болгер М. Языковые войны // В мире науки. — 2016. — №7. — С. 82—89.
3. Борзова Е.П. Сравнительная культурология. Том. 1. - Санкт-Петербург, 2013 (URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1023236/Borzova_-_Sravnitelnaya_kulturologiya_Tom_1.html).
4. Ефремов И. Пути старых горняков / Тень минувшего. Рассказы и повести. Москва. — Издательство “Наука” — 1991 (URL: http://lib.misto.kiev.ua/EFREMOW/r_gorniyaki.shtml).
5. Корсак К.В., Корсак Ю.К. Нооглоссарий как средство ноомышления и нооразвития человечества в XXI веке // РЭЛГА. — 2014. — №7(280), 17 июня (URL: www.relga.ru).
6. Корсак К.В. Ноофутурология XXI века: условия спасения популяции Homo Sapiens Sapiens // RELGA. — 2015. — №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru).
7. Корсак К.В. Особенности мозга подростков и персонажей Большой Истории // RELGA. — 2014. — №10 [283] 28.08. (URL: www.relga.ru).
8. Крылов С., Дыбо А. Наукометрия в лингвистике: попытка критериев // Троицкий вариант. — 2013. — №137, 10.09. — С. 8 (URL: <http://trv-science.ru/2013/09/10/naukometriya-v-lingvistike-popytka-kriteriev/>).
9. Черных Е. Философия металла // В мире науки. — 2006. — №7. — С. 62—69.
10. Gray R.D. and Atkinson, O.D. Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature, Vol. 426, pages 435—439; November 27, 2003.
11. Noel J.-P. Menhirs. L'intrigante decouverte d'un nouveau Carnac // Science et vie. — 2006. — No. 1069, Octobre. — p. 84—87.
12. Malcolm D. Hyman, Jurgen Renn Chapter 3. Survey: From Technology Transfer to the Origins of Science / in “The Globalization of Knowledge in History”. Edition Open Access. Max Planck Research Library for the History and Development of Knowledge. — P. 75—104. (Url: <http://edition-open-access.de/studies/1/7/index.html>) 12-02-2017.
13. Zutter N. Is This One of Mankind's Oldest Fairy Tales? (URL: <https://www.tor.com/2016/02/22/fairy-tales-older-linguistic-analysis/> 22-2-2016) 29-08-2017.

“Пішли в Московію від мене письмена...”

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
генеральний директор
Культурного центру
України в Москві
в 2001—2015 роках,
м. Київ

Академік НАПН України, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка **Володимир Мельниченко** запропонував цикл статей про дивовижний період інтенсивного перенесення київської вченості, культури й освіти до Москви у XVII—XVIII століттях.

У 2001—2015 рр. Володимир Мельниченко — генеральний директор Культурного центру України в Москві. Під його керівництвом Центр здобув статус Національного. Видав у російській столиці українською мовою близько 20 українознавчих книг, серед них: “Україна на Арбаті, 9” (2003); “Прапор України на Арбаті” (2004); “Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті” (2006); “Арбат очима українця” (2006); “Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”” (2007); “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодянский)” (2007); “Тарас Шевченко: “Мій великий друг Щепкін”” (2009); “Українська душа Москви” (2010); “Українські наголови московських храмів” (2010); “Тарас Шевченко: “Друзі мої єдині”” (2013); “Москва у творчій долі Тараса Шевченка” (2015). Значний резонанс мали авторські енциклопедії-хроноскопи “Шевченківська Москва” (2009), “Тоголівська Москва” (2011), “Москва Михайла Грушевського” (2014).

Володимир Мельниченко проводить читача по історичній Москві, врятований від бездуховності українцями, підтверджуючи цей висновок і зізнаннями московських авторів, у тому числі сучасних.

“Загальна грамотність у народі — величезне добро”

Відомий мандрівник і письменник XVII століття **Павло Алеппський**, який побував в Україні та Росії, свідчив, що “по всій землі русів, тобто козаків”, майже в усіх українських сім’ях не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. А вже через сотню років (за переписами 1740 і 1748 рр.) у семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл із викладанням українською мовою. Кажучи словами **Тараса Шевченка**, “общая грамотность в народе — величайшее добро...”. Проте невдовзі наслідки національних утисків далися взнаки. Якщо за даними 1768 р. на території трьох пізніших повітів Чернігівщини на 746 душ населення припадала одна школа, то на цій же території сто років потому на 6750 душ — одна школа, а загалом по губернії — одна на 17 143 душі населення. Перепис 1804 р. показав, що українці — один із наймалописьменніших народів Росії. У середині XIX століття Шевченко гірко писав про “народ отой убитый”. Наприкінці століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних. І знову згадуються поетові слова: “...Где на 100 один грамотный — величайшее зло”.

У статті “Камінь наріжний” (1916) **Михайло Грушевський** висноував, що “за нинішньої русифікаторської політики український народ, який колись випереджав великоросійське населення за своїм розвитком і освіченістю, справді засуджений на те, щоб стати “гноєм” для мови **Пушкіна** та для мови **Міцкевича**...” ([1], с. 458).

Великий і самодостатній народ із багатющою мовою і культурою Московщина перетворювала на малий російський, а в радянські часи нарекла “молодшим братом”...

**Пішли в Московію від мене письменна,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиска слова і зерна...
Але чому ж я звуся “меншим братом”?**

Вадим Крищенко

Заглянувши в історію, побачимо, що Москва з часу свого заснування була приречена на українську духовну присутність. Відомий український поет **Іван Шишов**, який жив і недавно помер у Москві, любив ніби жартома повторювати: “*Що не кажіть, а Москву заснували українці. Може, й на свою голову, але заснували*”.

Відомо, що перша літописна згадка про Москву пов’язана з сином великого київського князя **Володимира Мономаха Юрієм Долгоруким** (народився й похований у Києві) і належить до 1147 р. Після того, як 1155 р. Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати Москву як фортецю, про що згадується в літописі наступного року. Буваючи у Києві, Долгорукий бачив величезний розрив у духовній, християнській культурі — російська культура відчутно відставала від української. Це споконвічно було зумовлено фактом хрещення киян у 988 р., а в наступні роки — хрещенням населення Придніпров’я та Волині. Наприкінці 90-х рр. Х століття патріарх Константинопольський заснував Київську митрополію.

Сучасні московські вчені визнають, що навіть через століття й більше після хрещення Русі “*християнство нелегко входило у східнослов’янські глибинки, а в’ятичеська Мусков була тоді саме такою глибинкою... На початку XII століття неписьменні в’ятичі вбили місіонера Кукушу — монаха Києво-Печерського монастиря — за його проповіді слова Божого*”. Такі історичні факти не виправити зведенням через дев’ять століть пам’ятника князю Володимиру в Москві поруч із Кремлем. Адже хрестив він інший народ. Доречно нагадати, що **Михайло Грушевський** ще на початку минулого століття жорстко заявив: “*Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київську державу в історію великоруської народності*” ([2], с. 77).

Отже, з Юрієм Долгоруким сучасні москвознавці пов’язують зародження тенденції “*рівняння Москви на Київ*”: “*І вже так виходить, що цю тенденцію заклад одвічно Юрій Долгорукий з його відомою завзятістю, фанатичною спрямованістю на Київ*” ([3], с. 40).

Першою ластівкою київської присутності в Москві стало село Києвець, засноване, за переказом, у XIV столітті виходцем із Києва, боярином **Родіоном Нестеровичем** при дорозі на Київ (ця дорога пізніше стала вулицею Остоженкою). Відомий сучасний москво-

знавець **Рустам Рахматуллін** заявив: “*Київець став знаком Києва в Москві. За смислом переказу, першим у часі знаком. Знаком часу, коли Москва вперше намірилася стати новим Києвом, столицею, резиденцією митрополита Київського і всія Русі*”.

Рівняння Москви на Київ

У московських істориків, політиків і громадських діячів усе частіше висловлюється теза, що в період князювання **Івана Калити**, а точніше у 1325 р., Москва не тільки була головним містом Великого князівства Московського, але й стала церковною, духовною столицею Росії. Це пов’язується з перенесенням у 1325 р. з Володимира до Москви митрополічної кафедри. У цій історичній події український акцент був особливо виразним, що визнається і в Москві: “*Утворення Москви, як духовної столиці всія Русі, навечно пов’язано з... митрополитом Київським і всія Русі св. Петром*”.

Втім, на меморіальній дошці біля входу до Високо-Петровського монастиря, заснованого в Москві **Петром**, вказано лише, що він був митрополитом Московським і всія Русі. Насправді, в 1308 р. патріарх Константинопольський посвятив Петра, який почав свій шлях у святість дванадцятирічним хлопчиком в одній із обителей на Волині, митрополитом Київським і всія Русі, і лише 1322 р. він переїхав до Москви, а остаточно в 1326-му — в рік своєї смерті. Рустам Рахматуллін визнає, що “*обітування Москви дано святим Петром, митрополитом Київським і всія Русі, який перемістився в неї при Калиті*”. Є ще один містичний момент, пов’язаний з Іваном Калитою. За переказом, йому якось врятував життя вже згаданий боярин Родіон Нестерович. У новітній російській книзі про Петра сказано: “*Святитель переніс митрополічу кафедру з Києва в Москву. Ця подія зробила місто реальною духовною столицею країни... Святість митрополита Петра була визнана Православною Церквою вже в 1339 році, всього через тринадцять років після його кончини. Він стає першим московським святим, покровителем російської державності. Після канонізації святителя Петра жодна значна подія в історії Московської Русі не обходилася без згадки імені святого митрополита, без молитви біля його гробу*” ([4], с. 9).

Восени 2013 р. я показав монастир **Миколі Жулинському** й **Сергію Гальченку**. Якийсь час потому Микола Григорович надіслав мені листа, в якому зокрема писав: “*Незабутнє, хоча якесь похмуре враження залишив Високо-Петровський монастир, куди, на жаль, переніс із Києва Митрополічу кафедру Митрополит Київський і всія Русі Петро — земляк мій, із Волині. Це через нього, до кінця не зрозумілого у своїх діяннях, митрополита Петра Україна втратила свою церковну незалежність і цим вивищилася Московія*”.

Між іншим, сан митрополита Київського і всія Русі довгий час носили наступники святителя Петра. Тільки від 1458 р. з’являються документи, в яких все-російські митрополити починають іменуватися московськими. Не варто все це забувати чи замовчувати.

Після падіння світового центру православ'я — Константинополя — під ударами турецьких військ в 1453 р. Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнтуру та ідейної опіки. Шевченків знайомець, московський історик **Іван Забєлін** писав про духовний стан Московщини: “*Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольномыслящего, самостоятельно мыслящего*”. Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечею до освіти. Відомий український і російський історик **Володимир Іконников** зазначав: “*Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе*”. Побутувало навіть рифмоване прислів'я: “*Кто по латыни научился, тот с правого пути сошел*”. Допускалася лише православна освіта. Світська наука заперечувалася.

Порівнюючи Київ із Москвою, російський професор **О. Архангельський** ще на початку XX ст. заявив, що “*не только в XIV, но и в XV вв. в отношении литературном Москва несравненно ниже Киева XII века*”. У 1918 р. **Іван Огієнко** (митрополит **Ларіон**) з цього приводу конкретизував із лапідарною гордістю: “*Цебто Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...*”. В іншому тексті Огієнко висловився ще жорсткіше: “*Для мене нема жодного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку, завше була значно вищою од культури московської*” ([5], с. 66).

Отже, у XVII столітті мисляча Росія звернула свій погляд на Київ і, здається, замерла в очікуванні. Справжнє чудо, що врятувало російську духовність і запалило світло в кінці тунелю, сталося! Це визнають і деякі сучасні москвознавці: “*Москва, відкривши в той час, після двох століть незнання, Київ і київську тему, відкрила місце свого виходу. Виходу царства, святості, святинь, столицності, самого світла християнства для Русі... Росія перейшла до Нового часу дорогою нового... Просвітництва, здійсненого за допомогою Києва*” ([6], с. 124, 194, 394, 395).

Проводирі київської вченості у Москві

Історична тенденція московського “рівняння на Київ” особливо зримо й вагомо виявилася в історичний період активного перенесення до Москви київської вченості, що розпочався з середини XVII ст. Визнання цього історичного факту можна зустріти навіть у монографії сталінських часів **Я. Дмитерка** “Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко”, що вийшла у видавництві Московського університету (1951): “*Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноєвропейської культури. М.В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою граматикою Мелетія Смотрицького*”. Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися граматиками українських просвітителів **Лаврентія**

Зазанія та **Мелетія Смотрицького** (Ломоносов називав “Граматіку” Смотрицького “*вратами премудрости*”). Ця “Граматика” вперше видана у Вільно у 1619 р., а в Москві перевидана 1648 р. Сучасний москвознавець **Олена Сморгунова** навіть не згадує про українське коріння Смотрицького, але визнає, що “*“Граматика” Мелетія Смотрицького стала основоположною граматичною працею на наступні два століття, визначаючи граматичні правила, вводячи й закріплюючи мовні норми*” ([7], с. 228).

У 1649 р. цар **Олексій Михайлович** у листі просив київського митрополита **Сильвестра Косова**, який став наступником **Петра Могили** і рішуче виступав проти воз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії з грецької на слов'янську мову випускників Києво-Могилянського колегіуму, пізніше — Києво-Могилянської академії — *alma mater* вищої освіти в Україні. (Докладно про історію та діяльність Києво-Могилянської академії можна дізнатися в працях прекрасної дослідниці **Зои Хижняк** та в енциклопедії “Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.”).

Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури, значним культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу задовго до появи в Росії першого вищого навчального закладу — московської Слов'яно-греко-латинської академії (1687). За точним висловом вже згаданого Рустама Рахматулліна, Московський університет, утворений аж у 1755 р., також був “*наступником могилянства*”.

З Києво-Могилянської академії до Москви прибули **Єпифаній Славинецький**, якого Рахматуллін називає “*проводирем усієї київської вченості у Москві*” та **Арсеній Сатановський**. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві сягала майже ста п'ятдесяти. Між іншим, прибуття Славинецького до Москви зафіксовано у сучасному Хроноскопі найважливіших фактів і подій російської історії ([8], с. 272). Цінним є перший у Росії “Лексикон слов'яно-латинський”, укладений Сатановським ще в Києві, а доопрацьований і виданий вже у Москві (1650). У ньому нараховувалося близько 7500 статей. У Москві Славинецький створив ще одну працю — “Лексикон греко-слов'яно-латинський”, який не було видано. Він вважався надзвичайно цінним, і для користування ним потрібно було брати дозвіл у самого царя ([9], с. 675). Філологічний словник, упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснював церковну термінологію та її вживання. Славинецький відредагував “Буквар” (1657) й написав ряд педагогічних праць. У 1665 р. Славинецький видав збірник перекладів з грецької богослужбових книг. Ця подія також увійшла до згаданого Хроноскопу. Втім заслуги Славинецького й Сатановського були виокремлені російським істориком, архівістом **Олексієм Малиновським** ще на початку XIX ст.: “*Приехавшие 1649 года в Москву Киево-Братского Богоявленского монастыря иноки Арсений и Епифаний не только поддерживали сие училище, но исправили*

Библию и перевели много богословских книг. В 1651 году царь Алексей Михайлович присоединил к сим ученым и другого из Киева иеромонаха Дамаскина Птицкого”.

Від 1650 р. Славинецький працював у Печатному дворі, де наглядав за правкою й публікацією богослужбових книг. Після того, як Печатний двір було передано у розпорядження патріарха **Никона**, який високо цінував талант Славинецького, вплив українського вченого на книговидавничу діяльність значно посилюється. До того ж, близько 1657 р. київський професор очолив Патріарше училище, в якому готувалися перекладачі з грецької та латинської мов для роботи редакторами у друкарні і на Печатному дворі ([10], с. 562). Никон призначив Славинецького проповідником, відродивши тим самим традицію читання проповідей у церквах, утрачену ще у XV столітті.

“Московський філіал Київської Могилянської академії”

У середині XVII століття в Москві на розі Волхонки й Знаменки (біля цього місця у квітні 1861 р. проїжджала труна з прахом Шевченка дорогою в Україну) стояв будинок друга і радника, дворечного царя Олексія Михайловича боярина **Федора Ртищева** (1626—1673), який став провідником киево-могилянської вченості в Москві. До речі, Рустам Рахматуллін називає будинок Ртищева (не зберігся) знаковим для Москви, що тягнулася до київської вченості. Втім, на думку москвознавця проукраїнська “мізансцена” цього приарбатського куточка збереглася й нині: “*Де стояв дом Ртищева, стоїть інший знак Києва — доходний дім Перцова*, (один із химерних за силуетом та декором московських будинків, побудований у 1905—1907 рр. у стилі модерн на Пречистенській набережній, який, за словами Рахматулліна, уособлює Київську Русь. — В.М.) і де на висоті Пашкова дома бачимо прощальну фігуру малороса **Гоголя**” (йдеться про пам’ятник письменнику на Гоголівському бульварі за два кроки від Культурного центру України в Москві). Рахматуллін вважає, що будинок Перцова було зведено, аби “*Київ починався від воріт Кремля*”.

Сучасний москвознавець **Ніна Молєва** називає Ртищева “російським просвітителем”, і хоча вона навіть не згадує про його зусилля перенести просвіту з Києва до Москви, таки має рацію, бо цей близький до царя державний муж абсолютно правильно обрав орієнтири духовного й культурно-просвітницького розвитку Росії. Здійснюючи свою політику, він навіть ставав на прю з патріархом **Тихоном**, закликаючи його не втручатися в державні справи. Ртищев викликав із України (з Києво-Печерської Лаври, Межигірського та інших монастирів) вчених монахів, поселив їх у заснованому ним 1648 р. Андріївському монастирі (за іншими даними монастир існував уже в 1620-х рр. і був оновлений на кошти Ртищева) на березі Москви-ріки, поблизу Воробйових гір. З українських просвітян Ртищев створив училище (так зване “*Ртищевське вчене братство*”). Це визнано ще в “Історії Росії” **Сергія Соловйова**.

У новітньому московському енциклопедичному виданні читаємо: “У 1648 р. Андріївський монастир було відновлено, і тут за ініціативою відомого просвітянського діяча **Федора Михайловича Ртищева** було створено одну з перших у Москві шкіл (Ртищевське братство). Ртищев запросив сюди українських монахів, вони перекладали книги й навчали російське духовенство мовам, граматиці та іншим наукам” ([11], с. 31).

Рустам Рахматуллін зазначає, що гурток Федора Ртищева був “московським філіалом Київської Могилянської академії”. На думку москвознавця, Андріївський братський монастир українські монахи могли навмисне розташувати на подолі Воробйових гір, подібно до того, як у Києво-Братському монастирі було розміщено Києво-Могилянський колегіум. До речі, зв’язок вибраного у Москві місця для монастиря з дорогою на Київ відзначив ще **Сергій Соловйов**. А Рахматуллін, називаючи Воробйові гори “*підвищеними по-дніпровськи*”, а то й просто “*Київськими горами*”, ставить таке запитання: “*Чи ж випадково Булгаков, який попросився з Москвою (В “Майстері і Маргариті”. — В.М.) з висот Ваганькова і Воробйових гір, був киянином?*”. Для сучасного історика Москви сумнівів немає: “*Могилянський Київ вийшов Андріївським монастирем на Воробйові гори*”. Тепер заглянемо до енциклопедії “Москва” (1980): “*В Андріївському монастирі розміщувалася перша в Москві школа, на чолі якої стояли Є. Славинецький і А. Сатановський. Монахи “Вченого братства” Андріївського монастиря перекладали іноземні книги російською мовою*”. Сучасний москвознавець **Сергій Романюк** зазначає ще й те, що “*за свій рахунок Ртищев відправляв молодих людей для продовження освіти в Київ...*” ([12], с. 457).

До Москви прибували й освічені монахині. Достатньо сказати, що важливий для Росії Саввинський чоловічий монастир, де були патріарші хорони, в середині XVII століття став жіночим під назвою “Ново-Саввинський Київський, що під Дівочим полем”: перші його монахині приїхали з Києва.

Отже, з Києва до Москви переносилася вченість, а з Москви до Києва відправлялися за вченістю. ■

Література

1. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 3. Львів: Світ, 2005.
2. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 1. Львів: Світ, 2002.
3. Москва 850 лет. Т. 2. М.: Московские учебники, 1996.
4. Святитель Петр митрополит всея Руси. СПб.: Метропресс: ООО “Метропресс”, 2014.
5. **Огієнко І.** Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К.: Видавництво книгарні Є. Череповського, 1918.
6. **Рахматуллін Р.** Две Москвы, или Метафизика столицы. М.: АСТ: Олимп, 2009.
7. **Сморгунова Е.М.** Москва москвичей. М.: ОГИ, 2006.
8. **Кушнер А.Г.** Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003.
9. Історія української культури. Т. 3. К.: Наук. думка, 2003.
10. Московская энциклопедия. Т. 1. Лица Москвы. Кн. 1. М.: Изд. центр “Московведение”, 2007.
11. Москва: все православные храмы и часовни. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009.
12. **Романюк С.К.** Москва за Садовым кольцом. М.: АСТ: Астрель, 2007.

Книжкові виставки творів Миколи Костомарова та видань з костомаровознавства як інформаційний ресурс для новітнього переосмислення феномену вченого (до 200-річчя з дня народження)

Оксана Супрунюк
канд. філол. наук.,
старший наук. співр.
відділу зарубіжної україніки
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського,
М.Київ

Микола Іванович Костомаров — український і російський історик, поет, прозаїк, критик, перекладач, етнограф, фольклорист і громадський діяч, писав українською і російською мовами. Народився 16 травня 1817 р. у слободі Юрасівка Воронезької губернії. Батько — нащадок козаків-переселенців — став місцевим поміщиком. Мати — українська селянська дівчина, раніше — кріпачка.

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) до 200-літнього ювілею видатного історика відкрита серія виставок, присвячених його життю і діяльності та осмисленню його спадщини в різні історичні періоди. Найбільша виставка розташована поряд з гуманітарним залом у центральному корпусі бібліотеки. У філії на Володимирській, 62 виставки до ювілею вченого відкрилися у відділах зарубіжної україніки, газетних фондів, бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства. Всі вони є вагомим інформаційним ресурсом, покликаним бути базою для подальшого осмислення вже на новому етапі суспільного розвитку і введення в науковий обіг вагомого наукового спадку Костомарова.

М.І. Костомаров — знакова постать в історії української духовної культури. Творчі й наукові досягнення вченого стали підґрунтям найважливіших історіософських засад української націєтворчої ідеї. Життя Миколи Івановича, сповнене різких і несподіваних поворотів долі, схоже на життя вчених-гуманістів епохи Відродження. Як і ті вчені мали перед своїм народом і своїми країнами невмирущі заслуги, так і М. Костомаров залишив українському народові безсмертну спадщину духу — фундаментальні праці з історії України XVI—XVIII ст.

М.І. Костомаров закінчив Харківський університет. Значний вплив на формування його світогляду мав *І.І. Срезневський*, який належав до кола харківських романтиків і розвивав ідею федерації слов'янських народів.

XIX століття — це епоха романтизму, формування колективних етносів від “націй” до “класів” та великого інтересу до історії формування націй і народностей. У молодості Костомаров захоплювався збиранням українського фольклору, зібрав близько 500 українських народних пісень. У 1845 р. майбутній вчений викладав у 1-й Київській гімназії, у 1846 р. був ад'юнкт-професором російської історії в Київському університеті. У 1844 р. він захистив магістерську дисертацію “Об историческом значении русской народной поэзии”, в якій стверджував, що народні пісні — це цінне джерело, яке розкриває основи національної культури.

1840-і роки в Києві — це період формування і піднесення українського національного руху в умовах активізації загальнослов'янського руху під впливом визвольних ідей періоду назрівання загальноєвропейської революційної кризи — серії демократичних революцій, які прокотилися Європою з вимогами знищення феодалізму і створення незалежних національних держав.

У Києві формується Кирило-Мефодіївське товариство — таємна організація київської прогресивної молоді. Товариство мало слов'янофільсько-українське спрямування, і Костомаров стає одним з його очільників. Він був автором програмного документа товариства — “Книги буття українського народу” (1846), в якому прокламовано ідею українського національного відродження та ідею українського месіанізму. Згодом серед братчиків документ отримав назву “Закону Божого”. Написана “Книга буття” в стилі Євангелія. У ній викладена ідея демократичної федерації слов'янських народів, де начальники і правителі зобов'язані підкорятися закону й народному віче. Твір містить ряд положень про скасування кріпацтва, національної та соціальної нерівності, а також ідею об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з наданням кожному народові автономних прав. Україну автор вважає центром об'єднання всіх слов'янських народів, вбачаючи в цьому її основну роль в історії людства.

У документі ідеалізується козацтво як вільне християнське братство. Ідеал козацької республіки протиставляється російським самодержцям, які спотворили вчення Христа. Автор упевнений, що “встане Україна зі своєї могили”, а слідом за нею вся слов'янщина і “не залишиться ні царя, ні пана, ні холопа”. Герцен у “Колоколі” писав: “...Ідея панславизма прийнялась в Украине совсем не так, как в Московии...

В Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободе. Вместе с тем возникло убеждение, что только этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно попорченный образ...” [1]. За словами **Івана Дзюби**, Програма Кирило-Мефодіївського товариства була однією з найрадикальніших у тогочасній Європі й не мала собі рівних в слов'янському світі [2].

29 березня 1847 р. Костомарова заарештували за антиурядову діяльність. Після року ув'язнення в Петропавлівській фортеці він відбував адміністративне заслання в Саратові, де 9 років служив на різних посадах і намагався продовжувати свої наукові студії в умовах відсутності академічного середовища.

Хвиля інтересу до постаті й творчої спадщини вченого актуалізувалася нині у зв'язку з його 200-літнім ювілеєм, а також новим етапом утвердження націєтворчої ідеї в Україні.

Цікаві відомості про Костомарова дає російський історик **М.П. Соколов** в статті, опублікованій в словнику “Русские писатели, 1800—1917: Биографический словарь” [3]. У статті розкривається своєрідна концепція історії вченого: “Костомаров створив свою концепцію російської історії, рух якої визначався боротьбою удільно-вічевого устрою, який панував до монгольського завоювання, з єдинодержавієм, яке перемогло в 17 ст. Боротьба цих начал проходила в формі складних стосунків між великоруським народом, який випрацював ідею державної централізації, і українським народом — носієм вічевої демократії і вольності: “Мысли о федеративном начале в древней Руси” (“Основа”, 1861, №1), “Две русские народности” (“Основа”, 1861, №3); “Черты народной южнорусской истории” (Там само,

1861, №3; 1862, №6). Вічеве самоврядування Новгород, Пскова і Вятки Костомаров вважав продовженням традицій самоврядування, які були характерні для “южнорусів” (українців). Повстання **Степана Разіна** він розцінював як останній сплеск, як останній виступ козаків, в якому “воскресли старі напівзгаслі стихії вічевої вольниці, в ньому руський мир закінчував свою боротьбу з єдинодержавієм” (РП, т. 3, С. 104). Єдинодержавіє в Росії перемогло.

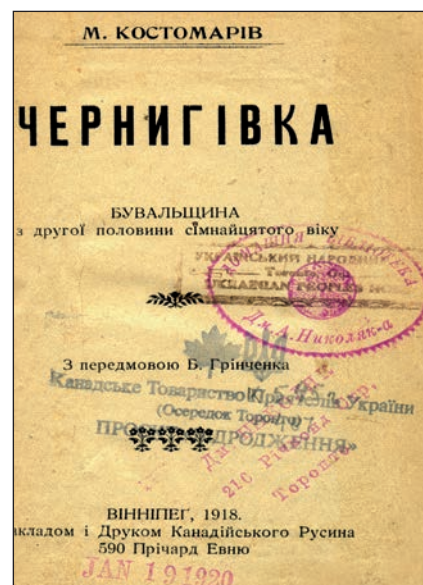
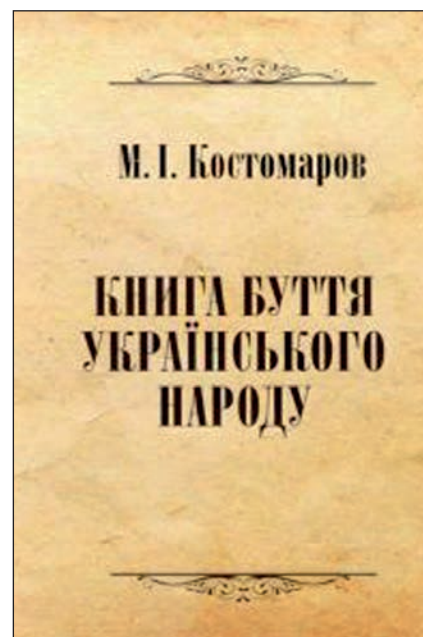
Пильна увага до життя народу, різко негативне відношення до наслідків встановлення єдинодержавія визначили місце Костомарова в політичній ситуації Російської імперії 1860-х рр. У статті “Две русские народности” Костомаров за допомогою наукових аргументів доводить, що українці є самодостатнім народом, окремим від російського. Ця ідея тоді (до речі, й нині) викликала неприйняття в основного загалу росіян. Вони завжди хотіли вірити, що українці й росіяни — один народ. Насправді ж, як доводить Костомаров, Україна завжди прагнула до незалежності, Росія — до гегемонії, а українці й росіяни — це **два різні народи**. Говорячи сучасною мовою, у цих двох народів — різна колективна підсвідомість. Об’єктивно ж, — продовжує М. Соколов, — роботи Костомарова служили підризу авторитету офіційної історіографії і ідеології російської імперії. Відзначалося, що Костомаров порушив усю загальну концепцію російської офіційної історії. У диспуті з істориком **М. Погодіним** (одним із авторів цієї офіційної доктрини) стосовно походження Русі, Костомаров довів, що Московське князівство було лише однією з багатьох областей Росії, а Русь у цілому була фактично частиною Золотої Орди. М. Соколов також реферує думку російського критика і історика **А. Григорьєва**, який спочатку позитивно ставився до анти-централізаторських ідеалів Костомарова, а у 1864-му назвав його роботи “*хохлацкой шуткой над русской историей*” (РП, Т. 3, С. 104).

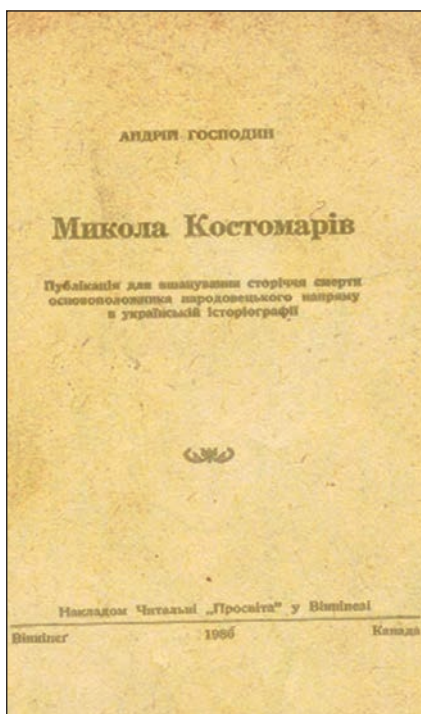
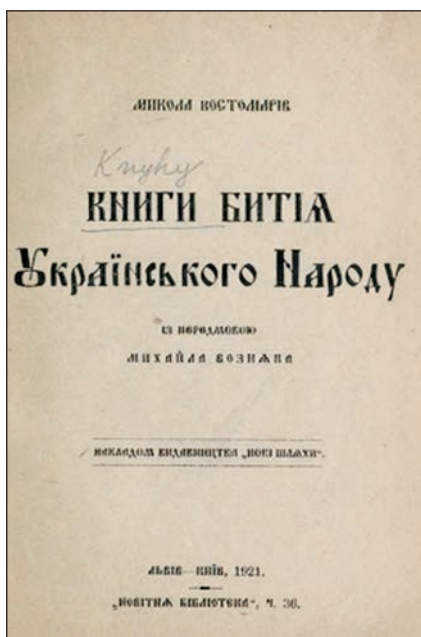
У кінці 1850-х колишні в’язні — члени Кирило-Мефодіївського братства — зустрілися після заслання в Петербурзі. У Петербурзі на той час формувалася українська громада. **П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров, В. Білозерський** знову взялися до праці, внаслідок чого в 1860-х роках Петербург стає центром українського літературного життя. Цей період став узагалі дуже значимим для України і її існування в складі Російської імперії. Усі українофіли згуртувалися навколо журналу “Основа”, що став першим українським літературно-громадським журналом у Російській імперії. За фаховим рівнем він високо підносилося над попередніми і нічим не поступався перед російськими, засвідчуючи великі сили молодого писемності. Поезія Шевченка створила принципово нову ситуацію, коли вже не треба було доводити літературну й культурну спроможність молодого української літератури. Отже, співробітники журналу та дописувачі зробили вагомий внесок у справу національно-культурного відродження України.

Роботи М. Костомарова мали великий вплив на суспільство, в них відчувався голос живого народу. Взагалі в XIX ст. існувала мода на українське. Україна сприймалася як романтична древня Еллада, територія, де збереглося все справжнє.

Праці вченого з історії України були написані, як і інші його твори, живою, зрозумілою і доступною мовою, давали уявлення про самобутність політичного, економічного і культурного розвитку українців, про особливості їхнього національного характеру. Зокрема монографії М. Костомарова “Богдан Хмельницький” (1857), “Руїна” (1879—1880), “Гетьманство Юрія Хмельницького” (1880), “Мазепа” (1882), “Гетьманство Виговського” (1883), “П. Полуботок” (1885), присвячені визвольній війні українського народу 1648—1654 років, були новим словом в історіографії XIX ст. і започаткували новий народницький напрям в українській історіографії.

Учений обґрунтовував право України на національний розвиток, свою літературу й культуру, обстоював думку про “самостійність української мови”, її право на незалежне місце серед слов’янських мов.

Костомаров після заслання набув ореолу мученика, страждальця. Мемуари сучасників свідчать, що столична публіка безмірно захоплювалася істориком. У 1859 р. Костомарова запросили викладати в Петербурзький університет. Його лекції мали широкий резонанс. За спогадами *Надії Білозерської*, студенти обожнювали свого викладача, відчували з ним особливу духовну спорідненість. Його появи на кафедрі супроводжувалися оваціями, великий зал університету завжди був переповнений народом так, що слухачі сиділи по двоє на одному стільці та на підвіконнях. Учений починав і закінчував свої лекції під гучні оплески, нерідко його виносили з аудиторії на руках. Особливо пишалися ним студенти українці (“малороси”), як талантом з їхнього середовища.

Привабливість успіху, який викликали лекції Костомарова, ще більше підсилювалася його різносторонньою обдарованістю, що поєднувалася з надзвичайною скромністю та ґрунтовними енциклопедичними знаннями. Усім подобалася його товарицькість, простота в спілкуванні. Він говорив і з людьми однакового з ним рівня розвитку, і з 20-річним юнаком як із рівними собі.

Однією з найбільш відомих стала його праця “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” в 3-х томах, яка містила біографії діячів від *Володимира Святославича* до *Єлизавети Петрівни*. Навколо цієї праці розгорілася полеміка. Історики докоряли Костомарову в тім, що він згущує темні плями в російській історії, ігнорує дохристиянський період в історії Русі, неправильно висвітлює російське право.

Велика популярність праць Костомарова значною мірою пояснювалася не тільки новизною його історичних поглядів, а й своєрідністю його стилю як історика. Манера його оповіді була різко контрастною в порівнянні з епічним стилем *Сергія Соловйова* або архаїчним уже на той час стилем викладу *Миколи Карамзіна* та інших популярних і авторитетних російських істориків (РП, Т. 3, С. 104). Світова історія була для Костомарова світом подій, які він безпосередньо переживав, ніби сам був їх учасником. Сам феномен Костомарова, або, як зазначає *Олексій Ясь* — один із сучасних дослідників творчого спадку вченого, — “таємниця” його художнього викладу історії заслуговує на пильну увагу і новітнє переосмислення [4].

На книжковій виставці до ювілею історика у відділі зарубіжної україніки НБУВ представлено видання: Микола Костомаров “Книга буття українського народу” (Нью-Йорк: “Наша Батьківщина”. — 1967. — 30 с.).

Радянською історіографією ім’я вченого здебільшого згадувалося в контексті “українського буржуазного націоналізму”, а тому праці вченого не поширювалися в науковому обігу. У незалежній Україні ім’я і творчий доробок вченого й письменника актуалізовані і є об’єктом активного дослідження. Складна й різноманітна наукова й письменницька спадщина М. Костомарова, а також різновекторність оцінок його світоглядних позицій та діяльності є складними для осмислення й аналізу і мало введені в науковий обіг в Україні. Фактично творча спадщина М. Костомарова в повному обсязі в Україні ще не вивчена, не осмислена й не надрукована. Його твори не введені в суспільну рецепцію нового часу.

Серед книжок, виданих українською діаспорою, що проливають світло на життя, творчість і громадську діяльність М. Костомарова та історію українського національно-визвольного руху другої пол. XIX ст., й представлених на книжковій виставці відділу зарубіжної україніки, треба відзначити дуже рідкісні і цінні видання: *Дорошенко Д.* “Микола Іванович Костомаров”. — Ляйпціг: Українська накладня, 1924. — 96 с. (Літературні характеристики українських письменників, вип. VI) (осн. склади: Берлін, Львів, Вінніпег), а також Костомаров М. “Дві руські народності”: переклад *Олександр Кониський*. З переднім словом Дмитра Дорошенка. — Київ; Ляйпціг: Українська накладня. — 111 с. Ці так звані ляйпцігські видання є перлиною книжкової колекції не тільки відділу зарубіжної україніки, а й усієї НБУВ.

Закон Божий! переписано Костомаровим, п'ятого в, букетом Букета.

40.

1. Бог створив світ: небо і землю, і море, і всі живі тварини, і поставив над усім тваринним царством людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею.

Але людина не слухала Бога, і стала злимих думок, і стала їсти з дерева, яке Бог заборонив їсти. І бачив Бог, що це погано, і прокляв людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею.

Бог створив світ: небо і землю, і море, і всі живі тварини, і поставив над усім тваринним царством людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею.

Но людина не слухала Бога, і стала злимих думок, і стала їсти з дерева, яке Бог заборонив їсти. І бачив Бог, що це погано, і прокляв людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею. І бачив Бог, що це добре. І благословив Бог людину, і казав їй: плоди́ся і множитися, і поповнювати землю, і володіти нею.

“Закон Божий” — із архіву рукописів М. Костомарова

Ряд праць присвячені осмисленню творчого і життєвого шляху вченого та введенню в читацький обіг відомостей про видатні віхи його творчості. Серед них: **Пачовський М.** Микола Костомаров. — Вінніпег: Українська видавнича спілка, 1917. — С. 42—50; **Господин Андрій.** “Микола Костомаров”: публікація для вшанування сторіччя від смерті основоположника народницького напрямку в українській історіографії. — Вінніпег: Просвіта у Вінніпезі, 1986. — 36 с.

Усім відома теорія слов'янської єдності в інтерпретації радянського дискурсу, який був утверджений офіційною радянською ідеологією. Але якщо прочитати першоджерела (напр., автобіографію Миколи Костомарова, опубліковану **Юрієм Луцьким** у книзі “Самі про себе”, в якій вчений писав про першовитоки його інтересу і захоплення малоросійською мовою і історією, захоплення малоросійською народністю, про першовитоки його інтересу до слов'янства), то картина постає зовсім інакшою. Про це можна прочитати в книзі **Костомаров М.** Автобіографія. “Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX ст.”. Ред. Юрія Луцького. — Нью-Йорк, 1989. — С. 57—115. — (Видання УВАН у США).

У низці книжок, виданих в діаспорі, введені наступні тексти літературних творів М. Костомарова: **М. Костомаров.** Вірші: “На добраніч”, “Туга”; “Зорі” // **Лепкий Б.** “Струни: антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів. Від “Слова о полку Ігоревім” до Івана Франка”. — Берлін: Спільне видання української народної бібліотеки і “Українського слова”, 1922. — С. 158—161; **М. Костомаров.** “Кудеяр: історична хроніка в трьох частинах”. — Вінніпег: Українська видавн. спілка “Українського голосу”,

1921. — 259 с.; **М. Костомаров.** “Чернігівка: Бувальщина з другої половини сімнадцятого віку”. З передм. **Б. Грінченка.** — Вінніпег: накладом і друком Канадійського русина, 1918. — 296 с.; Твори Миколи Костомарова: “Сава Чалий” (драматичні сцени); “Переяславська ніч” (трагедія); Загадки; Ліричні і епічні поезії; Статті прозаїчні; Літературна спадщина; Дві руські народності // Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. — Львів: вид. тов-ва Просвіта, 1907 — 3 друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського. — Руська письменність, вип. IV. — С. 70—481.

Вагомим інформаційним ресурсом є статті про М. Костомарова, що збереглися в українських енциклопедіях. Вони представлені на виставці: **Євген Онацький, Костомаров Микола.** “Українська мала енциклопедія”: літера К. — Буенос-Айрес: друкарня Чемпіон, 1959. — С. 741—742; Костомаров Микола. “Енциклопедія українознавства”. — Словникова частина. — Т. 3 — Париж; Нью-Йорк, 1959. — С. 1148. Публікації, що популяризують творчість Костомарова, збереглися в періодичних виданнях української еміграції. Серед них, напр., **Гаргай Б.** та ін. Книги биття українського народу. “Авангард”: журнал української молоді [Бельгія]. — Ч. 1 (126), р. XXX. — С. 20—21; Слов'янська міфологія (лекції, читані проф. М. Костомаровим в ун-ті Св. Володимира). Пер укр. І. Слободяник // “Зоря” [Торонто]. — Ч. 46 (рік 12). — липень-вересень, 1991. — С. 11.

Загалом в костомаровознавстві виділяють кілька періодів підвищеного інтересу до творчості вченого, вивчення й осмислення його творчого спадку. Перший період (після його смерті) мав переважно біографічно-меморіальний характер.

В другий період — 1920-і роки — його почали трактувати як політичного мислителя, громадського діяча, публіциста й літератора та осмислювати його творчість з погляду становлення українського національного руху, ідентичності й української національної історіографії (*Д. Дорошенко, М. Грушевський*).

Коли ж почалася епоха утисків радянської цензури (1930-і роки), вивчення його спадку загальмувалося. Короткий період відновлення досліджень його життя і творчості пов'язаний з хрущовською відлигою 1950—60-х років і відзначенням 150-річчя з дня народження в 1967 р.

Новий етап у вивченні й осмисленні творчості Костомарова почався від початку 1990-х років, коли в науковий обіг увійшли дослідження не тільки вітчизняних, а й зарубіжних дослідників. У них глибоко проаналізовано вплив історичних і фольклористичних студій М. Костомарова на формування інтелектуальної еліти України, національне самоусвідомлення діячів українського визвольного руху. Роботи вченого вперше було поставлено в широкий контекст методологічних здобутків історичної науки, мовознавства та фольклористики XIX ст., а його літературна творчість стала розглядатися з погляду тогочасних стилістичних особливостей і течій східно- і західноєвропейських літератур.

Окрему складову костомарознавчих студій утворили дослідження творчого і громадського середовища, в якому працював М. Костомаров, історіографії його наукового доробку, опрацювання біографії і бібліографії. Велике значення мало введення до наукового обігу архівних джерел, зокрема епістолярних та мемуарних творів сучасників [5].

За спостереженням *О. Яся* — сучасного дослідника життя і творчості Костомарова, — “з надінням ідеологічних догматів на початку 1990-х років споглядаємо справжній видавничий бум творчої спадщини Миколи

Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Приміром, варто згадати про кілька найвідоміших перевидань творів цього історика: 17-томну збірку праць видавництва “Чарли” та “Смядынь” (Москва — Смоленськ, 1994–97), 12-томне зібрання ВАТ “Мир книги”. (Москва, 2004. Т. 1–12) та ін. Більше того, тільки славнозвісна праця М. Костомарова “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” (7 випусків) повністю або частково перевидавалася протягом 1990—2010 рр. щонайменше 12 разів.” [4].

Творча спадщина М. Костомарова дуже суголосна з творчістю Т. Шевченка. Вони були майже ровесниками і їм довелося фактично створювати духовний світ модерної української нації. М. Костомаров творив історіософські, наукові та громадсько-політичні засади українського націєтворення, пропагував ідею рівності всіх верств населення, утверджував і підносили роль народу в цьому процесі. Шевченко своїм художнім словом ці ідеї поширював та робив їх доступними всьому українському народу.

Нам сьогодні слід згадати М. Костомарова з вдячністю за його наукову сміливість, за обґрунтовані ним важливі історичні концепції, за відкриття і утвердження самодостатньої України як сакрального простору, особливо наближеного до Бога, за те, що вважав український народ богообраним, носієм особливого національного духу. Тобто Україна в його уявленні мала стати центром об'єднання всіх слов'янських народів, він вбачав у цьому її роль в історії людства.

Хочеться сподіватися, що сплеск інтересу до постаті Костомарова і його творчої спадщини у зв'язку з 200-літнім ювілеєм стане стимулом для нових плідних дискусій і досліджень з історії модерної України, а ювілейні книжкові виставки стануть вагомим інформаційним ресурсом для реалізації цих досліджень. ■

Література

1. *Дзюба І.* Шевченко і Хомяков. З Криниці літ: У 3-х т. — К.: Обереги. 2001. — Т. 2. — С. 114.
2. Там само. — С. 113.
3. “Русские писатели, 1800 — 1917: Биографический словарь”. Редкол. П.А. Николаев (гл. ред.) и др. - М.: Сов. энциклопедия, 1989 — 2007. — Т. 3. — С. 103—106. *
4. *Ясь О.* Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник. — “День”. — 2010. — № 29—30. — 19 лютого. — С. 8.
5. *Сокирко О.Г.* Костомарознавство. — Енциклопедія сучасної України. — К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. — Т. 14. — С. 728.

* Вийшло 5 томів, проект не завершений. Далі по тексту — РП). Цей словник — особливе видання. Це унікальний для культури того часу проект, енциклопедичний довідник, що зафіксував духовне та інтелектуальне життя Росії в її реальній багатогранності. Українська література і історія увійшли туди як частина літератури й історії Російської імперії. Він був задуманий в Росії в роки хрущовської відлиги в кінці 1960-х. Перший том готувався 20 років і вийшов у 1989 р., напередодні розпаду Радянського Союзу. Цей довідник, побудований на архівних матеріалах, зберіг і зафіксував унікальну інформацію культурного спадку, яка до того не була в науковому обігу. Сукупність біографій, що ввійшли до словника РП, дала хронологічно локалізований культурний зріз тієї епохи. Велике значення цього словника полягає ще й в тому, що він створювався з підспудною опозиційною метою по відношенню до ідеологізованого й бюрократизованого російського літературознавства. Люди, які його задумали, збиралися протиставити в ньому інший образ російської літератури. В статтях засадничо не давалася ні естетична, ні ідеологічна оцінка письменників. Давався об'єктивний погляд на їх творчість і давалася оцінка творчості їх сучасниками.

Від ненаркотичних посівних до нових медичних конопель торують шлях українські селекціонери

Віктор Вергунов
доктор сільськогоспод. наук,
професор,
академік НААН,
директор
Національної наукової
сільськогосподарської
бібліотеки НААН,
м. Київ

Сьогодні про коноплі все частіше говорять як про культуру майбутнього, маючи на увазі можливості їх широкого використання не лише в сільському господарстві, а й у різних інших, іноді неочікуваних, галузях промисловості, а також як про об'єкт селекції в медичному напрямі після попередньої елімінації (вилучення) їх наркотичних властивостей.

Незважаючи на давнє походження конопель, які первісна людина почала використовувати якщо не раніше хлібних злаків, то принаймні одночасно з ними, до цього часу ботаніки не мають єдиної думки щодо поділу їх за таксонами [1, 2]. Зазирнувши в глибину віків, можна знайти інформацію про те, що коноплі у світі насамперед використовували як лікарську, а вже потім як волокнисту рослину [3]. Загалом не можна категорично стверджувати про ті чи ті повсюдні напрями застосування конопель, оскільки це визначалося місцевими традиціями та еколого-географічними умовами певного регіону. Яскравим прикладом цього може бути поділ конопель на два види, перший з яких *Cannabis sativa* Lam. (коноплі посівні) використовувався в коноплярстві центральних областей Росії, а другий *Cannabis indica* Lam. (коноплі індійські, або гашишні) — в умовах південно-східного регіону. При цьому слід наголосити, що для обох видів характерні спільні ознаки, зокрема, що стосується вмісту канабіноїдних сполук ([4], с. 68). Один із прогресивних російських землевласників **М.А. Пузанов**, який вирощував коноплі на Орловщині наприкінці XVIII ст., писав про те, що цілющі властивості конопель були відомі селянам здавна, але за цією рослиною стійко закріпилася роль лише волокнистої культури [5]. Водночас у коноплях, вирощених в умовах південно-східних регіонів Азії, для яких характерний підвищений гідротермічний коефіцієнт (більше 1), спостерігається накопичення порівняно високого вмісту канабіноїдів, у зв'язку з чим місцеве населення використовує їх як наркотичну культуру. Цей напрям використання конопель зумовлений також як традиційними релігійними звичаями, так і заборонаю Кораном вживати алкоголь.

Згодом експерти комітету зі зловживання психоактивними речовинами Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) дійшли висновку, що коноплі мають бути віднесені до лікарських рослин [3]. У зв'язку з цим рішенням Фармакологічного комітету Міністерства охорони здоров'я СРСР від 18.09.1954 р. вони були виключені з Державної фармакопеї і зняті з виробництва [6].

Історично головні масиви посівів конопель виду *C. sativa* Lam в колишньому СРСР були зосереджені між 40° і 50° північної широти. На початку 60-х років минулого століття коноплі висівалися на площі близько 300 тис. га. Коноплярство було важливою галуззю народного господарства. Коноплі використовувалися переважно для виробництва канатів, снопов'язального і ув'язувального шпагату, брезенту для наметів, пожежних рукавів, нетканих виробів тощо. Досить великі обсяги продукції коноплярства, особливо у 20-х рр. минулого століття, експортувалися в інші країни.

Вирощування посівних конопель протягом тривалого часу не викликало жодних проблем, аж поки не стали фіксувати окремі випадки їх використання як наркотичної сировини. Поступове збільшення числа таких випадків у світі переросло в проблему, яку українські вчені намагалися вирішити селекційним шляхом, створюючи нові сорти ненаркотичних однодомних конопель, здатних формувати високий урожай волокна і насіння [7].

Селекційна робота в Україні щодо створення ненаркотичних конопель зацікавила світову спільноту. Зокрема німецькі дослідники, спираючись на успіхи українських селекціонерів, докладали чимало зусиль для реабілітації цієї культури, стосовно якої раніше було прийнято необґрунтовані, на нашу думку, обмежувальні заходи. Українських фахівців неодноразово запрошували до участі в міжнародних форумах щодо відродження промислового виробництва конопель ("Biorohstoff Hanf" (Франкфурт-на-Майні, 1995, 1997, Вольфсбург, 2000), а також у найрізноманітніших заходах під егідою голландської Асоціації з конопель (Nauo van der Werf), на яких вчені-аграрії обговорювали перспективи розвитку коноплярства, а фармацевти і лікарі з різних країн обмінювалися результатами використання конопель з метою виготовлення ліків для тяжкохворих людей. На цих фахових зібраннях досягнення українських селекціонерів зі створення ненаркотичних сортів були вагомими аргументами на користь конопель, що відкривало нові широкі можливості для їх застосування.

Незважаючи на те, що коноплі як лікарська рослина були заборонені міжнародними організаціями охорони здоров'я, у свідомості людей вони такими й залишилися. Із покоління в покоління передавалася інформація про їх цілющі й корисні властивості, починаючи з заходів по відлякуванню комах у садах та городах і завершуючи народними методами використання олії з насіння і як харчового продукту, і як лікувального засобу.

До речі, тут можна процитувати рядки з поеми "Пан Тадеуш" видатного польського митця *Адама Міцкевича* у перекладі *Максима Рильського* стосовно конопель:

...Коноплі на межі стеблом струнким і простим
Стоять, як вояки, шиковані до лав:
Густий їх лист на раз гадюку одганяв,
А пахощі тяжкі від гусені боронять...

Канабіноїди

Зважаючи на обмежений обсяг цієї публікації, мабуть, немає потреби детально зупинятися на особливостях селекції ненаркотичних видів конопель, інформацію про це можна знайти в монографіях [8, 9]. Однак вважаємо за доцільне нагадати про властивості рослинних канабіноїдів і, зокрема, про можливе використання конопель для лікування важких хвороб.

Канабіноїди — це група терпенфенольних сполук, які в природі, згідно з багатьма джерелами, трапляються переважно у смолі, що продукується залозистими волосками рослин родини конопляних. Ці волоски легко помітити неозброєним оком, а за певного збільшення в них можна розрізнити голову і основну частину. В період цвітіння-дозрівання конопель вони поблискують на сонці, а вміст смоли в них буває настільки значним, що при легкому натискуванні суцвіття пальцями виділяється липка зеленувато-бура масляниста маса, яка містить складну суміш канабіноїдів. При цьому може відчуватися специфічний запах, наявність якого не завжди асоціюється з наркотичністю. Чим далі на південь розташовані посіви конопель, тим сильнішим є запах і наркотичні властивості смоли, яка виглядає як зеленувато-бура маса і містить складну суміш канабіноїдів.

Назви "гашиш" і "маріхуана" для сильнодіючих психотропних речовин з конопель іноді у побуті вживають як синоніми, хоча загалом під терміном "гашиш" розуміють зібрану і спресовану смолу, а під терміном "маріхуана" — суміш різних подрібнених рослинних частин конопель.

Якщо у світі площі культурних посівів конопель становлять близько 100 тис. га, то дикорослі коноплі ростуть на площах понад 4,5 млн. га. Важко навіть уявити собі обсяги цієї потенційної сировинної бази. З цього випливає, що лише на території держав колишнього СРСР (Бурятія, Хакасія, Південний Сибір, Далекий Схід, Казахстан і Середня Азія) запаси наркосировини не менші, ніж у країнах так званого "золотого трикутника" (Бірма, Таїланд, Лаос) чи "золотого півмісяця" (Пакистан, Афганістан, Іран) ([10], с. 7).

В Україні коноплі вирощували століттями, без жодних проблем і можливостей їх використання як наркосировини. Наші пращури, вдягаючись у лляний одяг, вживаючи коржі з маком та конопляну олію, були чи не найміцнішою нацією, але потім хвиля наркоманії, а потім і боротьби з нею докотилася й до нас, поставивши коноплі разом із маком поза законом. Тому перед селекцією як наукою постало невідкладне завдання забезпечити молоде покоління від поширення наркоманії, не втративши при цьому господарсько-цінних властивостей конопель.

Яка ж кількість канабіноїдів визначає межу наркотичної здатності посівних конопель і коли вони вже не становлять інтересу як наркотична сировина? Роботи з селекції, спрямованої на зниження вмісту канабіноїдів у коноплях, розпочалися на вимогу виконання розпоряджень Міністерства охорони

здоров'я, Міністерства внутрішніх справ, Головного управління бавовництва і луб'яних культур Міністерства сільського господарства СРСР, якими було встановлено поріг вмісту тетрагідроканабінолу (ТГК) на рівні не більш як 0,3 %. З набуттям досвіду та збільшенням кількості і якості вихідного матеріалу в 1980 р. поріг ТГК було знижено до 0,2 %. Цим вимогам відповідали три районовані сорти конопель української селекції — ЮСО-14, ЮСО-16 і Дніпровські однокімні 6.

Сьогодні вирощування посівних технічних конопель регулюється Законом України “Про обіг в Україні наркотичних речовин, їх аналогів і прекурсорів”, який жорстко контролює рух сортового насіння. Вміст канабіноїдів у сортах посівних конопель визначає Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Експертної служби МВС України і він не повинен перевищувати межу 0,15 %. Контроль здійснюють щороку за допомогою кількісного методу із застосуванням газорідинної хроматографії [11]. Цілеспрямовані зусилля з пропаганди сучасних ненаркотичних сортів однокімних конопель були схвально оцінені у відповідних державних структурах, внаслідок чого було прийнято постанову Кабінету Міністрів України про відміну охорони таких посівів, а згодом вийшла нова постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2012 р. № 800, якою скасовано охорону посівів конопель із вмістом ТГК, що не перевищує 0,08 %.

Коноплі — дурман чи ліки?

Останнім часом науковці все частіше схиляються до думки, що це не лише дурман, а й усе ж таки ліки. Коноплі безспідставно відносять до наркотиків (грец. *narkotios* — той, що спричинює заціпеніння, одурманює) — групи природних або штучно синтезованих речовин, які чинять специфічну (стимулювальну, болезаспокійливу, седативну, галюциногенну) дію на центральну нервову систему. При цьому людина занурюється в блаженний стан, який хочеться повторювати.

Учені довели, що в організмі людини чи тварини утворюються специфічні біологічно активні речовини — *ендогенні ендоканабіноїдні нейротрансмітери*, так звані “власні” наркотики, які здобули назву *анандамідів* (*ананда* в перекладі з санскриту означає *екстаз, блаженство, найвище щастя*). Людей з нестійкою психікою приваблюють тютюн, алкоголь, наркотики не лише через те, що вони погано виховані чи переживають труднощі у житті, а й тому, що це дає змогу отримувати своєрідні позитивні емоції, відчуття задоволення і радості [4]. Механізм і біохімію такого “потягу” до кінця поки ще не вивчено.

Незважаючи на достатньо давнє використання конопель як наркотичних рослин, вивчати їх дію на організм почали порівняно недавно — лише в ХІХ ст. Перші реальні результати щодо хімічного складу канабіноїдів було отримано в 1830-х роках, коли було знайдено способи виділення трьох типів сполук —

канабідіолів (КБД), *тетрагідроканабінолів* (ТГК) і *канабінолів* (КБН) — і вперше встановлено їх хімічні формули [4]. Пізніше було виявлено, що, крім перелічених речовин та канабідіолової кислоти, до складу канабіноїдів входять також канабігерол і канабігеролова кислота. Найбільшою токсичністю характеризуються ТГК і його ізомери. Канадські дослідники виділяють 426 компонентів канабіноїдів, з яких 62 є різними видозмінами ТГК ([22], с. 3). Усі ці речовини близькі між собою і належать до групи природних фенолів. Більшість фахівців погоджуються зі схемою біосинтезу канабіноїдів, запропонованою ізраїльськими вченими *Рафаелем Мешуламом* і *Іехиелем Гаоні*. Суть її полягає в утворенні канабідіолу і канабігеролової кислоти через конденсацію геранілпірофосфату з оліветоловою кислотою [7].

Встановлено також, що канабіноїди є в усіх частинах конопель, зокрема в насінні та кореневищі, втім максимальна їх кількість зосереджена в дрібних листках суцвіття й оцвітинах, які мають найбільше залозистих волосків порівняно з іншими органами рослини. Верхня поверхня листків усяяна короткими конусоподібними волосками з карбонату кальцію. На верхніх листках суцвіття на нижньому боці розміщені і залозисті волоски, в яких утворюються канабіноїди. В їхніх головках накопичуються смолисті речовини, які поступово виділяються на поверхню кутикули.

Основний галюциноген тетрагідроканабінол (Δ^9 -ТГК) виявлено також у всіх органах рослини, причому впродовж усього періоду вегетації, але його кількість поступово зменшується від квіток, листків і черешків до насіння і кореневища. Встановлено, що ступінь накопичення канабіноїдів визначається насамперед генетичними та еколого-географічними чинниками, а також температурою, сонячною радіацією, вологістю, поживним режим тощо. Проте виявити певну *залежність між абіотичними факторами і вмістом канабіноїдів поки що не вдалося*. Чимало радянських дослідників також вивчали вплив екологічних чинників на вміст канабіноїдів середньоросійських, південнодозріваючих та південних конопель. Отже, вирішальними факторами, що визначають вміст канабіноїдів, є сортові ознаки. Кількісна складова канабіноїдів змінюється залежно від просування сортів з північного заходу на південний схід.

Канабіноїди — цікаві специфічні речовини, властивості яких, на жаль, ще недостатньо вивчено. Незважаючи на те, що народногосподарський потенціал конопель величезний, з 70-х років минулого століття поступово наростало негативне ставлення до цієї культури, зумовлене наркотичними властивостями канабіноїдів та зростанням наркоманії. Проте в літературі траплялися дослідження, результати яких свідчили на користь цієї рослини. Так, *О.О. Семенов* повідомляв про антиканцерогенні властивості конопель [12]. Спостерігаючи за лімфоцитами курців гашишу, було виявлено у них знижену швидкість синтезу ДНК. Це спонукало до проведення досліджень протипухлинних властивостей Δ^9 -ТГК. У результаті виявилось, що ця речовина гальмує ріст деяких

“Better” — одна зі конопляних ферм неподалік Тель-Авіва, Ізраїль (credits: Madison Margolin)

мишачих пухлин і збільшує тривалість життя тварин, хворих на лейкоз. Відомі також дані про безпосередню дію конопель [13]. Після вживання певної дози препарату хворі впадають у глибокий сон, просинаються збадьореними, а жінки можуть безболісно переносити роди.

Популярність конопель у сільському господарстві протягом багатьох віків залежала від попиту на конопляне волокно і вироби з нього, а також від наявності насіння, залишки якого завдяки своїм харчовим властивостям селяни використовували для отримання олії, яку споживали в їжу, навіть не підозрюючи про її цілющі властивості. Насіння конопель багате на рослинні жири (28—32 %), білки, фітін, глікозиди, вітаміни та інші корисні для організму речовини у кількостях більших, ніж у будь-якої іншої олійної культури, багате на легкозасвоювані жирні кислоти — ліноленову, лінолеву і гамма-лінолеву, що сприяє утворенню гамма-глобуліну, який є фракцією сироваткових білків плазми крові, що містить імунні, протибактеріальні та протівірусні антитіла. Особливо цінним компонентом конопляної олії є гамма-ліноленова кислота, яка в природі трапляється дуже рідко — у материнському молоці і в таких рослинах, як незабудка, синяк та медунка лікарська. Кількісне співвідношення жирних кислот у конопляній олії становить 3:1 (56 % лінолевої і 19 % ліноленової), завдяки чому цю культуру відносять до найбільш цінних [14].

Як уже зазначалося, українські вчені першими у світі почали селекцію конопель на повну елімінацію

їх наркотичних властивостей з одночасним збільшенням продуктивності однодомних конопель. Водночас американські дослідники зосередили свої зусилля на селекції, спрямованій на збільшення вмісту ТГК, досягнувши межі 15—16 %. Продовжуючи селекцію на наркотичність з метою створення нових високопродуктивних сортів однодомних конопель, українські селекціонери також вносять певні корективи у свої дослідження, змінюючи традиційний напрям [15].

Використання конопель у медицині

Давно відомо, що майже будь-яка смертельна отрута в мінімальних дозах може за певних обставин діяти як ліки. Завдяки вивченню властивостей канабіноїдів, їх вдалося розподілити за функціональною дією на живий організм. Виявилося, що за певного співвідношення основних канабіноїдних компонентів коноплі можна використовувати як лікарський засіб.

Яскравим, а може й першим, практичним прикладом медичного спрямування селекції конопель є ізраїльський сорт конопель *Авідекель*, який вирощують неподалік від міста Цфат на півночі Ізраїлю і в якому міститься 15,8 % КБД і менш як 1 % ТГК. Коноплі цього сорту використовують для лікування хвороби Паркінсона, розсіяного склерозу, хвороби Крона та посттравматичного стресового розладу [16].

Аналогічні дослідження наразі проводяться у багатьох провідних наукових центрах світу. За даними співробітників каліфорнійського Інституту Скриппса

Трихоми канабісу

(Scripps Research Institute) активний компонент канабіноїдів може значно загальмувати розвиток хвороби Альцгеймера. Дослідники стверджують, що Δ^9 -ТГК запобігає розкладанню важливого для нормальної роботи мозку медіатора ацетилхоліна значно ефективніше, ніж наявні на сьогодні ліки [17].

Все частіше в світі з'являється багато інформації про можливе використання конопель як лікувальних засобів при подальшій можливій їх легалізації, хоча при цьому висловлюється певна небезпека, щоб світ не скотився до "суцільного Амстердаму". Ми вважаємо вражаючу інформацію щодо використання конопель певною мірою наслідком безпорадності медичної науки в боротьбі з фатальними хворобами людства. Після оголошення тези, що людям в 2090 році (а вже залишилось не так багато) внаслідок рішучих перемог над хворобами буде гарантоване фізичне безсмертя, спостерігається певний застій в царині лікування важких хвороб ([19], с. 165).

Інколи можна несподівано прочитати про таке, що коноплі (на жаль, на підставі закордонних досліджень) можна буде використовувати для нейтралізації таких занадто актуальних негативних явищ у суспільстві, як алкоголізм, до якого схильна в світі значна частина людства [20].

Дев'ятий вал інформації щодо унікальних можливостей конопель для лікування важких хвороб привів до того, що інколи не враховується ситуація, згідно з якою в певних державах взагалі відсутні нормативно-правові правила застосування окремих компонентів

канабіноїдів, зокрема КБД (<http://tku.org.ua/uk/news/5518>). На відміну від головного компонента канабіноїдів ТГК виявилось, що природний КБД, як перший із 3-х складових не є небезпечним, оскільки не має психотропних і ейфорійних властивостей. У зв'язку з цим українським вченим слід звернути увагу на те, що в останні роки з боку світових фармацевтичних компаній, а також приватних інвесторів проявляється занадто великий інтерес з-за того, що цьому компоненту характерний цілий ряд лікарських властивостей, за якими не тягнеться шлейф ніяких побічних ефектів навіть за умови застосування в збільшених дозах. Поки що обмежене використання цих ліків сприяє занадто високій прибутковості господарств, які вирощують ненаркотичні коноплі за умов реалізації листя і суцвіть у порівнянні з цінами на волокно і насіння.

Просочується інформація про те, що найбільші світові фармацевтичні компанії не тільки відкривають нові цілющі властивості КБД для виготовлення не лише ліків, а й препаратів в косметології, налагоджують випуск нових елітних кормів для тварин, сприяючих оздоровленню організмів, поліпшенню зовнішнього вигляду, стану волоссяного і шерстяного покриву та його блиску, зменшення товщини підшкірного сала та природного очищення сальних залоз.

Окремо наголошується на тому, що терапевтичні властивості КБД проявляються в мінімально низьких концентраціях і незначних дозах. Застосування його сприяє прояву відмінних фізіологічних ефектів,

оскільки йому притаманні антиокисні, нейропротекторні, протизапальні властивості. Одночасно КБД не впливає на зміну серцевого ритму, артеріального тиску, температури тіла тощо.

Через обмежений обсяг цієї статті, вважаємо за доцільне обійтися переліком основних хвороб і короткою інформацією стосовно лікування новими препаратами, виготовленими з ненаркотичних конопель, у яких головним компонентом є КБД:

— **хвороба Альцгеймера** (порушення розумової діяльності), поширення якої до 2050 року зростає на 68 % і досягне кількості 13,8 млн осіб. Допоки в медицині дієвих ліків проти цієї хвороби немає, КБД стане прикладом нового покоління препаратів, які несуть не тільки гальмівну, але й лікувальну дію;

— **епілепсія** — четверта із найпоширеніших неврологічних хвороб. Ліки зі вмістом КБД можуть скоротити кількість приступів на 54 %;

— **розсіяний склероз** — запальний процес, при якому пошкоджуються нервові клітини головного і спинного мозку, що призводить до психічних і психотропних проблем. КБД сприяє контролю за м'язовими спазмами у пацієнтів;

— **рак**. Вживання щоденне онкохворими КБД і ТГК за даними досліджень ізраїльських, іспанських та американських вчених на ізольованих тваринних клітинах приводить до зниження росту ракових пухлин. Для того, щоб переконати слухачів на різних форумах оголошуються документальні дані історій хвороб пацієнтів, які за допомогою КБД змогли подолати рак;

— **шизофренія**. Світовий журнал “Translational psychiatry” (2012) опублікував результати досліджень, за якими КБД позитивно впливає на лікування;

— **діабет другого типу** — хвороба метаболічного типу з характерним високим рівнем цукру. Цей тип діабету відрізняється від діабету першого інсулінозалежного типу, при якому виробляється інсулін підшлунковою залозою. За даними “The American Journal of Medicine” (2013) коноплі відіграють ключову роль в контролі за рівнем цукру. В дослідженнях брало участь 4657 осіб, які вживали марихуану в минулому і продовжують приймати коноплі. Виявилось, що у них на 16 % рівень цукру був нижчим від контрольного. Фармацевтична компанія, яка мала ліцензію на виробництво ліків на основі марихуани, створили препарат GWY2004 для діабетиків другого типу;

— **астма**. Вважається, що куріння марихуани викликає легеневу патологію. За результатами досліджень, які були опубліковані в журналі “New England Journal of Medicine”, речовина ТГК проявляє протизапальні властивості при лікуванні астматиків;

— **імпотенція (еректильна дисфункція)**. Високий рівень холестерину, який зменшує тиск у кровоносних судинах, негативно впливає на еректильну функцію у чоловіків. За даними журналу “Clinical and Developmental” канабіноїди знижують негативний ефект гіперхолестеринемії як головного захворювання, що викликає еректильну дисфункцію;

— **артрити**. Знеболювання — одна із головних функцій конопель. Знімаючи болі при розсіяному склерозі, коноплі також можуть знизити біль і у хворих на артрити. За результатами досліджень Канадського консорціуму, 36 % канадців знімають болі якраз курячи марихуану, але при цьому не виключається, що пацієнти можуть до цього звикнути;

— **гепатит С** — інфекційне захворювання, яке пошкоджує печінку, викликається вірусом С. Зараз розроблені на основі конопель нові ліки на основі “*Chunky Grimson*”. Клінічні дослідження показали, що 99,8 % пацієнтів вилікувались від гепатиту С.

Цю, порівняно широкую інформацію, можна доповнити результатами Тель-Авівського університету. Виявилось, що КБД також прискорює процес відновлення пошкодженої кісткової тканини (див. статті в “*Journal of Bone and Mineral Research*”). Виходячи з цього, виявляється, що цілком небезпідставно чеська ентузіастка конопляної медицини **Бушка Бриндова** рекомендує конопляну мазь, приготувану в домашніх умовах для лікування поверхневих ран, порізів, артритів, суглобових болів, спазму шиї, болей у спині, розтягування м'язів та інших травм ([21], с.14).

На завершення підкреслимо, що куріння марихуани — це не безневинна справа. За результатами багатьох досліджень виявлено, що воно викликає ряд захворювань з боку серцево-судинної та нервової системи і респіраторних органів. Але те, що використання ліків із конопель приводить до одужання хворих, докорінно міняє відношення до цієї рослини (за матеріалами CNN, Novate).

У світовій медицині спостерігається певний застій, особливо стосовно лікування тяжких хвороб. Можливо, цим можна пояснити прагнення суспільства, яке на фоні технічного і наукового прогресу вже не хоче і не може терпіти такий стан, коли хвороби нищівно косять людей.

З урахуванням вищесказаного використання ненаркотичних конопель як можливої сировини для створення нових ліків можна вважати за значне досягнення у світовій науці. На жаль, в Україні цей напрям ще не знайшов визнання, а представлений у 2015 р. колектив науковців Інституту луб'яних культур НААН України на чолі з докторами сільськогосподарських наук **В.Г. Вировцем** та **І.М. Лайко** на здобуття Державної премії України в галузі науки й техніки з розробкою “*Теоретичних основ створення і впровадження ненаркотичних конопель як засобу боротьби з розповсюдженням наркоманії і збереження світу*” не був занесений навіть до списку претендентів. Це вдвічі прикро, оскільки у роботі було вирішено важливу науково-технічну і соціальну проблему цивілізаційного виміру щодо елімінації наркотичних властивостей у конопель посівних (технічних). У ній колективом авторів, до яких увійшли також **Л.М. Горшкова**, **М.Д. Мигаль**, **Г.І. Кириченко**, **І.І. Щербань** та **М.М. Орлов**, розроблені наукові засади і методологія створення сортів ненаркотичних конопель на основі проведених вперше у світовій практиці фундаментальних і прикладних досліджень, спрямованих на

встановлення генетичних, фізіологічних, біохімічних закономірностей накопичення і перетворення канабіноїдних сполук.

Крім того, були розроблені методи якісної і кількісної їх діагностики та обґрунтовані методи селекції і збереження даної властивості у процесі вирощування за рахунок впровадження у виробництво 19 сортів ненаркотичних високопродуктивних конопель. Вміст основної психотропної сполуки тетрагідро-канабінолу вдалося зменшити з 0,8—2,0 % до 0,000 % (повної відсутності), тобто більше, ніж у тисячу разів, що підтверджено Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром Міністерства внутрішніх справ України та відповідними установами Росії та Австрії.

Про світовий рівень роботи свідчить включення сортів ЮСО 31, ЮСО 14, Гляна, Золотоніські ЮСО 11, Золотоніські 15 та ін. до відповідних реєстрів країн Європейського Союзу (займаючи до 34 % посівних площ, залежно від країни), Російської Федерації (близько 52 % площ), США, Канади, Китайської Народної Республіки. Коноплі посівні практично вилучені з переліку нарковмісних рослин і розглядаються як звичайна польова культура.

У світі радикально змінилося ставлення до конопель, у багатьох країнах зняті заборони на вирощування. Коноплярство збереглося як традиційна важлива галузь, покликана задовольняти потреби людства у натуральних волокнах і цінній олії. Зважаючи на те, що від 2012 р. охорона посівів конопель, які містять не більше 0,08 % тетрагідроканабінолу, відмінена, економічний ефект від цього становить близько 5,0 тис. грн з гектара, а прибуток від вирощування сорту з підвищеною продуктивністю як мінімум становить 15,0 тис. грн з гектара з перспективою щорічного росту, розвитку галузі та збільшення посівних площ.

Наукові результати роботи відображено в 5 монографіях, більш ніж в 375 статтях. Новизну та конкурентоспроможність технічних рішень захищено 19-ма авторськими свідоцтвами на ненаркотичні сорти конопель та 12-ма патентами. За даною тематикою захищено 5 докторських і 20 кандидатських дисертацій. На сьогодні в Україні знайдеться небагато розробок у галузі природознавства, що зможуть достойно репрезентувати нашу академічну науку в світовому вимірі. Тому сподіваюся, що найближчим часом буде встановлена справедливість щодо видатних результатів глухівських учених-селекціонерів. ■

Література

1. Сенченко Г.И., Аринштейн А.И. Конопляное растение // Конопля. Под. ред. Г.И. Сенченко, А.И. Аринштейн и М.А. Тимонин. — М. — Сельхозиздат. — 1963. — 463 с.
2. Вировець В.Г., Лайко И.М., Горшкова Л.М. Однодомность и ненаркотичность *Cannabis sativa* L. как новые составные систематики современной культуры // Фактори експериментальної еволюції організмів: зб. наук. Пр. / НАН України, Університет молекулярної біології і генетики. — К.: Укр. т-во генет. і селекц. ім. М.І. Вавилова, 2015. — Т.16. — С. 97—99.
3. Горшкова Л.М. Каннабіс. Монографія. Частина 1 — Глухів:РВВ ГДПУ. — 2007. — 138 с.
4. Лазуревский Г.В., Николаева Л.А. Каннабиноиды (наркотические вещества конопли). Изд-во “Штинца”: Кишенев. — 1972.
5. Пузанов М.Л. Конопля и ее продукты. — М.: Императорское Московское общество сельского хозяйства, 1870. — 279 с.
6. Кечатов Е.А. Исследование смолистых выделений конопли посевной и сорной, произрастающих в Европейской части СССР: автореф. дис. канд. фарм. наук. — Баку, 1962. — 23 с.
7. Вировець В.Г. Ненаркотичні коноплі або внесок українських селекціонерів у боротьбу з наркоманією // Науковий світ. — 2000. — №2. — С. 14—17.
8. Вировець В.Г., Бараннік В.Г., Гілязетдінов Р.Н. Коноплі: монографія. За ред. М.Д. Мигалю, В.М. Кабанця — Суми: Вид. буд. “Еллада”, 2011. — 384 с.
9. Вировець В.Г. Селекція ненаркотическої посевної конопли: монографія. — Суми: Издат. Дом “Эллада”, 2015. — 332 с.
10. Демидов Н. Деньги с запахом смерти // Неделя (прилож.). — 1987. — №13.
11. Кабанец В.М., В.Г. Вировець, І.М. Лайко. Ненаркотичні посівні коноплі — культура невичерпних можливостей // Агробізнес сьогодні. — 2012. — №11 (234). — С. 30—32.
12. Семенов А.А. Природные противоопухолевые соединения. — Новосибирск, 1979. — С. 90—122.
13. Grower Norman. Man and Plant Agrinst Pain // Econ. Bot. — 1965. — 19. — С. 99—112.
14. Вировець В.Г., Жуплатова Л.М., Лайко І.М. Потенційні можливості нових сортів конопель в забезпеченості промисловості сировиною // Проблеми легкої і текстильної промисловості України: міжвузовський журнал. — 2008. — №1 (14). — С. 70—79.
15. Лайко І.М., Міщенко С.В., Орлов М.М. Перспективи переорієнтації селекції конопель для створення сортів медичного напрямку використання // Наукові праці Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків: зб. наук. праць. — К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. — Вип. 23. — с. 107—111.
16. Медицинская конопля / Газ. “Современная жизнь” (для здоровья). — №49 (467). — 04.XII. 2013.
17. Гуцало Д. Марихуана лечит от слабоумия? — Газ. “Сегодня”. — 21. X. 2006.
18. Медична марихуана // “Сільські вісті”, 04.IV.2013. — №39 (18932).
19. Антонов М. Перестройка и мировоззрение // “Москва”. — 1987. — № 9. — С. 165.
20. Матчиц Р. Конопляные войны (Казнить нельзя помиловать), 09.06.2010. URL: www.chaskor.ru.
21. Бридова Б. Технологія приготування конопляної мазі // Конопляна правда. Konoplyana Pravda. — вересень 2012. — №11. — www.konopravda.com.ua.
22. Лушнікова А. Коварство марихуаны (за матеріалами канадського журналу “Наркотики”) // Медицинская газета — № 47. — 17.06.92.

“УРАГАН-3” — ОДНА З НАЙБІЛЬШИХ У СВІТІ ТЕРМОЯДЕРНА УСТАНОВКА

До 90-річчя з дня народження
члена-кореспондента НАН України
Володимира Толока

*... академік Курчатов за рекомендацією
директора інституту Синельникова
запропонував мені очолити роботи зі створення в інституті
однієї з найбільших у світі термоядерних установок...
Зі спогадів В.Т. Толока¹*

У 1960 році Ігор Васильович Курчатов доручив молодому харківському фізику Володимирі Тарасовичу Толоку керувати науковою програмою з розробки основ керованого термоядерного реактора стеллараторного типу. За цією програмою в Харківському фізико-технічному інституті була створена єдина в Україні потужна експериментальна база для актуальних досліджень термоядерної енергетики і сформована харківська школа “плазмістів-термоядерників”. У 70-х роках минулого століття за ініціативи й безпосередньої участі В.Т. Толока широко розвинулися дослідження в галузі нерівноважної плазмохімії високих енергій, які привели до створення нового прогресивного напрямку в плазмовій технології — отримання нових матеріалів на атомно-іонному рівні в установках “Булат”.

Володимир Тарасович Толок народився 25 грудня 1926 року в місті Умань Черкаської області.

Зі спогадів Володимира Тарасовича:

“Батька, Тараса Володимировича, зі свого свідомого віку і до його пенсійного пам’ятаю тільки у воєнній формі. Мама говорила, що у нього надзвичайно важлива і небезпечна робота. Він перевозив величезні цінності: гроші і різноманітні секретні папери. Змалку запам’ятав мудруваті слова: фельдз’язок і фельд’єгер. Згодом мені пояснили, що батько працював у відділі інкасації й перевезення цінностей... Читати навчився несподівано. Сам. Усі букви знав уже давно. Але з них нічого не виходило. У нас вдома була товста підшивка чудового журналу “Всемирный следопыт” з цікавими оповіданнями і картинками. Ці журнали я розглядав дуже часто, вивчав кожну сторінку. А прочитати нічого не міг!

І раптом мене осінило! Виявилось, якщо букви вимовляти “неправильно” — не так, як в абетці, й не по одній, — то можуть виходити знайомі слова. Ось це було відкриття! З тих пір я полюбив читання. Більше того — воно стало моєю справжньою пристрастю”.

1941 рік... Евакуація... Оренбурзька область...

Володя Толок окрім навчання намагається також по-чоловічому й допомагати, тобто працювати нарівні з дорослими:

“Почали ми трудитися в колгоспі українсько-казахського села Айдерля. Жінки працювали на току, а мене призначили до “лобогрійки”. Коли вперше почув це слово, то не міг зрозуміти, що воно таке. Асоціації виникали різні. Коли ж побачив цей “агрегат” — сіноко-сарку, то й тоді не відразу усвідомив значення дотепної народної назви. Пояснення отримав після першого трудового дня: лоб нагрівався у процесі важкої фізичної праці. Все виявилося простим”.

А в листопаді 1943 року, провчившись всього два місяці в 10-му класі (м. Махачкала), він добровольцем, у неповні 17 років, пішов на фронт...

“Зайшов до школи. На перерві попрощався з класом... Увечері ж нас, новобранців, на вокзалі проводжали батьки. Сцена була тяжкою. Вперше розлучався з мамою, попереду була війна. Уже на ходу поїзда, з підніжки крикнув: “Мамо, я скоро повернусь!””.

І справді, наприкінці травня 1945-го повітряний стрілок-радист Володимир Толок за станом здоров’я був демобілізований (до речі, саме 9 травня 1945 року його виписали з головного воєнно-морського госпіталю, де він перебував на лікуванні після аварії літака).

“Становище моє було невизначеним. Як жити далі? Що робити? Освіта — лише дев’ять класів. Не довчився, хоча і не з своєї вини. Вдома вирішили: тільки вчитися далі”... Здавши екстерном екзамени за 10-й клас, Володя Толок поступив на фізико-математичний факультет Дніпропетровського державного університету: “На фізматі вперше відчув, як, виявляється, може бути важко вчитися. Особливо на першому курсі. Один час мені навіть думка приходила: а чи не піти мені до іншого вузу, де легше вчитися. Але витримав рік, потім освоївся. Мимоволі пригадався тоді курс молодого червонофлотця з його початковим закалюванням новачків. У Дніпропетровському університеті розпочалась і моя спортивна “кар’єра”. Я серйозно захопився волейболом. Багато тренувався. Був капітаном факультетської команди — чемпіона ДДУ 1949 року”.

Наприкінці 1940-х років за спеціальною постановою уряду з вузів СРСР почався відбір кращих студентів на спецфакультет Харківського державного університету (далі — ХДУ). У березні 1950 р. і Володимир Толок був переведений на 4-й курс ядерного відділення цього факультету.

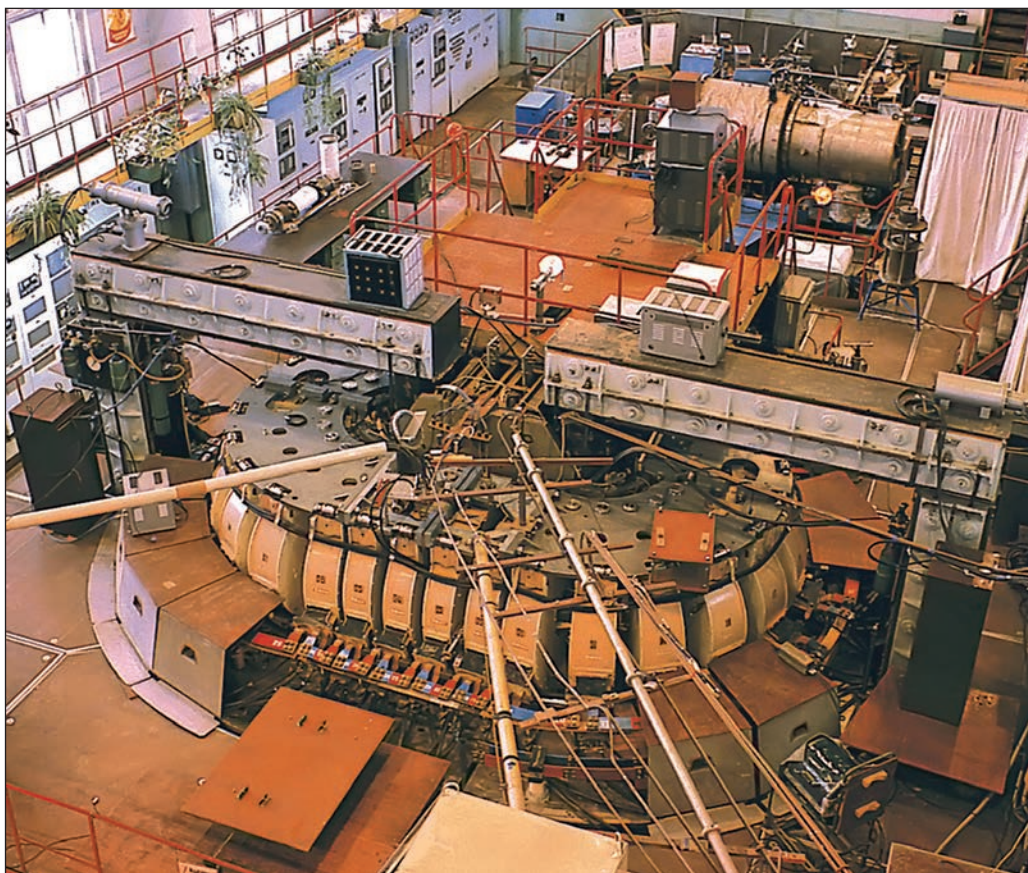
“Училися ми тоді, — уточнює Володимир Тарасович, — окремо від студентів ХДУ в невеликій будівлі в дворі університету. Вхід у це приміщення був тільки за перепустками. Лекції читали нам провідні співробітники УФТІ: Кирило Дмитрович Синельников, Антон Карлович Вальтер, Олександр Ілліч Ахієзер, Яков Борисович Файнберг та інші відомі вчені. Лекції належало записувати в спеціальні зошити, де сторінки були пронуме-

ровані, прошнуровані й скріплені сургучною печаткою. Ці зошити виносити за межі корпусу не дозволялось. Училися із захопленням і дуже напружено. Та і стипендія у нас була майже втричі більша, ніж у студентів інших факультетів ХДУ.

Дипломну роботу я виконував в УФТІ, в лабораторії **Якова Борисовича Фогеля**. Він, мій перший справжній учитель, виховав у мені не тільки любов до експерименту і пошуку, але й навчив ретельно вести записи в лабораторних журналах, що не раз допомагало у подальшій моїй науковій роботі правильно інтерпретувати результати. Захист дипломної роботи відбувався у кабінеті директора УФТІ К.Д. Синельникова. Нас по одному викликали до цього кабінету для захисту своєї дипломної роботи. Причиною цього була секретність наших робіт. А 25 грудня 1951 року, саме в день мого 25-річчя, я отримав диплом про закінчення Харківського державного університету”.

У Харківському фізико-технічному інституті Володимир Тарасович Толок пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до першого заступника директора з наукової роботи. Його першими експериментальними роботами були дослідження у галузі фізики і техніки лінійних прискорювачів протонів і електронів.

У 1956 році через самовільне включення прискорювача під час проведення експерименту стався нещасний випадок: Володимир Тарасович отримав променеве ураження кистей рук (при заміні мішені, яка опромінювалася електронним пучком).

Установка “Ураган-3М” (У—3М) — замкнута пастка для магнітного утримання плазми, стеларатор-торсатрон.
Інститут фізики плазми ННЦ “Харківський фізико-технічний інститут”, м. Харків

Далі з його слів: “Санчастина інституту “відрядила” мене до Москви, в Інститут біофізики Академії наук СРСР. Клініка Інституту, куди я попав, була секретною установою. У ній вивчали вплив радіації на людей і тварин, можливості їхнього лікування.

У ті роки повним ходом йшли випробування атомної зброї, у цій клініці постійно перебували люди, які працювали з атомною зброєю і реакторами. Наприклад, мені запам’ятовся **Льоша Галкін**. Він знаходився у клініці вже не перший рік. Льоша був лаборантом Інституту атомної енергії і став “знаменитим” тим, що разом з одним інженером в аварійній ситуації був вимушений розібрати руками (sic!) експериментальний реактор, який уже готувався “розлетітися”. Важко було дивитися на цього хлопця: права рука у нього була зовсім відсутня, а на лівій, від якої залишилися кістки, обтягнуті прозорою шкірою, були тільки два скручених пальці. Пересувався він на милицях, ноги були вкриті незагойними язвами...

Підсумок мого дворічного лікування був таким: ампутовані, уражені фаланги пальців і нормалізований склад крові. “Придбав” я і незвичайні особливості: різке звуження колірного поля зору, цілковита відсутність реакції на гірке і миттєва поява головного болю при найменшій дозі рентгенівського опромінення. Остання особливість одного разу спрацювала в США. На початку 1980-х років, коли я часто бував там у складі делегацій радянських учених-спеціалістів з керованих термоядерних реакцій, трапився цікавий випадок. У Ліверморській лабораторії (Lawrence Livermore National

Laboratory. — А.Т.) нашу делегацію з п’яти осіб провели через невелику будівлю. Саме провели, тому що ми ввійшли і відразу ж вийшли, нічого не оглянувши. На цей епізод ніхто з наших не звернув уваги. Окрім мене... Вийшовши звідти, я враз відчув різкий головний біль. Сказав про це голові делегації академіку **Є.П. Веліхову**: “Женя, нас неабияк опромінили”. Довелось коротко на ходу пояснювати у чому справа. Звісно, говорити про це американцям не мало сенсу, скандал був не потрібен, та і як доведеш? Проте за обідом, ніби “ненароком”, розповів гостинним господаря історію моєї властивості. Вони люди розумні, думаю, дійшло. Ми й раніше знали, що в цій лабораторії займаються не тільки мирними справами, пізніше стало відомо, що тоді створювали там нейтронну бомбу. Схоже, нас “обробили” на всякий випадок”.

Цікаво згадати і такий нюанс: лікарі категорично заборонили Володимиру Тарасовичу працювати з будь-яким іонізуючим випромінюванням. У той же час у Харківському фізико-технічному інституті почалися дослідження в новій області науки — фізиці плазми. Директором інституту К.Д. Синельниковим був створений науковий відділ “Р” з п’яти експериментальних і двох теоретичних лабораторій. Керівником однієї з лабораторій призначили Володимира Тарасовича Толока.

“Про плазму, — згадує Володимир Тарасович, — ми мали досить невиразне уявлення. Потребувалося інтенсивне навчання. Приходилось багато читати періодичної літератури. Усі змушені були серйозно зайнятися

англійською мовою. Невдовзі під керівництвом Кирила Дмитровича Синельникова на відносно простих установах почали з'являтися наші перші результати роботи з “живою” плазмою.

У січні 1960-го приїхав в ХФТІ Ігор Васильович Курчатov. Він привіз в інститут нове, дуже цікаве і важливе спецзавдання — розпочати на термоядерних установах-стеллараторах дослідження з глобальної проблеми людства — **керованого термоядерного синтезу** (КТС). Тоді академік Курчатov, за рекомендацією директора інституту Синельникова, запропонував мені очолити роботи зі створення в інституті однієї з найбільших у світі термоядерної установки — стелларатора, якій він дав назву “Україна”. Я був збентежений. Хтось, звісно, мав це робити, але я себе у такій ролі не уявляв.

На той час мій стаж роботи в ХФТІ був близько восьми років. Я “дав життя” двом прискорювачам — протонному і унікальному електронному зі струмом в 10 ампер, що ще довго був світовим рекордсменом серед резонансних прискорювачів, а у фізиці плазми успів “добути” циклотронний резонанс на протонах у густій плазмі. Мабуть, про це і розмовляли раніше Синельников з Курчатовим. Коли зайшла мова про мій науковий досвід, Курчатov весело зауважив, що потрібно додати до цього досвіду мої 33 роки і сміливо братися за велику роботу. Як відомо, Ігор Васильович Курчатov мав звичку давати прізвиська тим, з ким він працював. Мене він називав “стрілком-радистом” — після розпитувань про моє життя”.

Незабаром Володимир Тарасович Толок був відряджений в Москву до академіка І.В. Курчатова для підготовки постанови уряду про розвиток робіт з КТС у Харківському фізико-технічному інституті. Усі дні Володимира Тарасовича були розписані по годинах: 9.00 — планування задач на день у робочому кабінеті І.В. Курчатова, ввечері — доповідь Курчатovu в нього вдома про виконану за день роботу. В суботу — нічний поїзд до Харкова. Уранці в неділю — доповідь Синельникову. Підготовка нових техзавдань. Увечері —

поїзд до Москви. В понеділок: 9.00 — робочий кабінет І.В. Курчатова...

7 лютого 1960 року раптово помер Ігор Васильович Курчатov. Зі спогадів Володимира Тарасовича Толока: “У п’ятницю ввечері, 5 лютого, я прийшов до Курчатова просити відпустити мене до Харкова в той же вечір, а не в суботу, як завжди. Ігор Васильович був у чудовому настрої. Наспівував щось, жартував. Додому, правда, мене не відпустив — на суботу намічалась ще якась справа. Тут же подзвонив по прямому спец-телефону до Харкова Синельникову і переніс призначену мою зустріч з ним з суботи на неділю. Наприкінці цієї телефонної розмови сказав, що збирається з дружиною (сестрою Синельникова) до консерваторії слухати “Реквієм” Моцарта... То був роковий реквієм.

У неділю 7-го лютого, коли я був уже вдома в Харкові, подзвонив мені Синельников. Говорив він повільно, важко підбираючи слова: “Володя, мені зараз подзвонили з Москви. Ігорю Васильовичу дуже погано. Боюсь, що це серйозно”. Незабаром по радіо було оголошено про раптову смерть академіка Курчатова. Йому виповнилось лише 57 років. Це було горе для усієї країни. Так уже збіглося, що саме в день несподіваної смерті Курчатова в газеті “Правда” була опублікована його стаття “Розвиток атомної фізики в Україні”². Ігор Васильович писав про те, що нещодавно побував у Харкові в інституті свого друга К.Д. Синельникова і що там починається робота над головною проблемою сучасної науки — проблемою керування термоядерними реакціями.

Смерть І.В. Курчатова серйозним чином позначилась на долі стеллараторної програми ХФТІ. Як наслідок, тільки через сім років (замість одного року, наміченого Курчатовим) була створена установка значно менших розмірів, ніж він планував. До того ж ім’я “Україна”, зовсім не даремно вибране Курчатовим, було замінено на “Ураган”.

Варто зазначити і той факт, що термоядерні дослідження в СРСР, США й Англії почали проводити

Володимир Толок під час відряджень до США й Англії у складі делегацій для ознайомлення з роботою термоядерних установок.

Фото зверху: В. Толок (5-й зліва) із членами делегації СКК у лабораторії Rutherford Appleton Laboratory, Кембридж, Англія, 1964 р.

Фото на стор. 48: (у 1-му ряді) В. Толок, Дж. Тук, Н. Бредберрі, Б. Кадомцев. Los Alamos National Laboratory, США, 1964 р.

майже одночасно на початку 1950-х. Ці роботи проводилися під грифом “секретно”. Перед ученими була поставлена дуже важка задача — перейти від некерованого вибуху водневої бомби, де термоядерна реакція вже була реалізована, до керованого процесу отримання енергії. Необхідно було знайти способи нагріти речовину до 100 мільйонів градусів й утримати в ізоляції від оточуючого середовища (NB: температура найбільш тугоплавкого металу — вольфраму — лише 3 500 °C). Початок широкого міжнародного співробітництва у цій області поклала доповідь І.В. Курчатова в Харуельській Лабораторії (Англія, 1956 рік) про результати робіт з керованих термоядерних реакцій в СРСР. І це стало сенсацією (!).

Американці й англійці вирішили “в боргу” не залишатися, і невдовзі появився спецвипуск “Nature”, в якому всі статті були присвячені тільки керованому термоядерному синтезу. Потім на міжнародному рівні прийняли рішення про створення спільної радянсько-американської координаційної комісії (далі — СКК) з керованого термоядерного синтезу. До цієї комісії входили керівники провідних термоядерних лабораторій СРСР і США. Постійним членом цієї комісії від ХФТІ було призначено Володимира Тарасовича Толока.

Про цей етап свого життя він розповів ось що:

“Робота комісії полягала в щорічному ознайомленні її членів з роботами радянських і американських термоядерних лабораторій. За 14 років спільної праці ми добре пізнали один одного. У США вдень ми звичайно напру-

жено працювали в лабораторії, а ввечері були обов’язкові прийоми вдома у керівників цих лабораторій. Відкрите ділове обговорення результатів робіт сприяло вирівнюванню їхнього наукового рівня до міжнародного.

Термоядерні лабораторії США були розкидані по всій країні від Атлантичного океану до Тихого. Одного разу сталося так, що дорогою до Лос-Аламоса (де були створені перші атомні бомби) ми опинилися у літаку-таксі без супроводу американців. Під час польоту пілот нам раптом заявив: “А мій батько з Києва”. Правда, на “мові” своїх предків він більше нічого сказати не міг, але контакт між нами з’явився. І він вирішив гостинно показати нам околиці Лос-Аламоса (найбільш закритої території США). Ми тоді зверху побачили не тільки індійські резервації, але й окремі споруди, які розташовувались у глибоких ущелинах. Наш політ у цьому районі дещо затягнувся, що примусило добре похвилюватися американців, які прилетіли на місце раніше за нас. У музеї Лос-Аламоса нам показали макети перших атомних бомб — “Малюка” і “Товстуна”. Запропонували попрацювати з маніпулятором — механічною “рукою” для роботи з радіоактивними речовинами — і попросили що-небудь написати на згадку. Я залишив свій підпис, але була спокуса написати традиційно-рідне “Тут був Вова”. Загалом, за час моїх турів Америкою накопичилось багато вражень, приводів для роздумів і порівняння”.

Необхідно особливо відзначити той факт, що саме з 1960 року ХФТІ активно співпрацює з багатьма термоядерними центрами світу.

**Члени спільної радянсько-американської координаційної комісії у ХФТІ. Харків, 1979 р.
У першому ряді: В.Т. Толок (1-й ліворуч), американський космонавт М.Ф. Андерсон (3-й праворуч),
голова американської делегації Р. Гірш (2-й праворуч)**

Як керівник термоядерних досліджень В.Т. Толлок від 1960 по 1987 рр. відвідав такі країни: США (1960, ознайомлення з роботами наукових центрів в області фізики плазми і КТС; 1962, Атлантик-Сіті, щорічна конференція американського фізичного товариства; 1964, ознайомлення з роботами термоядерних центрів; 1973, 1975, 1977, ознайомлення з роботою термоядерних центрів у рамках СКК; 1973—1987, член постійної радянсько-американської комісії з термоядерної енергетики, ознайомлення з роботами плазових лабораторій в Принстоні, Ок-Рідже, Лос-Аламосі, Ліверпулі, Берклі, Бостоні (МТІ); 1982, 9-та міжнародна конференція МАГАТЕ з фізики плазми; 1985, ознайомлення з роботою термоядерних центрів у рамках СКК); Англію (1962, Кембридж, нарада зі стійкості плазми в магнітному полі; 1965, Лондон, міжнародна конференція з фізики плазми і КТС); Австрію (1961, Зальцбург, міжнародна конференція МАГАТЕ з фізики плазми і КТС); Італію (1966, Фраскати, ознайомлення з роботами з фізики плазми); Швецію (1967, Стокгольм, 2-га європейська конференція з фізики плазми і КТС); ФРН (1972, Бохум, Гархинг, ознайомлення з роботами з фізики плазми); Чехословаччину (1977, Прага, 8-ма європейська конференція з фізики плазми і КТС); Францію (1978, ознайомлення з роботою термоядерних центрів); Іран (1994 (читання лекцій у Тегеранському університеті).

У 1966 році Володимир Тарасович Толлок очолив відділення фізики плазми ХФТІ. Відділення складалося з п'яти наукових відділів, інженерно-технічного

сектору і спеціалізованої лабораторії плазової технології. Роботи у відділенні були розгорнуті за довгостроковими програмами “Ураган”, “Юпітер”, “Пучок” і “Булат”.

Стеллараторна програма “Ураган” — найбільша — передбачала розроблення наукових і технологічних питань, пов'язаних зі створенням великих термоядерних установок. Зокрема, в рамках цієї програми була створена серія унікальних замкнутих магнітних пасток стеллараторного типу: “Сиріус”, “Ураган-1”, “Ураган-2”, “Ураган-2м”. За цією ж програмою побудовані перші в світі, розроблені в ХФТІ, нові удосконалені модифікації стелларатора — торсатрони “Сатурн”, “Гвинт” і “Ураган-3”, який не має аналогів у світі. Ось що з цього приводу писала газета “Правда” 29 серпня 1982 року: *“Новий крок на шляху до створення керованого термоядерного синтезу зробили вчені Харкова. У Фізико-технічному інституті Академії наук УРСР почала діяти одна з найбільших у світі стеллараторних установок — “Ураган-3”. Широка програма досліджень передбачає вивчення закономірностей поведінки плазми, нагрітої до декількох десятків мільйонів градусів... Перший стелларатор цього типу був створений у нашому інституті в 1970 році. З тих пір у рамках загальносоюзної термоядерної програми в Харкові сконструйовано декілька подібних систем. Учених приваблює їхня здатність працювати в постійному режимі, який необхідний для функціонування майбутніх промислових реакторів. “Ураган-3” — базова установка, яку будуть постійно удосконалювати, збільшуючи її*

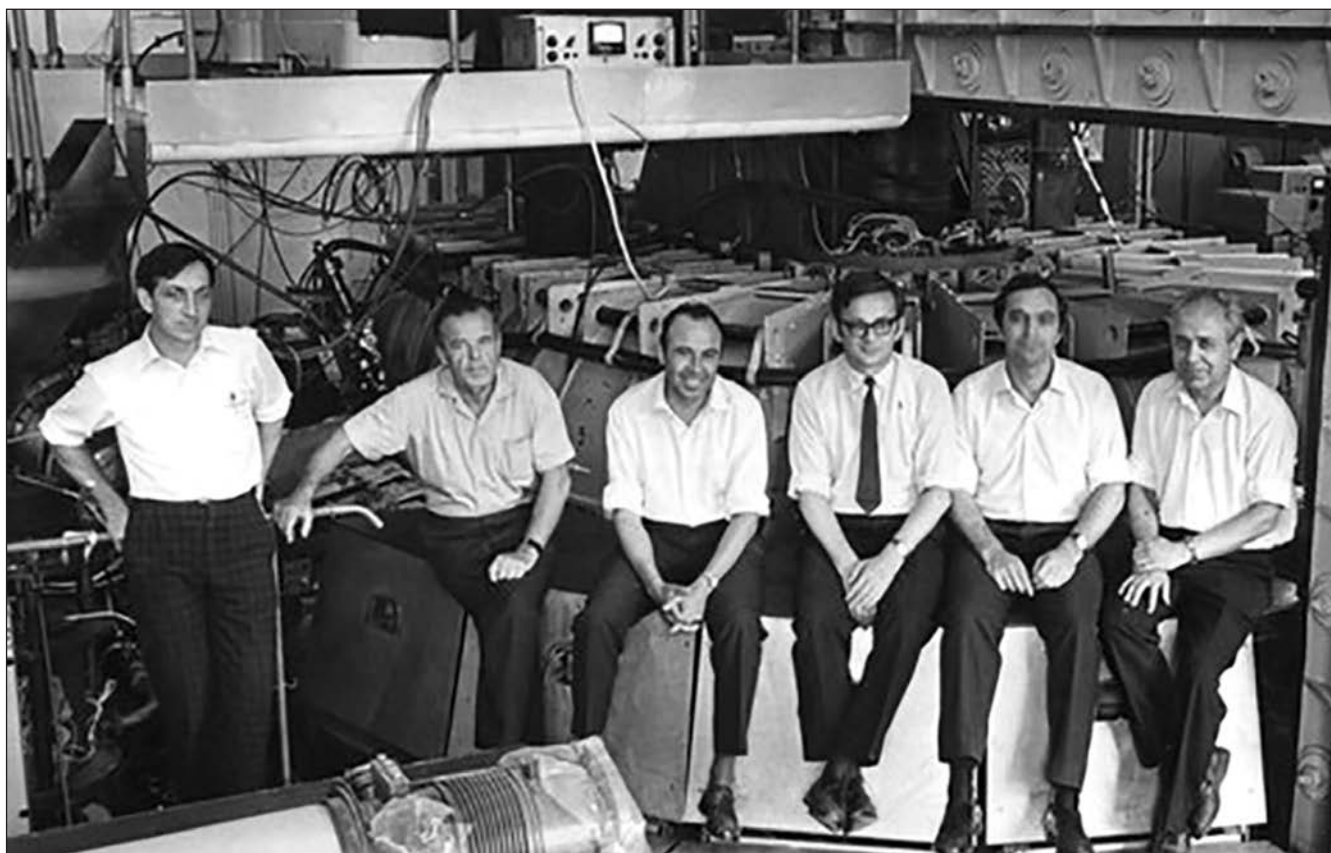
потужність” (цитата зі статті «Запрацював “Ураган”»).

Також успішно розроблялась і наукова програма “Юпітер”, яка була спрямована на вивчення утримання гарячої плазми в електромагнітних пастках, які запропонував професор **О.О. Лаврентьєв**. Основним завданням програми “Пучок” було вивчення ефектів взаємодії плазми з електронними й іонними пучками, а також дослідження процесів прискорення заряджених частинок і генерації випромінювання в широкому діапазоні частот (наук. кер. — **Я.Б. Файнберг**).

У всіх програмах отримані фундаментальні наукові результати. Зокрема, на стеллараторах вивчені закономірності утримання густої водневої плазми з температурою у десятки мільйонів градусів.

Президент АН України Б.Є. Патон і президент АН СРСР А.П. Александров у відділенні фізики плазми ХФТІ, Харків.

Стеллараторний штаб Харківського фізико-технічного інституту

Володимир Тарасович Толок не без гордості наголошував: *“Програма “Булат” — моє “дітище”, важлива і тепер уже остання частина мого наукового життя. Поява наукової програми “Булат” — приклад “закономірної випадковості”, коли під час розв’язання “стратегічної” задачі вдалося не пропустити побічний ефект, правильно оцінити його значення і розвинути його у цілком новий напрям технології, тобто вдалося “на шляху в Індію помітити Америку”. Основою цієї технології є спосіб, названий нами “КІБ” — конденсація з іонним бомбардуванням. Він народився при розробці надпотужних високовакуумних безмасляних насосів для наших стеллараторів. У цих насосах використовувався ефект інтенсивного поглинання газів шарами розпиленого титану. Звернули увагу на те, що при розпиленні титану за допомогою електричної дуги утворюється плазма, яка більше ніж на три чверті складається з іонів титану. Після цього неважко було дійти до думки,*

що за допомогою додаткового електричного поля, яке прискорює іони, що “бомбардують” поверхню, можна внести до неї титан. І вже в перших експериментах були отримані міцні плівки металів. Виготовлені за цією програмою установки ми назвали “Булатами””.

Технології та установки “Булат” у подальшому були широко впроваджені в промисловості нашої країни і за кордоном (для прикладу: продали ліцензію американській фірмі “Малті арс” з правом створення дочірніх фірм у 47 країнах світу).

Володимир Тарасович Толок — автор і співавтор більше 200 наукових робіт, 18 винаходів і патентів. Серце члена-кореспондента НАН України Володимира Тарасовича Толока перестало битися 11 грудня 2012 року. Але... *“Вони жили!”* — Так казали римляни³ про мертвих, не бажаючи вимовляти зловісних слів. ■

Алла Таньшина, канд. фіз.-мат. наук, м. Харків

¹ Історичні та біографічні факти — зі слів Володимира Тарасовича Толока — вперше оприлюднені автором статті в кандидатській дисертації.

² І.В. Курчатов “Розвиток атомної фізики в Україні”:

“У січні цього року я, як у старі часи, провів у цьому інституті декілька днів, які принесли мені багато радості...”

Сьогодні в області досліджень ядерних реакцій при енергіях частинок, які зіштовхуються, від одного до ста мільйонів електронвольт Україна завдяки роботам Фізико-технічного інституту Академії наук УРСР у Харкові та Інституту фізики АН УРСР у Києві вийшла на перше місце в ряду братерських республік нашої великої Батьківщини... Нарешті, в наш час у Харківському фізико-технічному інституті розпочаті роботи над головною проблемою сучасної науки - проблемою керування термоядерними реакціями. Успішне розв’язання цієї задачі відкриє справді нечувані перспективи. У Харківському фізико-технічному інституті роботи з керованих термоядерних реакцій під загальним науковим керівництвом К.Д. Синельникова розпочаті лише півтора-два роки тому. Але за цей короткий час здійснені важливі теоретичні та експериментальні дослідження властивостей іонізованої плазми... Все це дозволяє уже тепер перейти в Україні до проектування і будівництва великих установок для проведення досліджень термоядерних реакцій” (“Правда” від 7 лютого 1960 року).

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 2-х томах. — М.: Наука, 1994.

Дмитро Фреїк — видатний український фізик та матеріалознавець, фундатор наукової школи матеріалознавства

1. Біографічні дані

Фреїк Дмитро Михайлович народився 5 квітня 1943 р. у селі Кінашів Галицького району Івано-Франківської області. Батьки — Фреїк Михайло Ількович та мати Фреїк (дів. пр. Рекута) Юстина Степанівна — селяни.

Семирічну освіту отримав у місцевій, а середню — у Більшівцівській середній школі Івано-Франківської області. У 1959—1964 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Івано-Франківського державного педагогічного інституту, який закінчив із відзнакою за спеціальністю “Фізика і загальнотехнічні дисципліни”. Від 1964 р. до 1968 р. навчався в аспірантурі Львівського університету за спеціальністю “Фізика твердого тіла”, яку завершив успішним захистом кандидатської дисертації (1968 р.).

У 1968 р. повернувся в Івано-Франківський педагогічний інститут на посаду викладача кафедри фізики. У 1984 р. захистив докторську дисертацію.

Від 1978 р. — завідувач кафедр методики фізики, фізики, фізики і хімії твердого тіла. А від 1999 р. — директор Фізико-хімічного інституту при Прикарпатському університеті.

Професор Фреїк Д.М. — відомий вчений зі світовим ім'ям у галузі напівпровідникового матеріалознавства — фізики і технології тонких плівок і наносистем сполук A_2B_6 , A_4B_6 та ін.

Одним із перших в Україні ще у 1970-ті роки Дмитро Фреїк розпочав дослідження методів вирощування і вивчення структури та фізичних властивостей тонких плівок халькогенідів металів другої та четвертої груп — на той час нового типу матеріалів з напівпровідниковими властивостями.

Продовжує успішно працювати заснована професором Фреїком наукова школа з фізико-хімічних проблем напівпровідникового матеріалознавства, яка відома своїми працями науковій спільноті як нашої держави, так і далеко за її межами.

**Зустріч представників наукової школи професора Дмитра Фреїка
(м. Івано-Франківськ)**

Фреїк Д.М. — співавтор понад 700 наукових праць, серед яких зокрема монографія [1], статті [2], авторські свідоцтва на винаходи та патенти України. Під його керівництвом захищено 60 докторських і кандидатських дисертаційних робіт, здійснено виконання ряду наукових проектів.

На фізико-технічному факультеті досі працює щотижневий науковий семінар з проблем фізичного матеріалознавства, заснований за його ініціативи, який є справжньою школою для молодих науковців.

Дмитро Фреїк — засновник і до кінця своїх днів головний редактор наукового журналу “Фізика і хімія твердого тіла”, який є фаховим виданням із фізико-математичних, хімічних та технічних наук.

Фреїк Д.М. здобув міжнародне визнання: нагороджений медаллю РАН “Академік Курнаков Микола Семенович” (1978), Міжнародним грантом Джорджа Сороса (1995), академік Міжнародної термoeлектричної академії наук (2002), член американського Товариства з вирощування кристалів (2003), Соросівський професор (1997), “Видатний вчений XX століття” (біографічний центр Кембридж, Англія) (1999), Лауреат премії “Галицькі кмітливіці-2001 і 2007”, “Людина-2001” (Кароліна, США), відзнакою “За вклад у науку” ДФФД МОН України (2008) і

**На фото: Б.Р. Кияк, В.Г. Литовченко, Д.В. Корбутяк, Д.М. Фреїк,
М.С. Бродин, О.М. Івасишин, Б.К. Остафійчук обговорюють
Рішення конференції МКФТТПН—ХІІ (Гута, 2009 р.)**

МОН України “За наукові досягнення” та відзнакою державного департаменту інтелектуальної власності України “Творець”, дипломом “Відомий науковець року” (2011), Лауреат щорічної премії імені Г. Терсенова (2012) Івано-Франківської ОДА і обласної ради та ТВР і СНІО України”, був обраний академіком Академії наук вищої школи України (2007) і Технологічної академії України, нагороджений державним орденом “За заслуги III ступеня” (2009),

Слід відзначити його плідну працю в редакційних колегіях наукових журналів “Фізична інженерія поверхні”, “Вісник ЧНУ. Фізика. Електроніка”, “Фізика і хімія твердого тіла”, “Вісник Прикарпатського університету. Серія Фізика”, “Journal of

Фреїк Д.М. — не тільки визнаний вчений, але й талановитий педагог, який зробив вагомий внесок у підготовку спеціалістів вищої кваліфікації як для освіти, так і для промислового потенціалу України.

Професор Дмитро Фреїк був завжди у творчому піднесенні, сповнений оптимізмом і вірою в потенціал створеної ним наукової школи, яка і тепер успішно розв'язує важливі проблеми фізико-хімічного матеріалознавства.

5 червня 2015 року після тяжкої тривалої хвороби Дмитро Михайлович пішов з життя.

Чергова XVI конференція з фізики і технології тонких плівок та наносистем, яка відбулася в м. Яремча 16—19 травня 2017 року, була присвячена світлій пам'яті професора Дмитра Фреїка.

На фото ліворуч:

(верхнє) професор Д.М. Фреїк із учасниками конференції в Новій Гуті;

(нижнє): професори В.Г. Литовченко, Д.М. Фреїк і В.І. Бойчук

Precarpathian University”, Прикарпатський вісник НТШ. Фізика і хімія твердого тіла; в оргкомітетах міжнародних конференцій; “New Electrical and Electronic Technologies and their Industrial Implementation”, “Фізика напівпровідників”, International Symposium “Thin Films in Electronics”; International Conference on Modification of Properties of Surface Layers on Non-Semiconducting Materials Using Particle Beam.

Фреїк Д.М. — ініціатор створення ряду громадських організацій: Івано-Франківського відділення Українського фізичного товариства; Асоціації “Вчені Прикарпаття”; Івано-Франківського відділення наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Був головним редактором Вісника Прикарпатського університету (серія “Математика. Фізика”), головою спеціалізованої вченої ради з захисту дисертацій зі спеціальностей “Фізика і хімія поверхні” та “Хімії твердого тіла”, членом ряду спеціалізованих рад у інших вишах України, експертом Вищої атестаційної комісії України, членом наукової ради НАН України з фізики напівпровідників і діелектриків.

2. Про наукові контакти з професором Дмитром Михайловичем Фреїком

Тонкі плівки і сполуки та тверді розчини глибоко і всебічно досліджувалися Д.М. Фреїком та іншими багатьма вченими, бо вони є перспективними матеріалами для створення сучасних приладів у області опто- і мікроелектроніки, інфрачервоної техніки, фото та термоелектроніки.

Низка наукових та освітніх організацій України та світу, зокрема Інститути фізики, напівпровідників, металофізики Національної академії наук України, Київський, Чернівецький, Ужгородський університети та інші установи активно брали участь у проведенні всіх міжнародних конференцій з фізики і технології тонких плівок та наносистем, які були започатковані та відбулися під керівництвом Д.М. Фреїка як Голови конференцій.

Слід зауважити, що професор Д.М. Фреїк завжди приділяв особливу увагу науковій і студентській

молоді, створював для їхньої участі в конференціях пільгові режими, найкращі доповіді молоді відзначалися і нагороджувалися спеціальними грамотами та призами.

Ця наукова конференція спочатку проводилася як всеукраїнська, де брали участь висококваліфіковані відомі українські вчені, інженери, аспіранти, студенти. Згодом вона стала міжнародною, для участі в якій запрошували провідних іноземних учених. На останній, XVI, було одногосно ухвалено надати конференції ім'я "*фреїківська*".

Конференція сприяла розвитку декількох актуальних науково-технічних напрямів, а саме термоелектричні матеріали та системи на їх основі; матеріали для сонячної енергетики (цим напрямом опікувався Інститут фізики напівпровідників імені В.Є. Лашкарьова НАН України); системи тонкоплівкових матеріалів, включаючи квантово-розмірні; нові сучасні технології; нові прилади на основі створених і досліджених матеріалів.

Жваві диспути та обговорення різних науково-технічних проблем, які виникали й відбувалися протягом конференції, сприяли подальшому прогресу в розвитку вітчизняного напівпровідникового матеріалознавства.

Автори цієї статті, за пропозиції Д.М. Фреїка, брали також участь у підготовці наукових кадрів, виступаючи консультантами та опонентами, запрошуючи науковців школи Д.М. Фреїка з доповідями на спеціалізовані наукові семінари, підтримуючи їх під час захисту докторських та кандидатських дисертацій (зокрема, докторська дисертація *Ярослава Салія*).

Пригадується такий випадок: обговорювали нові результати, які були отримані в Фізико-хімічному інституті при Прикарпатському університеті, з осциляції термоелектричних характеристик халькогенідних матеріалів та інших сполук у залежності від товщини плівок. До пояснення цих явищ квантуванням було ще далеко. У процесі наукової дискусії виникла гіпотеза формування на поверхні тонких несущільних плівок нанорозмірних пірамідальних виступів (аналогів квантовим точкам), діаметр яких корелює з розмірами великих піків на досліджуваних спектрах. Це було явище, аналогічне механізму Саранського-Крастанова, відоме для таких систем, як Si—Ge. За цими результатами була опублікована спільна велика стаття, яка сприяла подальшому розвитку та визначенню механізмів наноструктурованих поверхонь.

На завершення згадаємо про людські якості, притаманні Дмитрові Михайловичу Фреїку, — широта наукових інтересів та надзвичайна працездатність. Учасники Міжнародних конференцій з фізики і технології тонких плівок та наносистем, які організовував Д.М. Фреїк, завжди відчували щирість і доброзичливість при спілкуванні з Дмитром Михайловичем.

Він був великим популяризатором Прикарпатської України. Проведені ним численні конференції сприяли іміджу України в цілому і Прикарпаття зокрема. Конференції проводились у різних куточках Карпат (Яремче, Косів, Верховина, Гута тощо), тому їх учасники мали можливість на власні очі побачити красу Карпат, отримати правдиву інформацію про гуцульський край, його гостинних мешканців, які не піддалися асиміляції ні за яких іноземних режимів. Гості з різних країн та областей України мали змогу милуватись величною красою гірських пейзажів, кришталеву чистих річок і водограїв і ділитися враженнями зі своїми близькими та друзями.

І сьогодні наукова школа Д.М. Фреїка відіграє визначну роль у розвитку хімії та фізики плівкового напівпровідникового матеріалознавства України. Вона створена завдяки зусиллям та енергії професора Дмитра Михайловича. Його наукові звершення мають і зараз багатьох послідовників та великі перспективи. ■

*Володимир Литовченко, доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент НАН України,
зав. відділу Інституту фізики напівпровідників
ім. В.Є.Лашкарьова НАН України, м.Київ*

*Любов Межиловська, канд. фіз.-мат. наук, доцент
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ*

*Дмитро Корбутяк, доктор фіз.-мат. наук,
зав. відділу Інституту фізики напівпровідників
ім. В.Є.Лашкарьова НАН України, м.Київ*

*Володимир Прокопів, канд. фіз.-мат. наук, професор,
зав. кафедри Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ*

*Олександр Стронський, доктор фіз.-мат. наук,
професор, зав. відділу Інституту фізики напів-
провідників ім. В.Є.Лашкарьова НАН України, м.Київ*

Література

1. Фреїк Д.М., Галушак М.А., Межиловская Л.И.. Физика и технология полупроводниковых пленок. — Львов: Вища школа, 1988 — 152 с.
2. Фреїк Д.М., Прокопів В.В., Галушак М.О. та ін. Кристалохімія і термодинаміка атомних дефектів у сполуках AIVB-VI. — Івано-Франківськ: Плай. — 2000. — 164 с.
3. Шперун В.М., Фреїк Д.М., Прокопів В.В. Телурид олова. Фізико-хімічні властивості. За заг. ред. Фреїка Д.М. — Івано-Франківськ: Плай. — 2002. — 250 с.
4. Фреїк Д.М., Юрчишин І.К., Галушак М.О., Яворський Я.С., Лисюк Ю.В. Осциляції термоелектричних параметрів наноструктур PbTe:Bi на ситалі // Журнал нано- та електронної фізики. — 2012. — Т. 4, № 2. — С. 02019-1-02019-6.

СУЧАСНІ ЛИТІ МЕТАЛОКОНСТРУКЦІЇ НА ОСНОВІ ПРИРОДНИХ АНАЛОГІВ

Всяке мистецтво є наслідування природи.

Сенека

Володимир Дорошенко

канд. техн. наук,
ст. наук. співроб.
Фізико-технологічного
інституту металів та сплавів
НАН України,
м. Київ

Моделювання ливарних виробів за допомогою пінопластової моделі

Сучасне ливарне виробництво орієнтується на суттєве зниження металомісткості продукції. З огляду на цю тенденцію спостерігається динамічне розповсюдження у світовій практиці способу лиття за газифікувальними моделями (ЛГМ-процес), коли пінопластова модель у формі з сухого піску заміщується розплавленим металом і утворює високоточний виливок. Виняткова легкість обробки пінопластів, особливо завдяки вдосконаленню і здешевленню 3-D фрезерів (від настільних до з габаритами вище 6 м), дає можливість такому фрезеру з числовим програмним управлінням (ЧПУ) вирізати з плит пінопласту практично будь-яку конструкцію моделі для ЛГМ, яка зображена на екрані монітора комп'ютера. Окрім того, для пакувальної промисловості створено велике різноманіття високопродуктивних пластавтоматів для отримання різних тонкостінних пінопластових виробів [1].

У напрямку ЛГМ ливарники постійно розширюють свої можливості, прикладом чого можуть бути проведені в Німеччині роботи з виготовлення сталевих піни способом лиття за піномоделями в піщаних формах. У звіті за 2005 р. інституту IFAM (Дрезден) показано, що на пінополіуретановій піні з відкритими порами розміром до 2,5 мм, яка слугувала випалюваною моделлю (рис. 1,а,) отримали виливанням трубчасті теплообмінники зі сталюю піною (нержавіюча сталь 316L) із комірками розміром 20 ррі (рис. 1,б) і сталеву піну (рис. 1,в) [2].

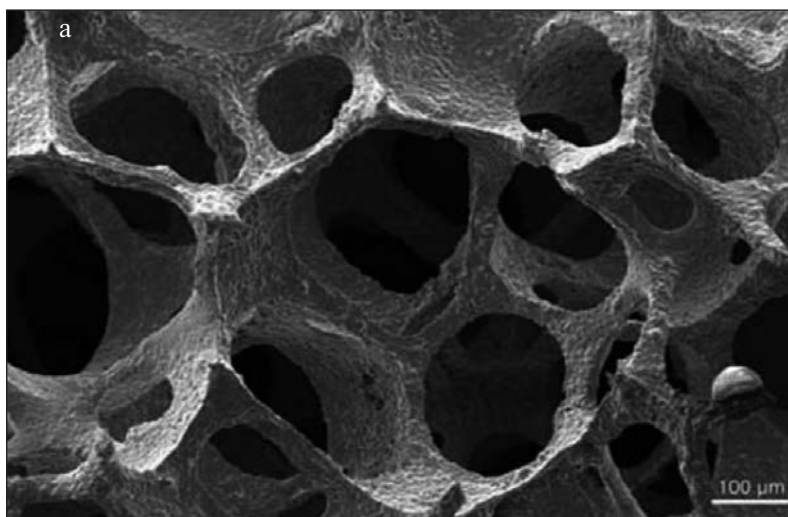

Рис. 1. Приклади розробок німецьких учених [2]:

а — пінополіуретанова піна з наскрізними порами (збільшено, розмір комірки до 2,5 мм) (рисунок розміщений на передній стор. 57);

б — трубчасті теплообмінники зі сталеву піною (сталь 316L, комірка шириною 20 прі);
в — зразки литої піни з нержавіючої сталі 316L (розмір комірки 20, 45 і 60 прі)

Пористі матеріали: переваги перед компактними

Пористі матеріали розширюють існуючий спектр властивостей, оскільки вони на ~ 50—90 % легші від компактних матеріалів, а сталева піна має мінімальну пористість — ~ 80 % і високу для даного рівня пористості конструкційну міцність і жорсткість. Такі матеріали мають потенціал для застосування у вигляді несучих, армуючих, ізолювальних, огорожувальних, демпферних конструкцій. Вони можуть застосовуватися як арматура і каркаси для надлегких конструкцій у будівництві, для композиційних матеріалів, у тому числі для авіакосмічних апаратів, для очистки газів, рідин, глушників шуму, вибухових і пожежних завад, адсорбційних, акустичних, опалювальних, теплообмінних пристроїв, елементів джерел струму, каталізаторів, електродів заземлення та ін. Проте промислове використання поліуретанової піни [1] для виготовлення моделі з розміром пор не більше 2,5 мм обмежує розміри металевої піни як пористого матеріалу. Окрім того, на ній важко стабільно отримувати однакові функціональні властивості (проникність двох однакових зразків різниться).

Якщо пінопласт дозволяє виготовити практично будь-яку модель, то виливок якої конфігурації за такою моделлю можна отримати? Залишилося відповісти на запитання, яке “ставить” нам сам пінопласт, що “вискочив” ніби джін із пляшки і “пропонує” нам свої незвичайні можливості: *“Які ви бажаєте мати пінопластові моделі для заміщення у формі з сухого піску розплавленим металом для отримання металовиробів?”*. Спеціалісти наукової школи під керівництвом проф. **О.І. Шинського** в Фізико-технологічному інституті металів і сплавів (ФТІМС) НАН України, які протягом останніх десятиріч удосконалюють спосіб ЛГМ, вирішили відповісти на це запитання [1, 3].

Розробка конструкцій виливок за аналогами будови кристалічних структур

У результаті аналізу багаторічного технологічного і виробничого досвіду використання ЛГМ була поставлена задача дослідження нових можливостей процесу лиття й оптимізації конструкцій виливків із огляду на ресурсозбереження при його зростаючій ролі в конкурентній економіці. Ціль таких розробок — спроба розширити сферу застосування ливарних технологій у перспективних напрямках з позицій сучасного розвитку комп’ютеризації виробництва і досягнень природничих і технічних наук. З цією метою наукову проблему сформулювали у вигляді такого запитання: *“Які твердотільні конструкції можуть оптимально заповнити простір, розміститися і “пролитися” в об’ємі піску ливарної форми при ЛГМ?”*. На що першими відповідями стали відомості про конструкції, які спостерігаються у живій і неживій природі, а також моделі будови структур органічних і неорганічних речовин, як їх представляє сучасне природознавство.

Головна відмінність запропонованих людиною інженерних конструкцій від створених природою полягає у високій енергоефективності останніх, а також у багатьох випадках у наявності таких характерних властивостей, як повторюваність у різних напрямках однакових елементів, комбінаторика (фрактальність) і комірчастість. До речі, застосування в технічних пристроях принципів організації, властивостей, функцій і структур живої природи вивчається наукою біонікою.

Проте в основу конструювання, тобто створення прототипу, прообразу передбачуваного чи можливого об’єкта, можуть покладатися не лише образи природи, але й уявні, ідеальні (наприклад, математичні) моделі, які загалом не обов’язково сьогодні наявні в

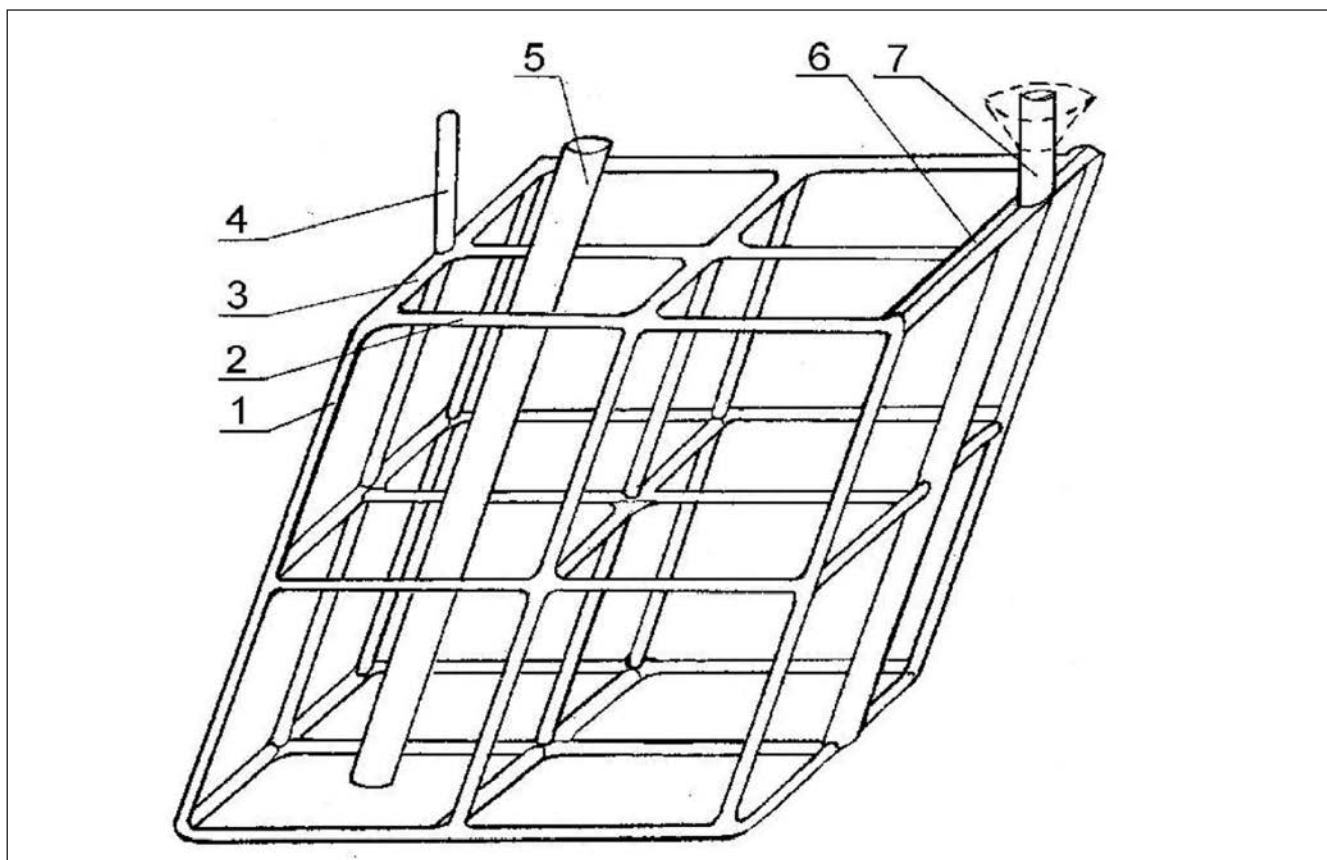

Рис. 2. Модель просторової ґратки: 1, 2 і 3 — перемички (*a, в, с*); 4 — випор, 5 — пористий трубопровід, 6 — шлакоуловлювач, 7 — стояк

фізичному світі. Моделі можуть доповнюватися крипильними чи технологічними деталями або бути “покрашені” з урахуванням технологічності для конкретних видів виробництва.

Дивлячись на структури органічної й неорганічної природи, бачимо їхню переважно комірчасту будову. А чи можна скопіювати в пінопласті таку будову, наприклад конструкцію у вигляді структури просторових ґрат, за аналогією із зображенням кристалічних ґраток з підручника кристалографії? Пінопласт чудово показав свою придатність для виготовлення моделі з розміром комірок до півметра. У моделі ділянки між вузлами комірок заповнили перемичками (перегородками), а самі вузли стали служити з’єднаннями чи схрещуваннями перемичок.

Для кристалічних ґраток за канонами кристалографії характерна тривимірна періодичність. Визначивши структуру однієї елементарної комірки, можна побудувати всю ґратку. Модель ділянки двовимірної “сітки” таких ґраток з одним рядом вертикальних перемичок зручно робити в прес-формі на пластавтоматі. При цьому отримують елементи однієї конструкції, з яких шляхом склеювання у стосик набирають просторову комірчасту конструкцію. Розміри комірок чи отворів отриманого литого матеріалу можуть бути до десятків або більше міліметрів.

Для моделей литого комірчастого матеріалу, складеного з плоских решіток, застосовують усі вимоги ливарної технології, що дозволяє легко виконати лиття.

Приклад такої моделі (рис. 2) показаний у вигляді просторової решітки, де є однакові три елементарні деталі — перемички 1, 2 і 3, які за канонами кристалографії позначаються буквами *a, b, c*. Вони утворюють елементарну комірку як тривимірне утворення, кути між ними позначаються α, β, γ . Шляхом продовження одного з рядів перемичок виконано випор 4. При подальшому засипанні піском у ливарній формі може розміщуватися пористий трубопровід 5 для введення газів, ряд потовщених перемичок може служити шлакоуловлювачем 6 у ливниковій системі, а другий ряд потовщених перемичок — стояком 7 (місце розташування ливарної лійки показано пунктиром).

З мікросвіту до макросвіту

Зображувати внутрішню структуру кристалу у вигляді просторової сітки, вузли якої співпадають з центрами частинок у кристалі (тобто ґрати), почав 1848 року *О. Браве*. Він запропонував 14 ґраток (які пізніше назвали “ґратки Браве”), які стали основою кристалографії і відрізняються одна від одної набором елементів симетрії, або сингонією, і типом центрування. Ці 14 типів структур не відображають усе різноманіття просторових ґраток у кристалографії, проте принцип копіювання таких ґраток став основою нової технології комірчастого лиття, яке у даному випадку відтворює структуру кристалів.

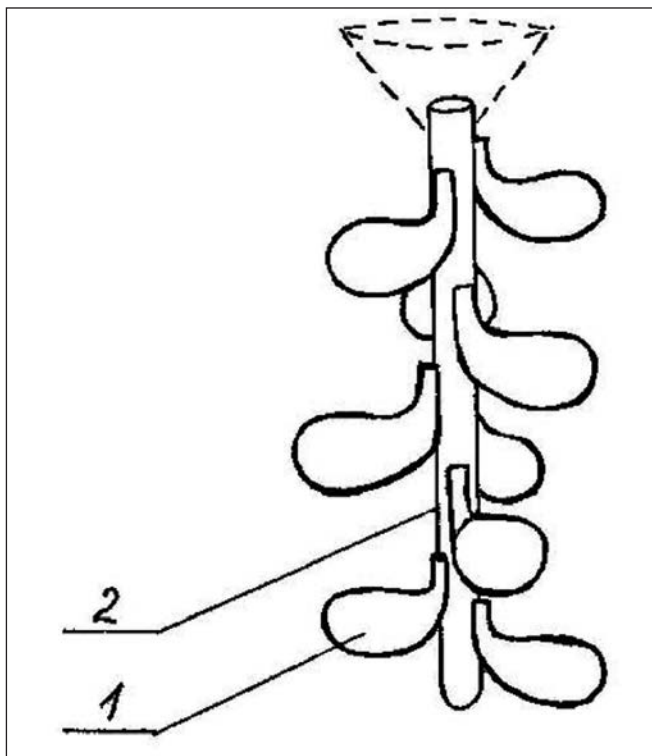

Рис. 3. Модель, побудована за принципом філотаксису:
1 — елемент (модель деталі), 2 — стояк (колектор ливника)

При виготовленні моделі ґраток, схожої на зображення рис. 2, повторювані елементи з пінополістиролу отримують шляхом спікання у прес-формі або вирізання з блока. Створена таким чином модель гарантує отримання наскрізних пор чи порожнин, які заповнюють сухим піском при формовці. Для виготовлення монолітної ділянки чи стінки в заданому місці пористої моделі цю ділянку або декілька перемичок обмотують синтетичною плівкою, запобігаючи попаданню піску до цієї зони моделі, яка у подальшому заповнюється металом.

Кожна пора литого матеріалу, отриманого за такими моделями, має точні стабільні розміри, форму, просторову орієнтацію в матеріалі, періодичність повторення, товщину стінок і перемичок (на відміну від поліуретанової піни), оскільки модель створюється за кресленнями і виготовляється найчастіше в точній металевій прес-формі здебільшого на пластавтоматах. Розширенню службових властивостей матеріалу сприятиме, наприклад, введення до його пор при збиранні моделі вставок з іншого матеріалу, які залишаються у литій конструкції. Порожнини і перемички литого матеріалу можуть створюватися різних розмірів і форм, із різною їх черговістю. Характеристики міцності матеріалу матимуть певну кореляцію з параметрами кристалу, кристалічна ґратка якого копіюється, а метал литих тонких (3—8 мм) перемичок, як правило, в 1,2—1,4 рази міцніший, ніж товстостінних (15—40 мм), через утворення у тонких тілах переважно дрібнозернистої структури.

У окремих випадках для запобігання утворення тріщин від напружень, викликаних усадкою металу,

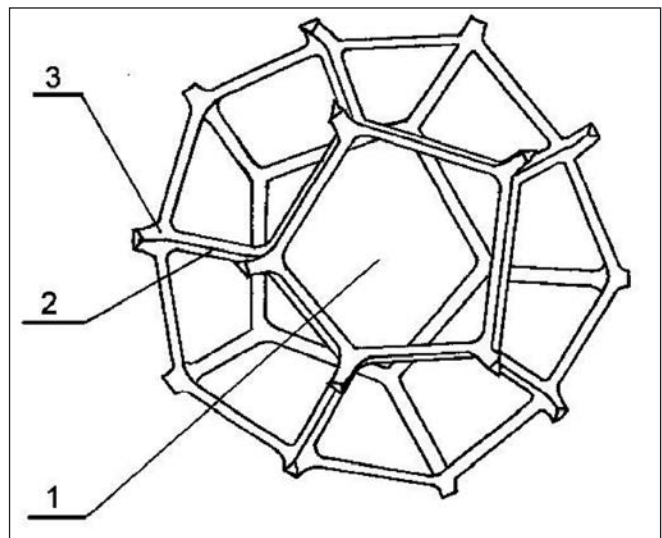

Рис. 4. Модель у вигляді пентагонального додекаедра:
1 — відкриті наскрізні порожнини; 2 — ребро;
3 — точка з'єднання чотирьох ребер

деякі чи всі перемички литого матеріалу можуть виготовлятися криволінійними (наприклад, S-подібними), а стінки — не плоскими. Таке “покращення структури” копіюваних природних конструкцій при створенні наших матеріалів посилює службові властивості останніх, коли важливо досягти великої питомої площі поверхні при застосуванні для електродів, теплообмінників, каталізаторів і т.п. Для збирання декількох литих каркасних деталей в одну конструкцію на вільних кінцях перемичок цих деталей можуть виготовлятися литтям засоби монтажу або передбачена можливість зварювання, у тому числі з виробами з прокату. А ливарну модель фасонного виробу з комірчастих матеріалів можна формувати при її збиранні з елементів або вирізати із пінопластового блока, наприклад нагрітим ніхромовим дротом.

Оптимізація просторових литих конструкцій і розміщення одноразових моделей в об'ємі піску — один з резервів нових можливостей, які властиві “об'ємній” формовці при ЛГМ, на відміну від формовки з площиною рознімання в парних опоках, яка притаманна традиційним видам лиття, і для якої розглянуті в цій статті конструкції виливків неприйнятні як нетехнологічні. Цю перевагу ЛГМ перш за все використовують для дрібних виливків при збиранні одноразових моделей з елементів у стоси чи “куші” з одночасним формуванням колектора ливника як несучої конструкції, чим у 1,5—2 рази збільшують металомісткість форми.

Конструкція виливки за принципом ботанічного явища філотаксису

З метою покращення якості і службових можливостей просторових виливків, а також виливків, які виливаються у вигляді блоків або “кушів”, запропоновано збирати модельні конструкції за принципом ботанічного явища *філотаксису* (буквально — розташування листя) [3].

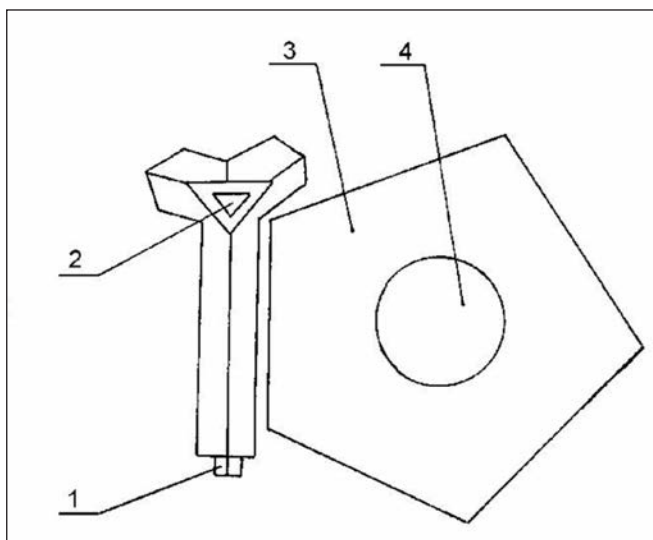

Рис. 5. Повторюваний елемент моделі для збирання каркаса ребер: 1 — шип; 2 — паз; 3 — пластина; 4 — отвір

Це явище вивчає розділ морфології рослин. Згідно з даною ознакою листя розміщується на стеблі в строго визначеній послідовності. Найбільш розповсюджений спіральний філотаксис із одним листком на вузлі, коли однаковий кут між сусідніми листками, близький до значення $137,5^\circ$, створює структуру, при якій жоден із листків не затіняє інших. При цьому природні, створені з повторюваних елементів симетричні структури, в яких чітко простежуються числові закономірності [4], підтверджують слова **В.І. Вернадського** про неевклідову геометрію живої природи [5].

На рис. 3 показано приклад моделі у вигляді окремих елементів 1 (або моделей окремих деталей), закріплених на стояку 2 (колекторі ливника). Стояк 2 і елементи 1 виготовляють з пінопласту. Модель на рис. 3 може представляти конструкцію, яку в литому вигляді використовують цілою (наприклад, як армуючу) чи бути блоком з окремих закріплених на стояку деталей, які після виливання з металу відокремлюють від стояка. Лійка стояка показана пунктиром.

Рис. 6. Обкладинка журналу “Nature”, (October 9, 2003, vol. 425)

Подібно до утворення у просторі листяної мозаїки, призначеної для уловлювання рослиною якомога більше світла, найбільш раціональне розташування модельних елементів 1 (рис. 3), як у цілісній просторовій конструкції, так і деталей на колекторі, дозволить рівномірно розташувати елементи моделі у вакуумованому піску форми. Рівномірність вакуумування покращить якість виливків при покращенні режиму евакуації з форми продуктів газифікації моделей, оптимізує газовий тиск як у піску, так і над дзеркалом металу під час заповнення ним форми, зменшить ймовірність утворення дефектів при накопиченні на отриманому виливку продуктів, які містять вуглець. Охолодження рівномірно розміщених в об'ємі піску виливків чи їх частин також сприяє підвищенню стабільності їх властивостей.

Розробка конструкцій виливків за принципом будови піни

Повертаючись до теми лиття стільникових металевих просторових структур у вигляді великокомірчастої піни, включно з виготовленням схожих на піну матеріалів з регульованою структурою і властивостями, розглянемо розроблену в ФТІМС конструкцію моделі для них з повторюваних елементів. У цій конструкції використані геометричні правила, описані бельгійським ученим **Ж. Плато**, які визначають структуру піни як спонтанно утворювану природну структуру [6].

На рис. 4 показано приклад ділянки ливарної одноразової (пінополістиролової) моделі, подібної до типової комірки монодисперсної піни, у вигляді багатогранника пентагонального додекаедра з відкритими наскрізними порожнинами 1, розташованими в каркасі з ребер 2 цих комірок. Ця комірка моделі аналогічна дрібнокомірчастій моделі з пінополіуретану (рис. 1, а). Ребра тут — взаємозв'язана система, в якій у одній точці 3 сходяться по чотири ребра. Якщо в кожному ребрі багатогранника-комірки піни сходяться три плівки, кути між якими рівні і дорівнюють 120° , то при побудові моделі в базовому варіанті на гранях багатогранника плівку не створюють, залишивши лише ребра і створивши з них каркас.

Згідно з задачею Плато ребра є взаємозв'язаною системою і пронизують увесь каркас піни, а при збиранні чотирьох ребер в одній точці утворюють по всій піні однакові кути $109^\circ 28'$. Площа поперечного перерізу трикутного ребра (каналу Плато) визначається як $S = r^2 (3^{1/2} - \pi/2)$, де r — середній радіус бульбашки газу (в наших розрахунках — кулі, вписаної у багатогранник-комірку моделі).

На рис. 5 показано приклад повторюваного елемента для збирання каркаса з трикутних ребер з використанням з'єднання “шип—паз”, шип 1 і паз 2. Цей елемент, як й інші частини моделі, може вироблятися з пінополістиролу, різних пористих пінопластів, льоду, парафіну та інших матеріалів для разових ливарних моделей, які у подальшому видаляються. Для засипання формувального піску щонайменше

Рис. 7. Модель деталі колосника печі

один отвір п'ятикутного перерізу в кожній або в деяких з комірок роблять відкритим, а решту чи один отвір при збиранні моделі можуть закривати пластинами 3 або плівками, розташованими між кутовими ребрами трикутних у перерізі ребер.

На рис. 5 поряд з елементом-ребром показана плоска пластина 3, яка кріпиться до ребер і закриває п'ятикутний отвір (грань комірки) або зроблена для використання як шаблону, навколо якого ребра ступаються у п'ятикутник. У торці пластина 3 може мати по периметру клиноподібну борозну, за якою зручно орієнтувати ребра або кріпити її до ребер, а також може мати отвір 4 круглої чи іншої форми і у визначеній кількості. Аналогічно до пластини може використовуватися плівка для затикання п'ятигранного отвору.

Таким вибіркоким закриванням граней при збиранні моделі можна регулювати проникність конструкції. Якщо необхідно продувати, наприклад, повітрям комірчасту конструкцію в одному прямолинійному напрямі (а в інших напрямках прохід небажаний), то по дві (протилежні) грані в кожній комірці, які мають у цьому напрямі найбільший прохідний переріз, повинні бути відкритими, а решта закритими. Повним або частковим закриттям окремих граней можна створювати різну траєкторію руху речовини у порах комірчастого матеріалу. При цьому закриватися грані комірок можуть пластинками з металу, частково вставленими в тіла ребер моделі. Після заливки і заміщення металом моделі або порожнини від моделі метал ребер охоплює метал пластинок або сплавляється з ним.

На завершення теми про піноподібні конструкції зазначимо, що на рубежі XX—XXI сторіч зроблено важливе відкриття в області експериментальної астрофізики. Результати спостережень, які впродовж багатьох місяців забарно збиралися космічним супутником WMAP, свідчать на користь того, що Всесвіт

Рис. 8. Решітки зливостоків, які виливають в стосах

може мати форму додекаедричного простору Пуанкаре [7]. Або по-іншому. Всесвіт може бути набором безкінечно повторюваних додекаедрів, як показано на рис. 6 з ілюстрації до статті в журналі “Nature” [8], винесеній на титульну сторінку номера цього журналу. Якщо дані свідчать, що галактики мають піноподібну структуру, то і конструкторам належить “взяти на озброєння” схожі конструкції, які зручно отримувати з металів у процесі лиття.

Приклади пористих, комірчастих виливків і зображень таких конструкцій

Запропоновані нові модельні конструкції з елементів допустимих розмірів від декількох до сотень міліметрів і більше з можливістю отримувати їхні деталі на пластавтоматах спростять конструювання комірчастих матеріалів, які зазвичай називають матеріалами майбутнього і в описаному випадку схожі на пінні конструкції, в тому числі на тверду піну з регульованою структурою. На фотографії (рис. 7) як приклад застосування пористих виливків показана модель кільцеподібної деталі діаметром близько 600 мм, яка має наскрізні отвори конусної форми по всьому своєму тілу, таким чином представляючи собою відносно простий варіант пористої конструкції. Діаметри однакових конусних отворів мають розміри: максимальний — 5 мм, мінімальний — 2 мм. Ця деталь слугує колосником промислової печі для спалювання сухої соломи і очерету як альтернативних джерел енергії. Виливання таких деталей іншими способами, окрім ЛГМ, із порівнянною економічністю практично неможливо.

На рис. 8 зліва показана ґратчаста конструкція виливка, яку зручно збирати в просторові ґрати з моделей, чотири моделі з пінополістиролу показані праворуч. Такий виливок з легованого чавуну отримують у вигляді одного стосу ґрат із десяти штук, стос має

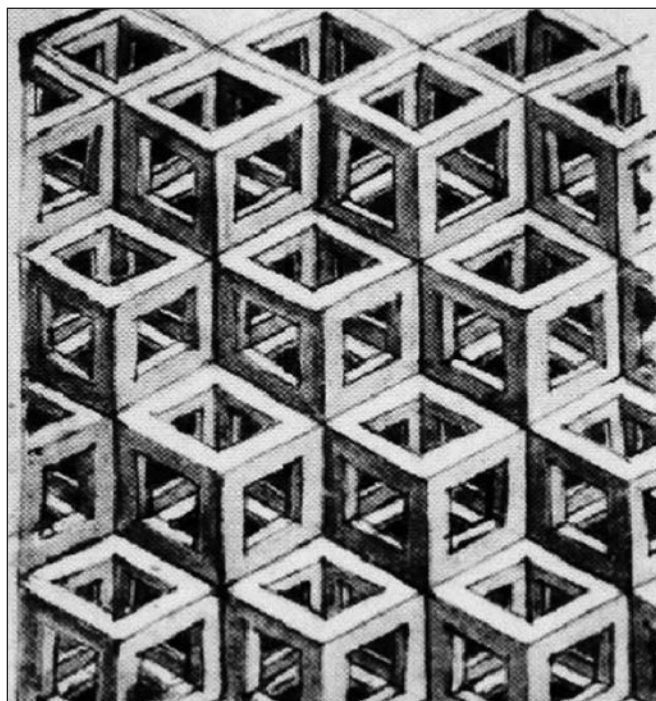

Рис. 9. Рисунок Леонардо да Вінчі

високу жорсткість і дає при литті стабільні розміри окремих плоских ґрат, а також оптимально заповнює об'єм ливарної форми до максимальної кількості виливків у ній. Потім стос розрізають на окремі плоскі ґрати, які слугують решітками зливостоків і каналізаційних систем.

Просторові ґратчасті конструкції мають “магнетичну здатність” приваблювати увагу багатьох конструкторів і архітекторів. Можливо, для того і малювали ще *Леонардо да Вінчі* (рис. 9), а також голландський художник-графік *Мауріц Ешер* (рис. 10) свої “заворожливі” просторові ґрати, щоб ми могли розробити технологію їх виготовлення, причому найбільш придатними з багатьох способів створення конструкцій є лиття способом ЛГМ, якому властива можливість “об’ємної” формовки.

Комірчасті просторові матеріали і фасонні виливки, отримані ЛГМ-процесом, розширяють існуючий спектр властивостей порівняно з компактними матеріалами. А литі ґратчасті матеріали, аналоги яких, зокрема, взяті з макро- і мікросвіту живої і неживої природи, із зібраних модельних елементів полегшать конструювання й дозволить налагодити випуск

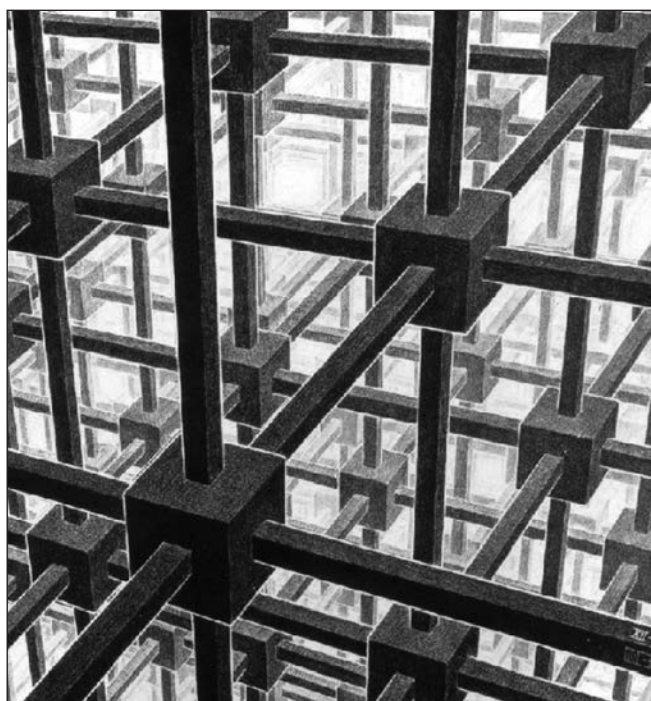

Рис. 10. Рисунок художника Мауріца Ешера

комірчастих матеріалів і каркасних легковагих виробів, які часто називають “матеріалами майбутнього”. Раніше вченими нашого відділу був розроблений спосіб лиття розглянутих ґратчастих матеріалів в неперервному режимі [9].

Процес ЛГМ також можна віднести до технологій майбутнього, особливо корисних для тих небагатьох країн, до яких належить і Україна, які мають замкнений металургійний цикл, що отримують метал з власних руд і здатні перетворити його на високотехнологічний наукомісткий товар у вигляді машин і механізмів. Розвиток подібних технологій відкриває шляхи до запозичення відомих нам конструкційних закономірностей природних матеріалів не тільки для їхнього копіювання, але і для створення на принципах будови структур природи нових матеріалів, яких у природі не існує.

Виникнення нових способів створення і обробки матеріалів, методів будівництва та ін. усе частіше стає результатом об’єднання технологій з пізнанням природи, яке відкриває безмежні можливості для змінення нашого світу. ■

Література

1. **Дорошенко В.С.** Способы получения каркасных и ячеистых литых материалов и деталей по газифицируемым моделям. — Литейное производство. — 2008. — №9. — С. 28—32.
2. **Моуала Х.** и др. Стальная пена с открытыми порами - изготовление и свойства. — Металлургия машиностроения, 2006, №6. С. 29-33.
3. Патент України 83447 МПК В22С7/00, В22С 9/00. — Оpubл. 2008, Бюл. № 13. Литейная одноразовая модель / Шинский О.И., Дорошенко В.С.
4. **Боднар О.Я.** Геометрія філотаксиса. — Доповіді АН України. — 1992. — № 9. С. 9—14.

5. **Вернадский В.И.** Размышления натуралиста. Пространство и время в неживой и живой природе. — М.: Наука, 1975. — 220 с.
6. Патент UA 87782 МПК В22С 7/00. Литейная одноразовая модель / Шинский О.И., Дорошенко В.С. — Оpubл. 2009, Бюл. № 15.
7. **J.-P. Luminet.** A cosmic hall of mirrors — Physics World, September 2005. — P. 23—28.
8. **J.-P. Luminet.** A finite dodecahedral Universe — Nature, 9 October 2003, vol. 425. — P. 593—595.
9. Пат. 2029653 Россия: МКИ В22С 9/02. Способ непрерывного литья / Дорошенко В. С., Шейко Н. И. — Оpubл. 1995, Бюл. №6.

МИТТЄВОСТІ — ПРЕКРАСНІ І ГІРКІ: ЛІРИЧНІ МЕМУАРИ ОЛЬГИ ПЕТРОВОЇ

Андрій Білоусов
канд. техн. наук,
м. Київ

Читачі часопису “Світогляд” уже мали нагоду познайомитися з *Ольгою Петровою* завдяки публікації “Світова мистецька Дантеана у дослідженні Ольги Петрової”*, присвяченої виходу її ґрунтовної праці “«Комедія» Данте Аліґ’єрі. Мистецький коментар XIV—XX століть”, яка викликала схвальні відгуки багатьох зарубіжних та вітчизняних знавців *Данте*.

І ось новий твір шановної авторки — “Миттєвості приватного життя”. Сама назва викликає думку про те, що ця книга належить до творів автобіографічно-мемуарних. Це так, і не зовсім так. З одного боку, від автобіографічних хронік її відрізняє те, що авторка не завжди дотримується суворой хронологічної послідовності подій, час від часу порушуючи її заради збереження логічної послідовності та цілісності сюжетної лінії. Деякі епізоди повторюються в різних нарисах, що складають книгу. На відміну від багатьох мемуарних творів, в яких об’єктами є події та особистості, в книзі Петрової до них додаються ще й емоції, переживання, якими авторка щиро та розкуто ділиться з читачем. Можливо, це й мав на увазі автор анотації, коли написав про схильність автора до “духовного стриптизу”. Є й такі місця, які О. Петрова пише, стримуючи себе, “стискаючи зуби”. Але й за цією стриманістю відчутно вирують емоції. У будь-якому випадку книгу О. Петрової можна віднести до жанру ліричних або романтичних мемуарів.

Ольга Миколаївна Петрова належить до молодшої генерації “дітей війни”, до тих, хто не переживав негод окупації та евакуації, жаків бомбардувань та втрати домівки, очікування фронтових листів-трикутників, гіркоти втрат дорогих та близьких. Все це сповна звідала її молода мати. Втім у повоєнному дитинстві Ольги відчувалося “повітря лихоліття”, наповнене інформацією, непосильною для дитячого сприйняття: були страшні знахідки Бабиного Яру, а ще й міни, які переривали дитячі долі вже в мирному житті. Пізніше знайшлися й “трикутнички” — вони повернулися до Ольги через 52 роки після 27 вересня 1943 року — дати загибелі батька. Листи виявилися у шухляді матері на 9-й день після її смерті... “Таємниця їх зберігання свідчить про такі почуття, коли біль обійнявся з пам’яттю про далеке, яскраво пережите й занадто коротке щастя першого кохання...” Єдиний раз у житті батько потримав однорічну Олю на руках: “Ця зустріч мами з чоловіком була другою й останньою”. Гіркий збіг обставин — після того смертельного бою, де загинув батько, в частину надійшов лист, яким молодшого лейтенанта *М.І. Петрова* відкликали з фронту як “особливо цінного фахівця”.

* “Світогляд”, № 5, 2010

**Ольга Петрова — український художник,
канд. мистецтвознавства, доктор філософських наук,
член Національної спілки художників**

Професійні інтереси Ольги Петрової формувалися мистецтвознавчими працями *Михайла Алпатова*, київськими музеями, персонажами фресок і мозаїк Софії Київської, а моральні засади — уроками людяності та простими вчинками оточуючих: разом із дідом поховали намисто, знайдене в Бабиному Яру, разом із мамою нагодували змученого голодом полоненого ворога, зрозуміли гуманний вчинок професора *Сушка* — хрещеного батька Ольги, — який врятував кинутого помирати німецького солдата.

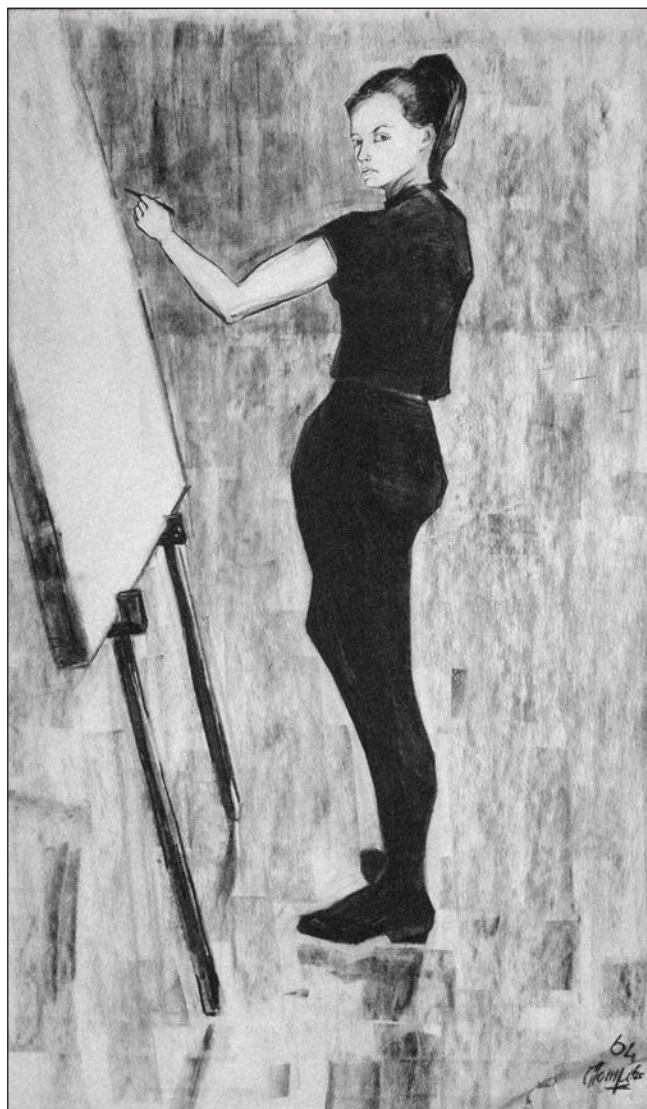
Суцільним шоком для майбутньої неординарної художниці була радянська школа, через систематичні спроби вчителів придушити, зламати її індивідуальність. Особливо в цьому досягала мети красуня-вчителька математики, чим назавжди вселила в дівчині відразу до цієї важливої науки. Але було й навпаки. З добрими почуттями згадує Ольга Петрова викладачів літератури та історії. Саме з їхніх уроків вона вивнесла вміння захоплюватися прекрасним.

Подальшим вихованням художнього смаку, загальнокультурної ерудиції та національної свідомості Ольга зобов'язана двом велетням української культури — *Григорію Кочуру* та *Миколі Лукашу*.

Обидва — аси українського перекладу світових класиків. Обидва високоосвічені, люди енциклопедичних знань, з колосальною ерудицією. Обидва поліглоти (наприклад, Микола Лукаш вільно володів двадцятьма чотирма мовами). Обидва — люди високої моралі, безстрашні і безкомпромісні. Для обох Ольга вживає найвищі ступені визначень та порівнянь. Після повернення із заслання Григорій Кочур із дружиною та своєю багатющою бібліотекою оселився в Ірпені. Для Ольги, яка отримала нагоду увійти в його дім, відкрилася можливість *“стрімко піднятися на карколомну вежу людського знання”*. Ірпінський дім Кочура в середині 1960-х років стає центром відродження національної духовності через слово.

Кочур вів свою діяльність, незважаючи на постійні утиски з боку НКВС і керівництва КПУ та загрозу нового арешту. Для Ольги він був не тільки гідом по країні знань, а й духовною опорою в години розпачу та розчарувань.

Микола Лукаш навчав, не повчаючи. Його слово до молоді ніколи не було менторським. Він не проповідував, йому не пасувало бути пастирем. Під час невимушеного спілкування він приголомшував Ольгу екскурсами в історію європейської культури, дивував спостереженнями в різноманітних сферах. У березні 1973 року Микола Лукаш з притаманними йому безкомпромісністю та незламністю кинувся на захист *Івана Дзюби*, якого засудили до п'яти років позбавлення волі та п'яти років заслання. У листі до ЦК КПУ Лукаш написав: *“У зв'язку з тим, що я цілком поділяю погляди літератора Дзюби Івана Михайловича ... прошу ласкаво дозволити мені відбутися замість вищевказаного Дзюби І.М. визначене йому судом покарання”*. Коли йому було запропоновано написати покаєння в обмін на кімнату та обіди в Ірпінському будинку творчості письменників, він відмовився, незважаючи на скрутне становище та зачинені двері всіх редакцій.

Ольга Петрова. Софія Київська. Малюнок

Ольга Петрова з мамою — Зоєю Олександрівною Рожанською, архітектором.
Київ, 1944 р.

Лише *Дмитро Павличко* наважився надрукувати переклади М. Лукаша...

Прімавера — весна, юність, пора цвітіння — розпочалася для Ольги гучним провалом на вступних іспитах: двійка з ненависної математики перекреслила родинну мрію продовжити сімейну справу (мати та вітччм були архітекторами). Втім Ольга наполегливо працювала, вдосконалюючи малюнок та живопис (ще з дитинства вона брала уроки у талановитого та неординарного художника *Григорія Хижняка*).

Аби вчорашня школярка не тинялася без діла, її влаштували на роботу до інституту “Київпроект” техніком-копіювальником. Завдяки художній та загальній культурній освіті, яку вона отримала в майстерні Г. Хижняка, в “Ірпінському університеті” Г. Кочура та в домашній бібліотеці, вона швидко стала “своєю” у колі молодих архітекторів.

Імена архітекторів старшого покоління — *Олексія Заварова, Авраама Мілецького*, молодих *Вадима Гречина, Віктора Суського, Флоріана Юр’єва, Юрія Євреїнова* — були відомі широкому культурному загалу Києва як автори оригінальних споруд, в тому числі новаторських.

За проектами А. Мілецького були збудовані автовокзал, Палац піонерів, Парк Слави, готель “Салют”. Розроблений Ф. Юр’євим проект Інституту науково-технічної інформації зі знаменитою “Літаючою тарілкою” (або “Равликом”) актової зали отримав премію “За новаторство в архітектурі”.

Майстерня Олексія Заварова працювала над створенням Палацу спорту. У цьому проекті брала участь й Ольга як копіювальниця. Монотонність нетворчої роботи компенсувалася спілкуванням із цікавими, освіченими працівниками. Молоді архітектори жадібно всмоктували всю доступну інформацію. Наприклад, Юрій Євреїнов виписував більше двадцяти часописів різними мовами, які містили матеріали з

широкого кола питань — як архітектури, так і взагалі європейського модерного мистецтва. Поверталися з концтаборів уцілілі письменники, художники, священники, які приносили з собою правду про страшну катувальну систему сталінізму.

Мистецтвознавець *Дмитро Горбачов* в 1960-і роки наважився розмістити в залах Музею українського мистецтва заборонені живописні твори *Давида Бурлюка, Віктора Пальмова, Олександра Богомазова* та бойчуків, які зберігалися у Відділі спеціального зберігання. Коротка хрущовська відлига сприяла відкриттю імен *П. Флоренського, М. Бердяєва, М. Гумільова, Ф. Кафки, Т. Манна, Г.Г. Маркеса, В. Набокова, О. Солженицина, А. Сахарова*, а в Україні — *М. Грушевського, Є. Плужника, М. Хвильового,*

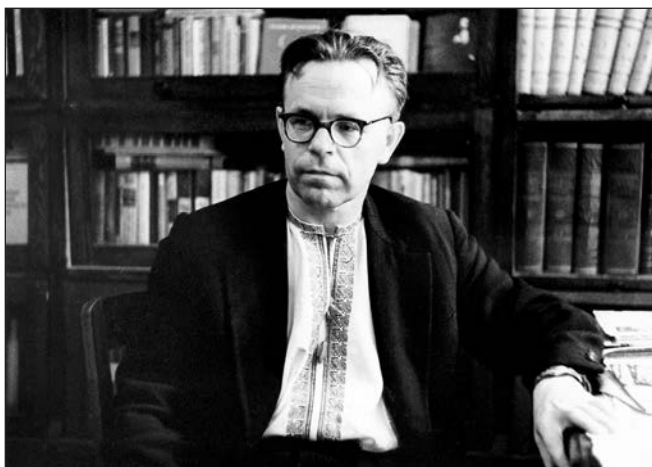
Є. Маланюка. У Москві відбулися виставки *А. Матісса, П. Пікассо, Р. Гуттузо*. У київській книгарні “Дружба” та “Сяйво” надходили книги з Польщі, Чехословаччини, Угорщини.

Ольга жадібно вбирала інформацію з навколишнього світу: придушення повстання в Угорщині 1956 року, “Празька весна” 1968 року. Разом з молоддю навідується до оселі *Асі* та *Анатолія Суммарів*. Анатолій Суммар — художник-абстракціоніст, ім’я якого *Євген Євтушенко* на поетичному вечері у Києві в серпні 1961 році поставив в один ряд із класиками авангарду Гуттузо та Пікассо. І цим привернув до нього увагу “культурних” наглядців з КДБ. У результаті Суммар разом з *Іваном Драчем, Савою Голованівським* та *Віктором Некрасовим* потрапив до доповіді Першого секретаря компартії України як “носій ворожої ідеології”.

Ще одним місцем тодішніх зібрань молоді стала квартира Юрія Євреїнова, яку він отримав як нагороду за участь у проектуванні Палацу спорту. Невдовзі до оселі *Юрія Євреїнова* господинею ввійшла Ольга Петрова. Тої осені Ольга стала студенткою вечірнього відділення Львівського поліграфічного інституту, а Юрій приступив до написання кандидатської дисертації. Життя в молодій родині стало менш богемним і більш змістовним. Заняття чергували з відвідуванням філармонії. Петрова згадує концерти *М. Ростроповича, С. Ріхтера, Іми Сумак* та *Андрія Волконського* з камерним оркестром. На його концерті вперше побачила *Сергія Параджанова. Івана Драча* вперше почула на поетичному вечорі Є. Євтушенка, який прочитав власний переклад “Балади про соняшник”.

Ольга розпочинає працю як ілюстратор в часописах “Ранок” та “Всесвіт” (видавництво “Радянський письменник”).

Велике враження справило на Ольгу знайомство з *Аллою Горської*. “У тому, як художниця формулювала

Микола Лукаш

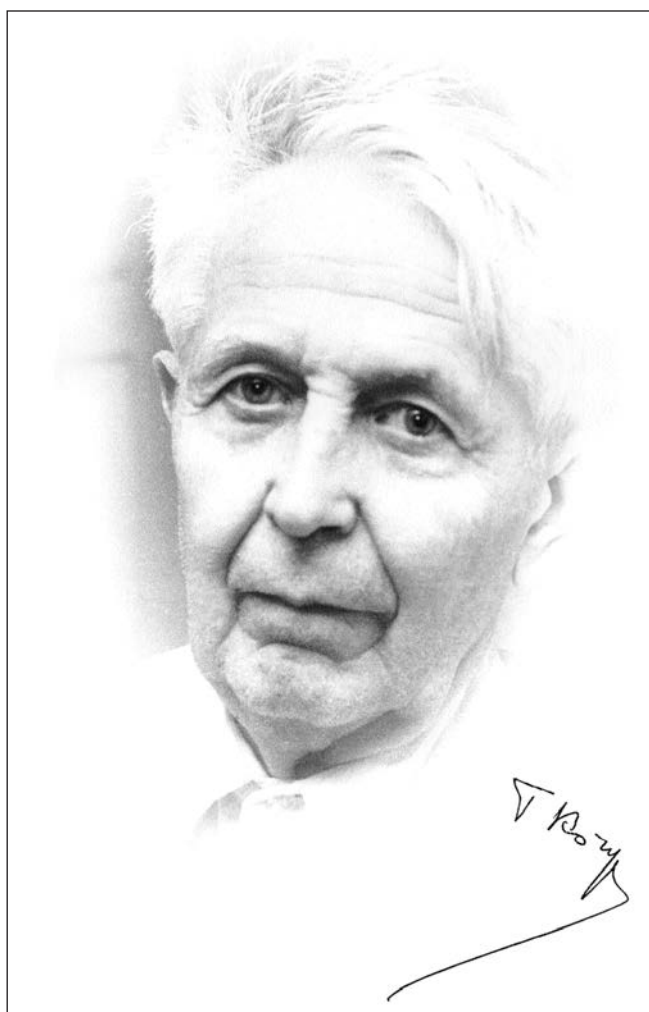
власну думку, відчувалася міць, багатоплановість та нещадність мислення, спорідненого з висловами **Ліни Костенко**... Неможливо було навіть у страшному сні передбачити трагічний листопад 1970 року... Були й інші цікаві зустрічі й знайомства. Однією з перлин свого життя Ольга Петрова називає певний дружній ритуал — по приїзді до Львова її зустрічав самотній художник **Любомир Медвідь** — майже 50 років поспіль! Їхня дружба підтримувалась листуванням.

З теплотою і вдячністю пише Ольга про спілкування з мудрим радником — академіком **Ісааком Михайловичем Трахтенбергом** — метром мемуаристики, літописцем інтелектуального Києва і не тільки.

Як не прикро, але розпочався розлад у сімейних стосунках. *“Маючи широку академічну освіченість, Юрій Євреїнов, на жаль, був абсолютно байдужим до проблем українства. Давалася взнаки також десятирічна різниця у віці, життєвому досвіді”*. ... До пори *“спільність утримувала жага знань, потяг до культури та мандрівки”*.

Есей *“Тбілісі — любов моя”*, який увійшов до книги Ольги Петрової, — данина вдячності великому режисеру Сергію Параджанову за час, проведений у його київській квартирі, а згодом у тбіліській оселі. Для Ольги Тбілісі — це чародійне свято життя від **Сергія Параджанова**. Вперше до нього на сьомий поверх київського будинку вона піднялася восени 1962 року. Вперше побачила чаклуна *“з добрими, іронічними очима”*. Товариство, яке збиралося в нього, було своєрідною *“академією”*, де *“в багатьох формувалося право на парадоксальну поведінку в житті і мистецтві, незалежність суджень... Друзі вбирали ні з чим незрівнянний дух свободи генія”*. Параджанов — це була людина-театр. Щовечора затівався імпровізований спектакль з новими акторами. Учасникам цих вистав він дарував різні речі, котрі купував у антикварних крамницях. На це часом розтрачував геть усі гроші. Часто голодував. До гри долучалися речі, які оживали силою фантазії митця. Він створював дивні колажі, працюючи за принципами парадоксу. Певно, з того першого візиту Сергій зарахував Ольгу до кола своїх друзів, побачивши її сяючі від захоплення очі.

Вперше до Тбілісі Ольга потрапила 1964 року. Тоді вона і познайомилася з **Миколою (Кокою) Ігнатовим**.

Григорій Кочур

“Покажи нашим друзям Грузію” — доручив йому Сергій. Кока Ігнатов був другом Сергія, талановитим художником. Згодом він створив роботи-епопеї *“Пісня про Грузію”* (1967), *“Пам'ять Піросмані”* (1971), *“Берікаоба”* (1975), *“Тбілісоба”* (1980—1981). *“У розписах Ігнатова очевидне сутнісне в національному характері народу, його психологічна домінанта”*. Сергій представив Ольгу класикові грузинського мистецтва **Олені Ахведіані** — *“тифліській парижанці”*, влаштував відвідини майстерні видатного грузинського пейзажиста **Давида Какабадзе**, де господарювала його вдова. Завдяки Параджанову Ольга *“щораз глибше відчувала етнокультурні пласти Грузії, коди національної свідомості”*.

Тієї пори Параджанов ще не був знайомий з її роботами, для його друзів вона була лише *“молодою художницею, дружиною геніального архітектора Юрія Євреїнова”*. Нарешті, *“долаючи панічний страх дебютанта”*, вона намілилася запросити маестро на прем'єру *“Лускунчика”* з її декораціями (1972). Він не тільки прийшов, а привів із собою п'ятдесят друзів, попри те, що прем'єра відбулася 31 грудня! *“Саме тоді я для нього народилася як художник. Після спектаклю на порозі моєї квартири стояв кошик з гранатами”*. Коли у 1973 році Ольга знову приїхала до Тбілісі збирати матеріали для книги про фольклорну традицію в творчості професійних художників, Параджанов по пам'яті назвав

імена художників, роботи яких вона має побачити, супроводжуючи їх точними характеристиками.

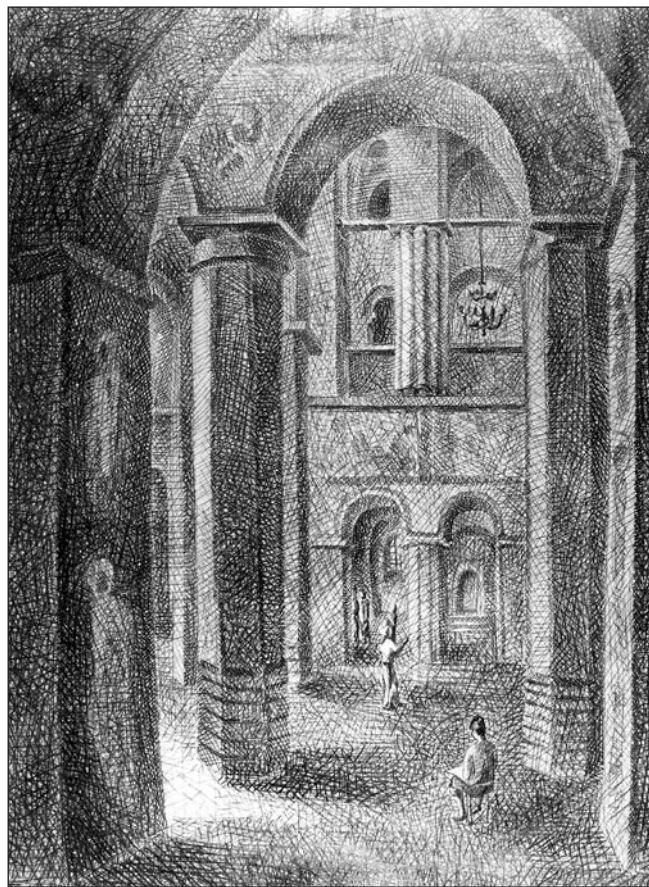
Сьогодні, мабуть, нелегко збагнути, за що, власне, влада ненавиділа Параджанова? Принаймні, прямої відповіді на це питання немає й у книзі Ольги Петрової. Скоріше за все за нестандартність, за надмірну яскравість і в творчості, і в житті. Він полюбила провокувати, дозволяв собі необережні висловлювання на адресу влади. Після “Тіней забутих предків” його звинуватили в “українському буржуазному націоналізмі”. Навколо його оселі вешталися агенти. Партійний керівник високого рангу **П.Ю. Шелест** симпатизував Параджанову і благав його бути обережним. Архітектора **М. Сеніна** спровокували на донос на Параджанова, та через добу він розкався, надіслав похвального листа про геніальність Параджанова і вкоротив собі життя. Цей інцидент також “повісили” на Майстра. 17 грудня 1973 року Сергія заарештували. Він відбув у буцегарні чотири роки з п’яти і був достроково звільнений завдяки особистому зверненню **Луї Арагона** до **Л. Брежнєва**. Ольга згадує зустріч із Параджановим невдовзі після звільнення, коли він розповідав про жахи свого ув’язнення.

Коротенька новела “Чужий виноградник” — історія романтичних стосунків Ольги Петрової та Миколи Ігнатова, які тривали, перериваючись, півстоліття, а може й більше, а може ніколи й не закінчувалися... Почалося це ще під час першої поїздки в Тбілісі, з легкої руки Параджанова, коли молоді люди здійснили подорож до Джварі — давнього храму, шедеву грузинської архітектури VII сторіччя. “Щось прекрасне сталося по той бік мого розуму. Перед цим духовним шедевром, у товаристві красеня-художника, в замішанні й розгубленості, здавалося, я відчувала процес переродження себе в іншу істоту — перевтілення”. З Джварі мандрівники подалися до села Ахмета, де Миколині родичі накрили гостям розкішний стіл... “Я перетворилася на величезне палаюче око, яке споглядало красу цього юнака, що на примху Параджанова увірвався в моє життя і багато в чому його змінив... Тоді це був промисел ангелів Джварі, той різновид безумства, про що сказано кожним поетом, але природу якого не пояснив ніхто”. Потім була поїздка в Ікалто — найдавніший християнський монастир на території Грузії. Там, сп’янілий від закоханості, Микола у пориві якогось напівбожевілля зняв зі стіни церкви Гватаеба ікону і подарував Ользі. Такий вчинок мав містичні, навіть трагічні наслідки. Ольга спокутала цей гріх, повернувши святиню на належне місце через 48 років.

Про свою закоханість Ольга розповіла чоловікові, і це стало початком кінця їхніх сімейних стосунків. Ольга і Микола не побралися, але слід їхньої зустрічі залишився в душах обох. Він дається взнаки і в прискіпливій мистецтвознавчій увазі Петрової до творчості Ігнатова, і в ніжній турботі Миколи під час їхніх наступних нечисленних зустрічей, і в неймовірному щемі непоправної втрати за їхнього останнього “побачення” в пантеоні Дідубе — там, де митець перетворився на “шматок граніту”.

Іван Драч з’явився на порозі її оселі несподівано, коли вона працювала над черговим завданням часопису “Всесвіт”. Свій стан в ту мить вона описує цитатою з щоденника **Ірини Жиленко**: “Іван. Іван Драч!!! Засліпив, приголомшивши своїм талантом, величчю, розумом...”. Іван завітав до Ольги за дорученням **Миколи Бажана**, аби передати подяку за ілюстрацію до його вірша. А потім три чи чотири години читав їй свої вірші про кохання. А потім... “Щось незбагненне, тривожне та гаряче навалилося на свідомість”. Іван зателефонував за годину — він хотів побачитись. “Гіпноз Драчевого інтелекту, його дивовижної обдарованості повністю захопив мою увагу”, — пише Ольга. Вона не шкодує високих слів, аби описати своє захоплення поетом, свої почуття. Для Івана спочатку це була лише гра “в Данте та Беатріче”, а потім у його душі, мабуть, відкрився колодязь, що кликав зазирнути у глибину. І він злякався. Адже вдома в нього вже була одна “Беатріче” — дружина Марічка, ще й з дитиною... Вони блукали засніженим Києвом, Ольга писала щоденник. На той час помер Іванів батько, і Ольга сама їздила до нього попрощатися у лікарню...

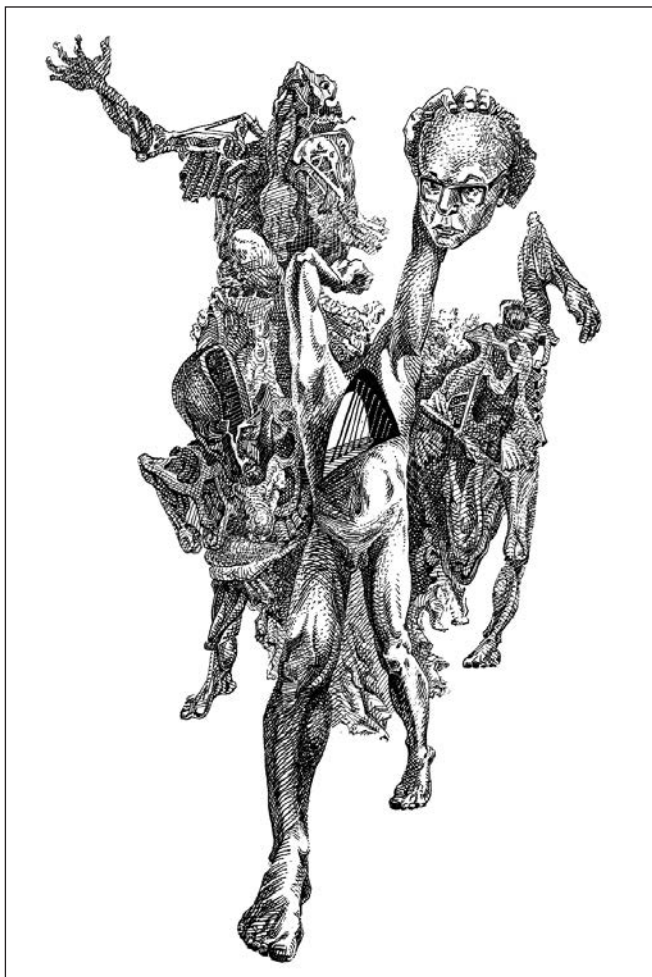
Розрив спровокував Драч, коли попросився пожити разом з Ольгою в оселі **Григорія Порфирівича Кочура** та й злякався своєї зухвалості, мабуть, тверезо оцінивши її можливі наслідки. “Тримай крила і лети на сонце” — сказав він на прощання, а Ольга записала в своєму щоденнику 3 березня 1968 року: “Але немає повітря, щоб на нього спертися крилам. І що є сонцем? Мене крутить чорний вир туги”.

Ольга Петрова. Софія Київська. Малюнок

І сонцем і повітрям, на яке змогла спертися Ольга, згодом став для неї Данте. А поки що вона писала щоденник, невідіслані листи та вірші. Вона марила видіннями. Уникала товариства. Лише її наставники — Г. Кочур та М. Лукаш — приходили рятувати її від божевілья. У той же час Іван писав: “... *давні гріхи переросли у крила, несуть мене вгору*”. Він і гадки не мав, який вир почуттів здійснює у цій пристрасній, емоційній та поетичній натурі! Нарешті вона змогла “*помститися*” спокусникові. За допомогою Данте. Персонаж Дантового “Пекла” поет **Бертран де Борн** із вирваною душею, де замість серця натягнуті струни його поетичної ліри, з відтятою головою, яку високо здіймає власною рукою, має обличчя Івана Драча. Ольга пише: “*Лише Данте, його пекельні персонажі заступили негаразди. Флорентієць дарував силу жити та нові художні можливості*”. Данте не міг ані зрадити, ані розчарувати.

Так, запліднене зрадою та душевним розладом, з’явилося дитя неймовірної сили та художньої довершеності. Ілюстрації Петрової до “Комедії” Данте до сьогодні залишаються зразком художнього осмислення змісту та духу безсмертного твору. Першим вітав “новонародженого” **Микола Бажан**: “*Олю, чому Ви мовчали так довго? Чому ховали роботу? Це дивовижно!*”. **Дмитро Павличко**, тоді головний редактор “Всесвіту”, надрукував ілюстрації Петрової у своєму часописі.

Ольга Петрова. Бертран де Борн. 1970—1974 рр.

Але насувалися 1970-ті роки — доба брежньовської реакції, коли кожна жива думка викликала шалений спротив офіціозу, а її носії піддавалися духовному і фізичному знищенню. Тоді вбили **Аллу Горську**, включили зі спілки письменників Григорія Кочура та Миколу Лукаша, відправили на згубне заслання **Василя Стуса**, **Івана Світличного** та інших. В експресивній графіці Ольги Петрової, в її пекельних образах чиновники від мистецтва побачили якісь небажані та небезпечні натяки. До Ольги Петрової приліпили ярлика сюрреалістки, тобто “*ворожого елемента*”. Вона була позбавлена можливості працювати та робити наукову кар’єру. Г. Кочур порадив їй їхати до Москви, до голови Дантівської комісії Академії наук СРСР академіка **І. Голєніщева-Кутузова**.

Свою московську епопею Ольга описує російською мовою. Що ж, віддамо належне її російським друзям і наставникам...

Доречно зробити таку ремарку. Сьогодні, коли Україна перебуває в стані війни з Росією, є тенденція огульного заперечення всього російського. Не вдаючись в обговорення цієї проблеми, відмічу, що путінізм і російська культура — це різні речі. Під час Другої світової війни, коли німецька авіація бомбила наші міста й села, коли німецькі війська несли незліченні страждання нашим людям, у концертних залах звучала музика **Бетховена** й **Вагнера**, і нікому не спадало на думку виключати з навчальних програм **Гете**, **Гейне** й **Шіллера** і вже, звичайно, **Маркса** й **Енгельса**.

Ольга прибула в Москву з відчуттям величезної відповідальності: “*Фактически выброшенная из творческого поля Киева, я должна была не только выжить, но и профессионально состояться в Москве*”. У Москві вона нікого не знала й повинна була пробиватися самотійно. На жаль, академік **Голєніщев-Кутузов** був важко хворий, і їй порадили звернутися у Державний інститут мистецтвознавства СРСР (рос. ГИИ). Цілком випадково там вона зустрілася з професором **Германом Олександровичем Недошивіним**, якого французький філософ **Рожє Гароді** назвав “*єдиним сучасним мистецтвознавцем СРСР*”. Професор забрав її реферат і призначив прийти в Сектор сучасного мистецтва капіталістичних країн через три дні.

Там Недошивін запросив її в аспірантуру. Після двомісячного вивчення всесвітньої історії мистецтв Ольга здала на відмінно вступні іспити й посіла єдине місце в аспірантурі, на яке претендували 15 здобувачів. Керівником дисертаційної роботи був призначений професор **А.Д. Чегодаєв**. Це зачепило Недошивіна, який запросив Ольгу в аспірантуру з наміром стати її науковим керівником. Лише через три роки, коли Ольга попросила Недошивіна бути її опонентом при захисті, їй удалося пояснити Герману Олександровичу, що це було рішення керівництва інституту. У секторі Західного мистецтва, яким керував Чегодаєв, зібралися висококласні фахівці — **М. Лібман**, **А. Анікст**, **В. Прокоф’єв**, **Г. Бояджієв**, **Е. Ротенберг**, **Н. Гершензон-Чегодаєва** (дружина професора). Окрім них, Ольга встановила контакти з московськими художниками.

Багато часу провела в майстерні **Ернста Неізвестного**, роботи якого *“стали в бывшем СССР символом бунта целого поколения, искавшего путей освобождения от тоталитаризма”*.

Масу вражень дали Ользі знайомства з іншими московськими інтелектуалами, виставки, театральні прем'єри, творчі вечори. Відрадою були й творчі відраження та наукова практика в музеях і бібліотеках Ленінграда. Побіжно підрядилася на дві роботи — розпис стін у сільському клубі Казахстану й створення декорацій до нової постановки балету “Лускунчик” у Національній опері України (балетмейстер **Анатолій Шекера**). Одночасно завершувала дисертацію. Для оцінки матеріалу їй потрібний був сторонній погляд, і Ольга вирішила звернутися до Недошивіна. Він з радістю погодився допомогти. Зав'язалася переписка. Розмірковуючи про цінність епістолярного жанру, Петрова наводить фрагменти листів Г.А. Недошивіна, аби *“приоткрыть образ романтика, влюбленного в искусство, и ученого-аналитика, воспитавшего художественный вкус и профессионализм нескольких поколений искусствоведов”*.

Знайомлячись з перепискою, знаходимо крім професійних порад й обговорення питань спільної наукової творчості свідчення того, що їхній автор був закоханий не тільки в мистецтво, але й в адресата. Переписка тривала шість років. Останній лист датується 1980-м роком. Через три роки Германа Олександровича не стало, але й через майже сорок років відчуваєш, як б'ється в листах пульс щирого почуття. І чи минув строк давнини для їхньої публікації?..

Ольга захистила дисертацію в 1974 році. Робота була визнана комісією як краща дисертація року в області гуманітаристики.

Через 2 місяця після останнього прощання з Когою Ігнатовим (ще живим) Ольга стає дружиною **Євгена Волгіна** — гарного чоловіка з добрим серцем, чистою душею і чарівними руками дитячого хірурга-травматолога. Чому цю подію вона називає *“сюрпризом”*, а своєму чоловіку присвячує останню главу книги — епілог “Доктор Волгін”?

Зверніть увагу: досі для характеристики своїх стосунків з чоловіками Ольга використовує поняття *“закоханість”*. Але в епілозі ми вперше зустрічаємо слово *“любов”*. Позналилися вже дорослі, обтяжені певним життєвим досвідом, люди у спільних друзів — **Галі Неледві** та **Віктора Рижих**. Зустрічі продовжувалися. Євген розповів про свою маму — поетку **Тетяну Волгіну**, яка писала про дітей для дітей і дорослих. Її поезія *“вабить свіжістю польових квітів”*. Потім Ольга казала чоловікові: *“Я вийшла заміж за твою маму”*. Талант Тетяни Волгіної оцінив **Максим Рильський**, який порекомендував її **Олександру Твардовському** в групу перекладачів, коли в Москві готувалося видання **Тараса Шевченка** російською. Чоловіком Тетяни був кореспондент “Правди” **В. Охріменко**. Підступне нашіптування якогось анонімного негідника спровокувало його самогубство. Від їхнього кохання залишився син Євген 1939 року народження. Тетяну Ілліну турбувало, аби її син, який досить легковажно

ставився до жінок, не спричинив душевних ран Ользі, тим більше, що в його житті вже був досвід сімейного життя, який дав йому, крім незадоволення, сина.

Почалося листування. Ольга писала тоді: *“Ты хочешь меня любить, но при этом тебе нужно все время играть с душами других женщин... С тобой я чувствую себя идущей по кромке льда полыны”*.

На початку березня Євген Волгін поїхав на стажування до Москви. Ольга полинула за ним. Упродовж місяця вона їздила до Москви через два дні на третій. Нарешті в її лексиконі з'являється слово *“любов”*: *“Какое это счастье, так явственно ощущать, что ты любишь и любима и все лучшее уже принадлежит нам...”*, *“Я тебя очень люблю — ты праздник...”*, *“Как я хочу, чтобы будущность моя была связана с тобой...”*, *“Ты мое возрождение и рождение моих сил заново. Ты есть тем, что включается в понятие “счастье”*”.

По завершенні Євгенового стажування вони стали жити разом у Ольги. Не дуже пунктуальний у буденному житті, Євген виявився педантом в питаннях професійних обов'язків. Діти-пацієнти завжди залишалися центром уваги доктора Волгіна. Але щоразу з роботи він приносив оберемки квітів. Ольга малювала їх без утоми, вдосконалюючи техніку акварелі. Женья активно цікавився заняттями Ольги, відвідував її лекції, читав і редагував її тексти, обурювався, коли їй заважали виступити чи не приймали на виставки її акварелі. Якось Ольга дізналась, що він все ще перебуває у шлюбі з мамою його сина.

— Чому ти збрехав мені?

— Я боявся налякати і втратити тебе.

Врешті-решт доктор Волгін, попри відрази до судових процедур, отримав юридичну свободу.

Коли раптово померла Тетяна Іллівна, Євген був у розпачі — вони з мамою були єдиним цілим. Аби відволікти коханого від туги, Ольга пропонувала йому різні варіанти поїздок, але він відмовлявся від будь-яких курортних розваг. За допомогою друзів Ольга отримала запрошення в закриту прикордонну зону до лабораторії Далекосхідного наукового центру на березі Японського моря. До від'їзду Євген вмовив кохану подати заяву до ЗАГСу.

Оселилися в дерев'яному будиночку на скелі над океаном. Вони були ізолювані від світу людей, але не від природи. В день від'їзду на острів навалився тайфун. Аби не запізнилися на рейс, їх вивезли на всюдиході-амфібії, що його надав директор центру. По поверненні додому вони стали подружжям. Тридцять три роки щастя їм порадувала доля...

Знайомлячи читача з книгою Ольги Петрової, автор цього нариса розумів, що докладно переказати її зміст (навіть побіжно) неможливо. Книга щільно заповнена персонажами, подіями, міськими і природними ландшафтами. Одних тільки прізвищ в іменному покажчику — біля восьми сотень. Географія її творчих мандрів простягається від крайнього Заходу до далекого Сходу. Тому, розповідаючи про книгу, автор цих рядків намагався виткати певну канву, на тлі якої розшити візерунки життєвого та творчого шляху художниці.

«Викрадення Європи, або Ігри з биком» — серія живописних робіт Ольги Петрової, презентована у залах Музею Ханенків у Києві з 10 лютого по 10 березня 2017 р.

«На їх створення художницю надихнув античний міф про любовну пригоду Зевса і вродливої доньки фінікійського царя Європи. Щоб не налякати дівчину, Зевс обернувся у лагідного білого бика, викрав царівну і морем переплив з нею на острів Крит. Помножений на мистецькі уподобання та чималий культурний досвід авторки, давній міф став для художниці відправною точкою у створенні власної міфологеми стосунків між чоловіком і жінкою. Багату палітру взаємин бика-Зевса і жінки-Європи Ольга Петрова трансформує у виразні образи-притчі про силу і слабкість, любов і ненависть, вічне протистояння та неможливість існувати одне без одного» (Олена Мітякіна, завідувач відділу експозиційної та виставкової роботи Музею Ханенків).

Фото Сервера Бекірова

Книга багатопланова: творча біографія Ольги Міколаївни тісно пов'язана з драматичними подіями, які вирували у культурному та мистецькому житті України в період від «відлиги» 60-х до «приморозків» 70-х років минулого століття та наступного застійного «льодового періоду», подій, в яких авторці судилася роль не тільки свідка, а й учасника і навіть жертви. Життєві негаразди загартували її вдачу, про свої поразки та здобутки (останніх значно більше) вона пише однаково відверто, без зайвого пафосу та надриву.

Книга написана виразною, соковитою мовою. Словесні портрети персонажів, описи місць, де побувала авторка, картини природи викликають яскраві зорові уявлення та асоціації, при цьому ілюстрації монохромні — наче ефемерні спогади минулого у відтінках сірого.

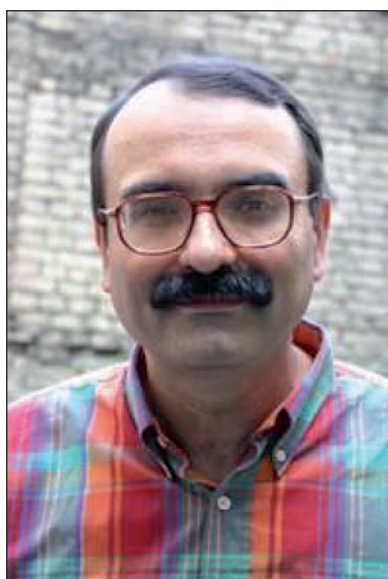
Книгу читати цікаво, вона захоплює, від неї неможливо відірватися. Талановита мисткиня — допитливий дослідник — продемонструвала ще одну грань своєї непересічної обдарованості — неабиякий літературний хист.

Її книга — це справжній подарунок прихильникам творчості Ольги Петрової напередодні її чергового ювілею.

Цю визначну дату художниця відзначила своєю персональною виставкою у Національному музеї імені Богдана та Варвари Ханенків. Неординарність виставки полягала в тому, що, на відміну від традиційних ювілейних оглядин творчого шляху, відвідувачі побачили моноекспозицію «Викрадення Європи або ігри з Биком». Відштовхуючись від античного міфу, авторка картин дає своє власне прочитання. У її інтерпретації жінка постає не тільки як уособлення ніжності та покірності, а й як рівна партнерка і навіть супротивниця Бика — символу чоловічої сили та непохитної моці. Брутальній одноплановості чоловічого образу вона протиставляє мінливість та різнобарв'я жіночої вдачі. Легко можна простежити певні автобіографічні аналогії та паралелі з її книгою. Тож виставку можна розглядати і як своєрідний звіт про нелегкий життєвий шлях, який пододала ювілярка у звичайних змаганнях з «биками» різного гатунку. ■

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ КНИЖКОВІ ДАРЧІ НАПИСИ?

(декілька нових штрихів до портрету Григорія Кочура)

Максим Стріха
доктор фіз.мат. наук,
професор Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка,
перекладач,
лауреат Премії
імені Максима Рильського
Кабінету Міністрів Україною,
м. Київ

Сьогодні унікальний поетичний перекладацький доробок *Григорія Порфирівича Кочура* (1908—1994), що охоплює понад тридцять літератур і понад 25 сторіч [1], та його не менш унікальну за діапазоном охоплення постатей і явищ літературно-критичну й дослідницьку спадщину [2] видано вже більш-менш у повному вигляді. Маємо й ґрунтовний бібліографічний показник [3], що охоплює 1450 позицій публікацій перекладів, віршів та статей самого Григорія Порфирівича, та понад 2000 позицій публікацій, пов'язаних із ним. А написана *Роксоланою Зорівчак* передмова до цього показника (передрукована в дещо зміненому вигляді і в “смолоскипському” двохтомнику) є фактично монографічним дослідженням, яке, бодай коротко, розкриває всі сторони особистості письменника Григорія Кочура — учня *Миколи Зерова* й друга *Максима Рильського*, якому судилося стати живою сполучною ланкою між “Розстріляним Відродженням”, добою “шістдесятництва” і українським культурним відродженням доби “зрілої перебудови” та перших років незалежності.

Саме Роксолані Зорівчак належить твердження, яке точно розкриває феномен Григорія Кочура, що далеко виходить за рамки самого лиш перекладацтва: *“Після смерті М. Рильського, у дуже важкий для нашої культури час, коли лютувала цензура, Г. Кочур став, по суті, керманічем школи українського художнього перекладу, центру морального опору тоталітаризмові”* [4] (виділено мною — М. С.).

Адже український художній переклад XIX—XX століть (як і німецький переклад кінця XVIII століття, коли вищі верстви Німеччини розмовляли “культурно вищою” французькою, чи каталунський переклад тієї доби, коли режим генерала *Франко* примусово робив із каталунців частину “єдиної іспанської нації”) стояв у центрі націєтворчого проекту, протидіючи асиміляторським зусиллям імперської влади [5]. Цим немалою мірою і зумовлена трагічна доля багатьох чільних представників цього перекладу — *Миколи Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Валер'яна Підмогильного* та інших, чий життя обірвалося в сталінських катівнях і концтаборах. Їхньому молодшому колезі й товаришеві Григорієві Кочуру “пощастило” (як “пощастило” й *Борису Тену, Василеві Мисіку, Миколі Лукашу*): пройшовши табори, заслання й переслідування, він (нехай і перед смертю) мав нагоду повернутися до нормальної творчої праці, ще за життя зазнати хоч і скромного, але визнання сучасників.

Марія Кочур у Меморіальному музеї Григорія Кочура в Ірпені, Київська обл.

Не можна не погодитися зі спостереженням іншого визначного знавця творчості Григорія Кочура **Марини Новикової**: *“І хто знає, наскільки б важче пережила українська література десятиріччя по “відлизі”, якби її не підживлював — невидимо, та все ж незмінно — художній переклад такого рівня і такого самозречення?”* [6]. Уже тому феномен Григорія Кочура і надалі буде об’єктом ретельного вивчення гуманітаріїв різного профілю.

Чимало нового в наукову *“кочуріану”* має додати видання багатющого епістолярію письменника, роботу над яким здійснював його син — засновник і директор Меморіального музею Григорія Кочура в Ірпені **Андрій Григорович Кочур** (1933—2016), — а тепер продовжує його дружина **Марія Леонідівна Кочур**. На часі й зібрання спогадів тих, кому пощастило близько знати й спілкуватися з Григорієм Порфировичем, у кого залишилися матеріальні свідчення, пов’язані з Майстром.

Своєму знайомству з Григорієм Кочуром (що переросло в інтенсивне майже десятирічне спілкування) автор завдячує університетському товаришеві, математикові **Павлові Хобзею**, народженому в 1960 році в *“Комі УРСР”* (так сумно жартували, аби підкреслити *“український”* характер тутешніх концтаборів) у родині політичного заслання (згодом Павло став відомим освітянським діячем, заступником міністра освіти і науки України). **Кузьмі Хобзею**, батькові Павла, Григорій Кочур присвятив один із найсильніших своїх *“таборових”* віршів — сонет *“Хай не призначено, моя зловтішна доле, / Ні крихти радощів мені з твого чола”* [7]. Саме в цьому сонеті ув’язнений перекладач просить долю зберегти йому, попри всі втрати, найголовніше: *“оплачене поневір’ям слово”*, в якому *“волі й вічності уламки золоті”*, *“правді світової і правді нашої дань”*.

Це знайомство має конкретну дату та місце: 17 березня 1985 року, мистецький вечір у Колонному залі Київської філармонії, присвячений 90-річчю від дня народження Максима Рильського. Відразу маю зізнатися: сам вечір (на який неминуче наклали відбиток тодішні цензурні умови) в пам’яті не лишився. А ось коротка розмова з Григорієм Кочуром і його запрошення приїхати в Ірпінь, на вулицю Баумана, 12 (тут письменник проживав після повернення з заслання на зароблену в заполярній Інті пришивдшену *“підземну”* шахтарську пенсію) мали найважливіше значення для мого становлення як перекладача (та й ширше — як людини так само). Тоді ж відбулося і знайомство з сином і невісткою Кочура — **Андрієм** та **Марією**. І вже значно пізніше я випадково довідався, що Андрій Кочур, який у пово-

єнні роки змушений був ходити до школи під маминим прізвищем **Воронович** (дружина Григорія Порфировича, Ірина Михайлівна, теж сиділа в концтаборі, але за законами тодішньої викривленої логіки так тоді чомусь вважалося безпечніше для сина, який жив із бабусею) був однокласником мого батька...

То був специфічний час, дуже складний для Кочура з кількох причин. Від раку згасала Ірина Михайлівна. Політичний клімат в УРСР залишався суворий. Після абсолютної заборони 1973—1979 років переклади опального письменника вже вряди-годи з’являлися друком, але про друк його власних статей не можна було й думати. Навіть навколо самого імені Кочура ще стояла стіна глухого замовчування.

Уже наступного, *“перебудовного”* 1986 року видавництво *“Радянський письменник”* мало не розсипало набір перекладознавчої книжки Марини Новикової *“Прекрасен наш союз”*, де було здійснено безвинний порівняльний аналіз чотирьох перекладів вірша **Джона Кітса** *“Коник і цвіркун”*, зроблених **Григорієм Кочуром**, **Василем Мисиком**, **Самуїлом Маршаком** і **Борисом Пастернаком**. Як скрушно оповіла невдовзі (*“перебудова”* стрімко розширила межі дозволеного) сама Марина Олексіївна [8], погодитися на цензурну купюру змусило її те, що книжка мала стати першою позитивною друкованою згадкою про іншого визначного українського перекладача — теж опального **Миколу Лукаша**, який тоді швидко згасав від депресії та фізичної недуги... (Я мав нагоду відвідати Лукаша разом із Кочуром приблизно в той самий час у його помешканні в Ірпені на вулиці Суворова — і мені запала в пам’ять абсолютна позбавленість цього помешкання рис будь-якого побуту і абсолютна зорієнтованість тільки на працю: навіть плиту на кухні було демонтовано. Натомість, окрім металевого

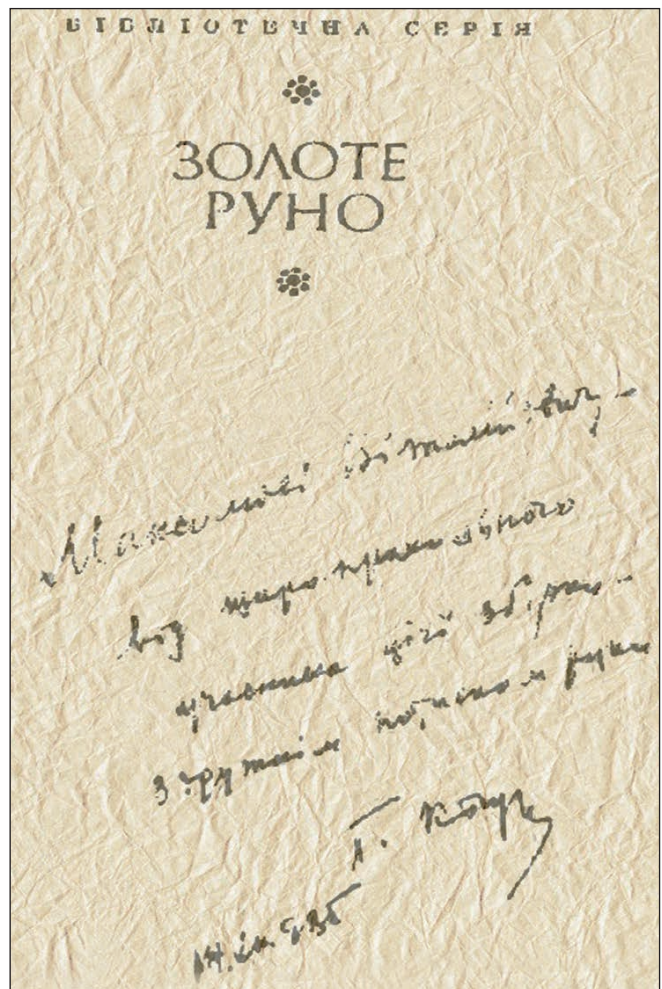
ліжка і пари табуреток, простір підлоги заповнювали мішки з книгами й рукописами).

У 1985 році я вже не застав машини “зовнішнього спостереження”, яка, не криючись, стояла під будинком на вул. Баумана, 12 у 1970-ті, контролюючи всі контакти Кочура. Але в Києві (куди Григорій Порфирович із залізною методичністю їздив електричкою по вівторках і п’ятницях, щоб, зокрема, обійти всі тушешні книгарні і повернутися з повним портфелем новинок), частина давніх знайомих, побачивши здалеку його невеличку суху постать, завбачливо переходили на інший бік вулиці. Та й “інформаційні спецоперації” КДБ робили своє: *поетеса — “шістдесятниця” Т.К.*, людина безумовно порядна, хоч і не надто добре освічена, із запалом доводила мені, що Кочур був “посібником німців”...

Відтак у другій половині 1985 року (початок моїх активних поїздок до Ірпеня, де жив мій давній приятель, талановитий поет **Сергій Бабайкін** (1953—1994), який, соромлячись російського прізвища, писав під псевдонімом “Мар’ян Рачицький”), гостей на Баумана, 12, було небагато, і ми з Сергієм могли без перешкод користатися з безцінних “*кочурівських університетів*” — тривалих розмов про постаті нашого минулого й сучасного (більшість яких перебували тоді у статусі “заборонених” чи “небажаних”), про особливості перекладацького ремесла, про поезію й мистецтво. За тієї докомп’ютерної доби, коли пошуківиків не існувало в природі, саме звернення до Григорія Порфировича було способом отримати довідку з будь-якого найскладнішого питання. Бо велетенська бібліотека (книги заповнювали в будинку все: не лише спеціальні численні стелажі, але й підвіконня, канапи, столи, стільці; на кінець життя письменника вільною залишалася тільки маленька латочка на столі на кухні) була вся прочитана й ретельно закаталогізована в тому унікальному комп’ютері, яким був мозок письменника. А знання Григорія Порфировича стосувалися не лише літератури всіх часів і народів. Не менш фахово знався він і на класичній музиці, і на малярстві (при цьому був особливо тонким поціновувачем книжкової ілюстрації).

Побільшало відвідувачів тільки десь у 1987-му, коли почали, нарешті, друкувати й власні статті Кочура. Тоді про візит слід було вже домовлятися заздалегідь телефоном, аби не обтяжувати літнього письменника завеликою кількістю денних зустрічей. Але 1985—1986 роки (попри кволу ще “перебудову” і Чорнобиль) були ідеальним часом для розмов про Літературу, Мистецтво й Буття.

Сьогодні в моїй бібліотеці зберігаються чотири книжки з дарчими написами Григорія Порфировича. Найперша з них за часом виходу — антологія античної поезії “Золоте руно” [9], упорядкована **Андрієм Білецьким**. “Грецький” її розділ складали переклади **Бориса Тена**, **Володимира Свідзінського**, **Андрія Содомори**, **Григорія Кочура** і самого упорядника, “римський” — **Миколи Зерова** і знов-таки Андрія Содомори та Григорія Кочура. Отже, попри статус “дитячої”, антологія вийшла по-справжньому добра і репрезен-

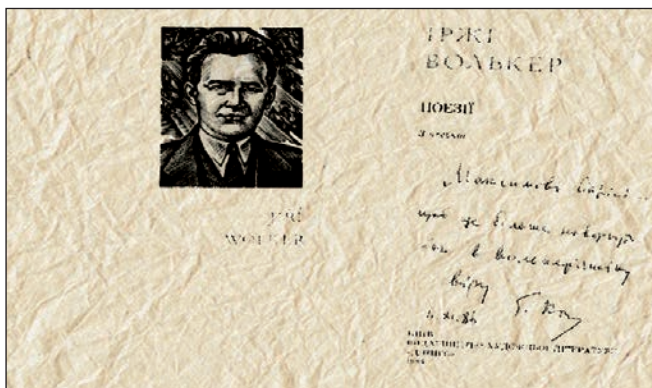

тативна, і Григорій Порфирович (чії переклади з “Золотого руна” ввійшли ще трагічного 1938 року до відомої хрестоматії “Антична література” [10], де упорядник **Олександр Білецький** мав мужність взяти на себе відповідальність за анонімне вміщення перекладів Миколи Зерова та інших репресованих на той час авторів) видимо радів її появі.

На подарованому примірнику характерним гострим, дрібним і охайним Кочуровим почерком написано: “Максимові Віталіювичу — від щирої прихильності учасника цієї збірки — з дружиною потиском руки. Г. Кочур. 14.XII.985”. У цьому інскриптові насамперед упадає в око старосвітська чемність і повага, з якою 77-річний Кочур звертається до 24-річного аспіранта-фізика Максима Стріхи, за яким на той час були тільки дві невеличкі публікації перекладів зі **Стівенсона** й **Кіплінга** в київській газеті “Молода гвардія” і перша досить презентативна добірка віршів **Девіда Герберта Лоуренса** у “Всесвіті”.

На відміну від “Золотого руна”, книга віршів чеського поета **Іржі Волькера**, яка вийшла через рік [11], навряд чи важила для самого Кочура аж так багато. Григорій Порфирович, як відомо, редагував (разом з Максимом Рильським) антологію чеської поезії, що з’явилася 1964 року; багато перекладав він чеських поетів і потому. Але **Петр Безруч** чи **Вітезслав Незвал**, напевно, важили для нього більше, аніж “*пролетарський поет*” **Іржі Волькер** (якого охоче перекладали й

друкували в СРСР саме з цієї причини). Отже, 9 вміщених у цій книжечці Кочурових перекладів (під одним з них — віршем “Очі” — стояло ім’я **Леоніда Череватенка**, в моєму примірнику Григорій Порфирівич сам охайно виправив цю помилку) напевно, не викликали в перекладача стільки позитивних емоцій, як цілий розсип шедеврів у “Золотому руні” (хоч за тих умов кожній, навіть скромній, публікації слід було радіти).

Отже, ставлячи дарчий напис “*Максимові Стрісі — щоб ще більше навести його волькер’янську віру. Г. Кочур. 11.XI.86*”, ще опальний тоді Григорій Кочур вочевидь мав на увазі не перекладеного ним “пролетарського поета”, а безсмертний заклик волелюбного (і вже тим підозрілого з погляду тодішнього панівного дискурсу) Вольтера: “*Потрібно обробляти свій сад.*” Потрібно працювати в ім’я української культури, незважаючи на всі несприятливі обставини.

Цей дарчий напис дуже характерний, зважаючи на принципи “метамови” того часу, коли люди знаходили можливість сказати багато, балансуючи на межі дозволеного і не даючи приводів для прямих політичних звинувачень. Адже “волькер’янство” в Кочура вочевидь слід було читати як “вольтер’янство” — і однак жодне КДБ формально причепитися до такого напису не могло.

Наступний Кочурів інскрипт з моєї книгозбірні пов’язаний із виходом книги таборових віршів письменника “Ітинський зошит” (1989). Григорій Порфирівич не приховував від знайомих, що не лише перекладав у концтаборі *Байрона* й *Мура*, але й писав власні поезії. Особливо довіреним показував і скромні записнички, помережані записаними олівцем рядками. Але, коли переклади (без зазначення дати й місця створення) друкувати було можна ще від початку “хрущовської відлиги”, то вірші промовляли самі за себе:

**Я тих повинен стати голосом,
Хто в многості вже стільки років
Між тундрами з питанням болісним
Невільничим ступає кроком.**

Жодне українське радянське видавництво такого надрукувати не могло — навіть у відносно ліберальні роки “відлиги”. А з різким посуворішанням політичного клімату у 1970-ті, коли сам Кочур набув статусу

орвеллівської “не-особи” (не просто ворога, а людини, якої немає й ніколи не існувало!) просте зберігання і прочитання таких віршів могло потягнути небезпечку неприємності.

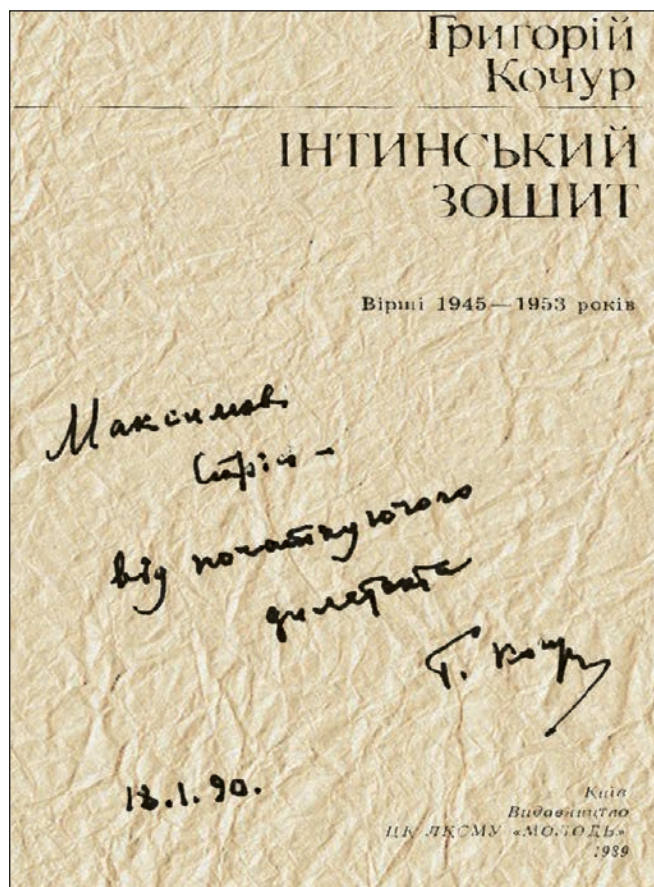
Проте, починаючи від початку 1989-го, коли відбулися перші в історії відносно вільні вибори народних депутатів СРСР, обшири дозволеного розсунулися настільки стрімко, що в голові автора цих рядків сяйнула безумна ідея: а чому б не спробувати видати друком таборові вірші Метра?

Григорій Порфирівич не відразу на таке погодився. Не тому, що боявся можливих переслідувань. Перейшовши рубіж 80-ти років, він уже до всього ставився по-філософському. Та й раніше — у 1960-ті — він охоче йшов на контакт з “діаспорниками”, які почали приїждати в Україну (більшість тодішніх митців таких контактів уникала, пам’ятаючи про недавнє минуле). Пам’ятаймо, нарешті, й про підписи Кочура під листами-протестами проти початку нових політичних репресій. Але Григорій Порфирівич не любив (навіть у приватних розмовах) торкатися чогось, що нагадувало б про пережиті страждання. Він ніби боявся (на відміну від багатьох інших колишніх жертв режиму, з якими доля судила мені знатися), що хтось може подумати, наче він свідомо вдягає веретище страдника. І він тим більше не хотів говорити про колишніх катів. Одного разу, коли я запитав: чи хтось у 1973-му бодай утримувався, коли його виключали зі Спілки письменників, прирікаючи тим на громадянську смерть, Кочур, болісно здригнувшись, лишень коротко кинув: “*Та ніхто...*”.

Але я з палкістю 28-річного неофіта доводив, що ці вірші сьогодні належать не тільки авторові, що вони є приголомшливим документом доби — і сивий 80-річний Метр нарешті неохоче погодився. Машинопис невеличкої книжечки з короткою передмовою **Вадима Скуратівського** було здано до видавництва “Молодь” на початку липня 1989-го, а вже наприкінці року зусиллями редактора **Івана Малковича** (та й усього колективу видавництва) книжечка з’явилася друком. Тільки той, хто пройшов усі митарства в рамках неперороткої радянської видавничої системи, де вихід книг планували на кілька років наперед, зрозуміє, яким це було дивом.

Григорій Порфирівич подарував мені цю книжечку з дарчим написом: “*Максимові Стрісі — від початкуючого дилетанта. Г. Кочур. 18.I.90.*” У цьому написі — і відома кочурівська іронія, і неприхована гіркота від того, що доля дозволила йому взяти до рук дебютну книжечку тільки у 81 рік через неймовірні попередні випробування.

Принагідно зазначу: під час підготовки цієї книжечки мій товариш-фізик, а в майбутньому — кіномитець, кандидат мистецтвознавства **Сергій Марченко** зробив відомий фотопортрет письменника, який прикрашає її обкладинку і відтоді багато разів репродукується (відтворено його й на початку цієї статті, на фото з Меморіального музею Григорія Кочура). На жаль, з технічного недогляду прізвища фотохудожника у вихідних даних книжки зазначено не було, тож

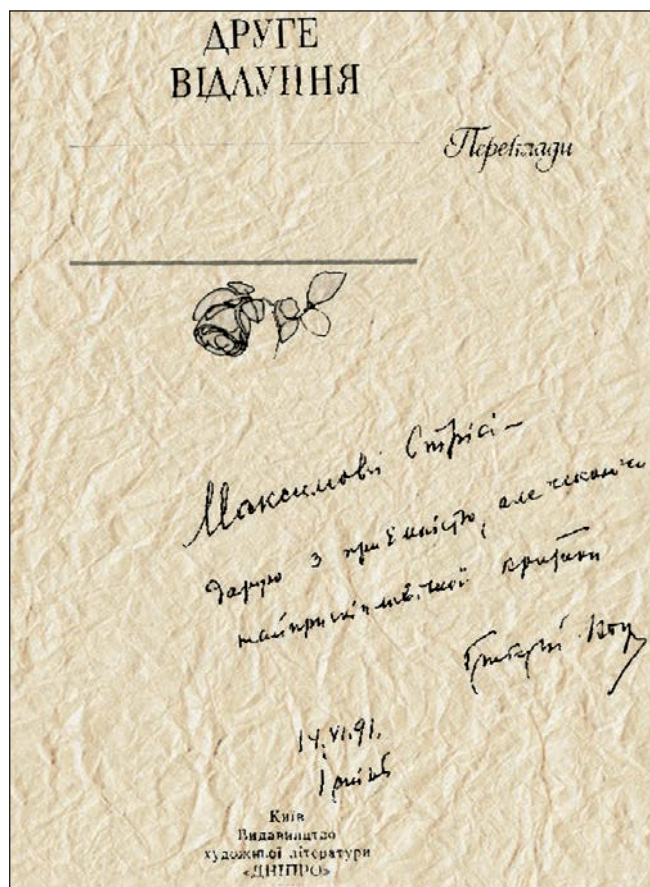
сьогодні користуюся з нагоди, щоб відновити історичну справедливість.

Сюжет, пов'язаний з виходом книги вибраних перекладів Григорія Кочура "Друге відлуння" (1991), був також по-своєму драматичний. Тільки тут видавці спішили, боячись не чергового погіршення цензурних умов, яке може зробити видання неможливим (таке вже не раз відбувалося за життя Кочура, починаючи з "Антології сучасної французької поезії", з якої він почав свій шлях перекладача наприкінці 1920-х), а настання загального колапсу планової видавничої системи, що так само відтермінував би вихід книги на невизначений час.

Як відомо, скромна за обсягом перша книжка вибраних перекладів письменника під безпретензійною назвою "Відлуння" [12] встигла вийти в 1969 році, коли епоха "шістдесятництва" стрімко наближалася до чергового періоду "закручування гайок". Щоб зрозуміти, наскільки незвичайною була ця книга вже за своєю настановою, слід пам'ятати: авторські зібрання перекладів тоді дозволено було друкувати тільки живим (ще краще — померлим) "класикам" у відповідних томах їхніх зібрань творів. Звичайний перекладач мусив перекладати книжки (або брати участь у колективних перекладах — такі виходили найчастіше, коли йшлося про поезію). На титулі при цьому стояло ім'я Його Величності Автора. Ім'я перекладача мусило бути набране десь у змісті "нужденним петитом" (наводжу слова Марини Новикової з її присвяченої Кочурові статті, яка 1972 року світу так і не побачила — "з незалежних від авторки обставин"). Тому винесення імені перекладача на титульну

сторінку вже означало справжню революцію — перекладач отримував статус Автора. А йшлося ж не про формального "класика", а про вчорашнього політв'язня, якого навіть до Спілки письменників (де все ще тримали позиції "мастодонти соцреалізму") було прийнято тільки попереднього 1968 року. Отже, книга відразу зачепила і захоплених шанувальників з числа "шістдесятників", і затятих критиків, які відразу побачили в ній "ідеологічну диверсію" і "руйнування встановленого порядку". Адже Кочур (знов-таки спостереження Марини Новикової) був небезпечний Системі самим рівнем культури й стилістичним блиском мови (яку тоді посилено зводили до рівня "тараньківського" суржику й канцеляриту газетних "передовиць" — аби всім продемонструвати її "зайвість" і "непотрібність").

Удруге можливість виходу зібрання перекладів Григорія Кочура з'явилася тільки наприкінці 1989 року. Промотором цієї ідеї відразу став надзвичайно інтелігентний і працьовитий редакційний працівник видавництва "Дніпро" Михайло Москаленко (1948—2006), за фахом біолог і сам вправний перекладач. Як передмову до книги було перекладено з російської вже згадувану статтю Марини Новикової (з доданим відповідним вступом, що враховував карколомну зміну реалій за майже два десятиліття по її написанні). Книжку було здано до складання у вересні 1990-го, коли грошей на гонорари живим закордонним авторам у видавництва вже не було, і через те поза книгою лишилася пізніша нобеліантка Віслава Шимборська, з якою Кочур листувався, а також декілька інших важливих сучасних авторів). Цей том на 558 сторінок

встиг вийти влітку 1991-го, і став однією з трьох книжок нової серії “Майстри поетичного перекладу” (так само встигли з’явитися книжки перекладів *Миколи Лукаша* і *Василя Мисика*). Через півтора місяці настала Незалежність, а трохи потому й видавничий колапс, коли видавництва, зорієнтовані на планове отримання паперу з держресурсів, масово зупинилися. І до кінця свого короткого життя редактор Михайло Москаленко вважав своєю великою заслугою те, що він встиг із “Другим відлунням”, якого, за трохи менш щасливого збігу обставин, Кочур цілком міг би вже й не побачити.

Дарчий напис цього разу звучав так: “*Максимові Стрісі — дарую з приємністю, але чекаючи найприскіпливішої критики. Г.Кочур. 14.VI.91. Ірпінь*”. Вказівка на місце події (відсутнє в інших написах) надало підпису певної урочистої підсумковості. А слова про “критику” могли б свідчити про наявність якихось мистецьких розбіжностей між тодішніми Кочуром і Стріхою. Але це зовсім не так. Розбіжностей не було. Проте Григорій Порфірович у своїй неймовірній сумлінності був переконаний, що кожний переклад можна (і потрібно) покращувати. Отже, такі покращення не будуть зайві і для його досконалих (з моєї точки зору — сам Кочур про себе так ніколи не сказав би) перекладів, які, як він вірив, будуть потрібні ще багатьом поколінням читачів.

На жаль, у 1992—1994 роках інтенсивність нашого спілкування зменшилася. Ірпінська оселя Григорія Порфіровича в цей час уже була переповнена відвідувачами, а сили Майстра (підточені зовсім не курортним життям) видимо згасали. Я у ті ж роки був переобтяжений громадськими обов’язками депутата першої демократичної Київради і напівгромадськими — радника міністра культури України *Івана Дзюби* (не говорю про те, що в перервах я ще примудрявся якось писати статті з фізики напівпровідників).

Мені ще пощастило прочитати Григорію Кочуру (й *Ігорю Качуровському*, який саме був гостем в Ірпені) мій переклад перших десяти пісень *Дантового* “Пекла” й отримати благословення на подальшу працю. Через неї було відсунуто вбік інші завдання, отримані від Григорія Порфіровича: він дуже хотів, аби я переклав поему *Алджернона Чарльза Свінберна* “*Ave atque vale*”, але на це мені так і забракло часу. (Доручати людям зі свого гуртка щось перекласти взагалі було одним із добрих правил Кочура-наставника.

Такі завдання при мені він давав *Леоніду Череватенку* й *Марії Таблевич*. На пряму Кочурову вказівку і з переписаних ним від руки текстів я ще у 1980-ті переклав два “політичні” вірші пізнього опального *Бориса Пастернака* й зворушливу поезію *Крістіни Россетті* “Коли умру, мій милий...”)

А сам Григорій Порфірович, вірний своїм вольтер’янським настановам, працював до кінця. Востаннє я відвідав його в лікарні за два дні до смерті. Приєднаний до апарату штучної нирки, він говорив про те, що мусить іще написати передмову до книги *Віри Вовк* і запитував, коли ж нарешті вийде “Дон Кіхот” у перекладі його великого друга Миколи Лукаша, який судилося завершити вже *Анатолію Перепаді*.

Чотири дарчі написи на отриманих мною від Кочура книжках охоплюють період у п’ять з половиною років (грудень 1985-го — липень 1991-го). Цей короткий за історичними мірками час став добою тектонічних змін і для України, що пройшла шлях від моторошного й липкого “застою” до переддня Незалежності, і для самого Кочура, який з орвеллівської “неособи” перетворився на визнаного й шанованого лідера ще одного, вже третього на його віку українського культурного Відродження.

За чотирма короткими написами перед нами постає людина надзвичайно методична (звернімо увагу, що всі написи датовано строго на той самий спосіб: число арабською літерою, місяць — римською, і згадаймо, до якого різнобою вдаємося тут ми самі). Людина трагічної долі (чого варте самоозначення “*початкуючий дилетант*” з уст 81-річного Майстра!). Людина сповнена поваги до інших, навіть до тих, для кого такі вияви поваги були відвертим “авансом”. Людина надзвичайно вимоглива до себе (слова про “*найприскіпливішу критику*”). Людина іронічна і стоїчна водночас (пасаж про “*волькер’янську віру*”). Людина добра й щира (пасаж про книгу, подаровану “з дружнім потиском руки”).

Це — лише окремі іпостасі Григорія Кочура (можна ще довго говорити про нього як про людину безмежно порядну, безмежно освічену, безмежно працювиту). Всі разом вони й творять “*феномен Кочура*”, — один із найяскравіших і найпривабливіших феноменів українського культурного життя в буремному й трагічному ХХ столітті. ■

Література

1. Кочур Г. Третє відлуння: Поетичні переклади. Київ: Рада, 2000. — 551с.
2. Кочур Г. Література та переклад: Дослідження, рецензії, літературні портрети, інтерв’ю. Київ: Смолоскип, 2008.
3. Григорій Кочур: бібліографічний покажчик. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.
4. Зорівчак Р. У духовно-культурному полі Григорія Кочура. В кн.: Григорій Кочур: бібліографічний покажчик. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — С. 22.
5. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. К.: Факт, 2006. — 344 с.

6. Новикова М. Художній світ Григорія Кочура. В кн.: Кочур Г. П. Друге відлуння: Переклади. Київ: Дніпро, 1991. — 558 с.
7. Кочур Г. Сонет. В кн.: Кочур Г. Інтинський зошит: Вірші 1945-1953 років. Київ: Молодь, 1989. — С. 28.
8. Новикова М. Поети і перекладачі. Прапор. 1990. №3. С. 161—167.
9. Золоте руно. З античної поезії: збірка. К.: Веселка, 1985. — 156 с.
10. Антична література. Зразки старогрецької та римської художньої літератури. К.: Радянська школа, 1938. — 512 с.
11. Волькер І. Поезії. К.: Дніпро, 1986. — 182 с.
12. Кочур Г. Відлуння. Київ: Дніпро, 1969. — 146 с.

Богдан Мацелюх

доктор біол. наук, професор,
член-кореспондент
НАН України,
зав. відділу
генетики мікроорганізмів
Інституту мікробіології і
вірусології імені
Д. К. Заболотного НАН України,
м. Київ

КАТРЕНИ

Із нової книжки
“Через терни до зірок” (2017)

Філософські роздуми

Боги еллінів і богині
В скульптурах збереглись донині.
Їх переміг єдиний Бог —
Бог християн в особах Трьох.
* * *

Кожна дія має протидію.
Бог створив у Всесвіті закон:
Рівновагу держить ентропія,
Аніона ловить катіон.
* * *

Через терни до зірок
Мостимо дорогу —
В поті й муках кожен крок
Під контролем Бога.
* * *

Треба жити за Законом Божим
І природі не чинити зла,
Бо Скрижалей — суть непереможна,
Шкоду людству завдає хула.
* * *

Життєва сила, — гетерозис —
Як повинь, перешкоди рве.
І цей природи сильний козир
Поріддя створює нове.
* * *

Вогонь — наш друг і ворог-ненажера:
Він людство грів у кам'яних печерах
І спопеляв цілі міста і села,
З поселень творячи пустелю.
* * *

Земля — людини рай єдиний,
А пекло творимо самі.
Хто вакханалію зупинить
І протиставить сонце тьмі?
* * *

Люди — різні і не рівні:
Вчені, неуки, наївні,
Працьовиті і ліниві,
Мученики і щасливі.
* * *

Важко дряпатись угору,
Легко падати униз.
Ще цвіла троянда вчора,
Нині замість квітки — хмиз.
* * *

Усе на світі швидкоплинне:
Що втратиш нині — не вернеш.
Багато ми природі винні —
Її терпець не має меж?
* * *

Іде у світі боротьба
За владу й виживання —
Від короля і до раба,
З днів перших й до останніх.
* * *

Природа

Спалахнули сонечка обабіч
У зеленій, молодій траві,
Усміхаються до нас кульбаби
Сподівання збуджують нові.
* * *

Про кохання

Бог дав жінку для любові
І народження дітей.
З нею світ — немов казковий,
В ньому ти — немов Антей.
* * *

Ціль одна всіх форм життя —
Зберегтись в нащадках.
Щоб сіяв звитяги стяг,
Покохай спочатку.
* * *

Що робив би я без тебе —
Місяць без зірок у небі,
Став без річки і калини,
Квітка яра без стеблини.
* * *

Ти — іскристе і п'янке вино,
П'ю його і не нап'юся...
Господом на благо нам дано, —
Я розлити крапельку боюся.
* * *

Ти торкнулася до струн
Збудженого серця,
Почало чарівну гру
Мелодійне скерцо.
* * *

Звідусіль спішу додому,
Де на мене жде дружина —
Животворний сонця промінь,
Чарівна, п'янка жоржина.
* * *

Для тебе диво можу сотворити,
Хоч не казковий всемогутній джин.
Лише кохання може покорити
Найвищу із засніжених вершин.
* * *

Богу дякую щоднини,
Що ти є — любов єдина,
Мій окрилюєш політ
У новий і кращий світ.
* * *

Ходімо в ліс, гаї і парки,
І навстіж душі відчинім!
П'яніймо від краси — не чарки,
Гармонію несімо в дім.
* * *

І знов намалювала осінь
Буйними барвами красу.
На виставку шедеврів просить,
Що ж я для неї принесу?
* * *

Власне про політику та політиканів

В тюрмах й таборах Речлага
Юність коротала строк,
Голод, холод там і спрага,
Кожен крок стеріг курок.
* * *

Тиран сконав — прийшла в Речлаг відлига —
У заполярну вічну мерзлоту.
Я знов студент, читаю нові книги,
Щоби здійснити мрію золоту.
* * *

Терпіння й праця перемелють будні,
З “муки” Любов зготує коровай.
Ніколи той не буде лизоблюдом,
Хто на Землі пройшов крізь пекло в рай.
* * *

Українців, мов зернини,
Розсіває “ураган”
По планеті безупинно —
За моря і океан.
* * *

Вже “руський мір” до Сірії долинув,
Крилатими ракетами упав
На голови дітей, жінок невинних...
Там всюди пекло, де рашист ступа.
* * *

Різні Y-гаплогрупи
В українців й москалів:
Ми — з арійцями укупі,
Хронос їх з ордою сплів.
* * *

Одна нога — вже у Європі,
А друга — все ще в СНГ.
Московія — наш вічний клопіт,
Від неї рухаймося геть.
* * *

Жандарм і кат Європи —
Московія ординська.
Вітчизна чинить опір
Загарбнику-злочинцю.
* * *

Державних діячів Європи
Купує з потрухами Кремль.
Він для сердець народів штопор
І на брехню — солодкий крем.
* * *

Про братів наших менших

Непомітна сіра *Мишка*
Всюди добереться нишком.
Світ здолали гризуни —
Пристосовані вони.
* * *

У *Вола* міцний терпець,
Та коли докучить гедзь,
Губить він умить покору,
Бунтівний покаже норів.
* * *

Не розбудить у чоловіка *Тигра* —
Нехай жорстокість в глибині дрима,
А ваш чарівно-ніжний вигляд
Залишить Тигрів без ума.
* * *

Через сотні тисяч літ
Втерся нам в довір'я *Kim*
І він сам собі господар,
З нами не завжди у згоді.
* * *

Хто вірить в те, що вимерли *Драconi*,
Що лиш у казці діє людоджер?
В думках людей і в затінках законів
Живе страшне чудовисько й тепер.
* * *

Несе нам смерть *Гадючина* отрута
І одночасно — від недуги лік.
Добро і зло — два кільця міцно скуті,
Не роз'єднати людству їх повік.
* * *

Щасливий той, хто може осідлати
Своєї долі білого *Коня*,
І щедру ниву сотню літ орати,
І сіяти любов, добро й знання.
* * *

Коза — капризне й ніжне сотворіння,
Охоче скочить у чужий город.
І щоб спокійне мали ви сумління,
Пасіть самі у лузі насолод.
* * *

Півень — пан і корифей
У довірених курей:
Гострий дзьоб і пильне око
Бережуть родини спокій.
* * *

Пес шанує з людством дружбу
Вже десятки тисяч літ
І його надійна служба
Краща за замок і пліт.
* * *

Побажання друзям

Хай рік новий у двадцять першій віці
Нам принесе жаданий перелом,
Людей з'єднає і наповнить міццю,
Щоб ворога перемогти гуртом!
* * *

Хай щастя вам дарує щедра доля,
Міцне здоров'я із води й роси,
Засів нехай колоситься на полі
В ім'я добра, свободи і краси.
* * *

**Редакційна колегія “Світогляду”
щиро вітає**

Богдана Павловича з 85-річчям!

**Бажаємо здоров'я, наснаги
від роботи і творчості на науковій,
літературній і громадській ниві,
сповнення найкращих мрій і втілення задумів
на благо України і Вашої родини!**

Обкладинка книги Богдана Мацелюха
“Через терни до зірок” підготовлена
братом Богдана Павловича —
художником Ярославом Мацелюхом

